

ISSN 1005 - 0876

B
W
L
A
K

1

2000

بلاك

بىر باغ

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورنىڭ

قوش ئايلىق ژۇرنىلى

21 - يىل نەشرى

ئومۇمىي 70 - سان

2000

بسم الله الرحمن الرحيم
 الحمد لله رب العالمين
 الذي جعل الدنيا دار فناء
 والآخرة دار بقا
 الذي جعل الدنيا دار عمل
 والآخرة دار حساب
 الذي جعل الدنيا دار اختبار
 والآخرة دار جزاء
 الذي جعل الدنيا دار تفرق
 والآخرة دار تجمع
 الذي جعل الدنيا دار فراق
 والآخرة دار لقاء
 الذي جعل الدنيا دار تنافس
 والآخرة دار تفكير
 الذي جعل الدنيا دار تفرقة
 والآخرة دار تفرقة
 الذي جعل الدنيا دار تنافس
 والآخرة دار تفكير

نقصی در عهد لطیف تربیتی و در عهد فخر الی سعادتین است باند ظلم الهی
 خاک بر ست ابد صورت سیره در پیش راه تدری کم در جنتی پشمار بر کونین
 ای بر ستی بن زن بدو شرح یازدین ازین نامکمل اولی بهر یک شکر است
 بوکاره بر یک یک است تقدیری که باطنی هم با کمال از بیگین همی هم
 او بر شکر زن از افکار به حضرت الی همیم ما کمال از سلطه حق میسنجند
 انی هم بر زن از کمال همیم هم این ملامت و کمال همیم ای دود از دود سلطه حق
 نیست من الفات السمن کنت طریقه بر آرزو از دود و فیت شقت در بر زمین
 بنیز بر قوت او و تندرستی بسکه کبر و بانی حکم این هم بر پیش شکر بزار
 ساخته یک طعلی نوبت این های آب بنیز نکر ب عادت ای نیک از کمال او دود
 به نیک شکر اولی ای یک تندرستی نر بنیز نر باطل است حکم کمال او دود
 کین و شکرین بر شکر و خوشخود و خوشان او سر بیا رتبه به نیک از دود ای بر شکر الی بر دود
 راه است با نر نر هم ذ کثره الفات همین هم ای ای یک کبریا
 یتم شکر نای کجانی و نر کسان کفر او را دود شکر او دود
 به نیک شکرین کجانی کبر او دود شکر هم از نیک شکر او دود ای ای کمال او دود
 دود

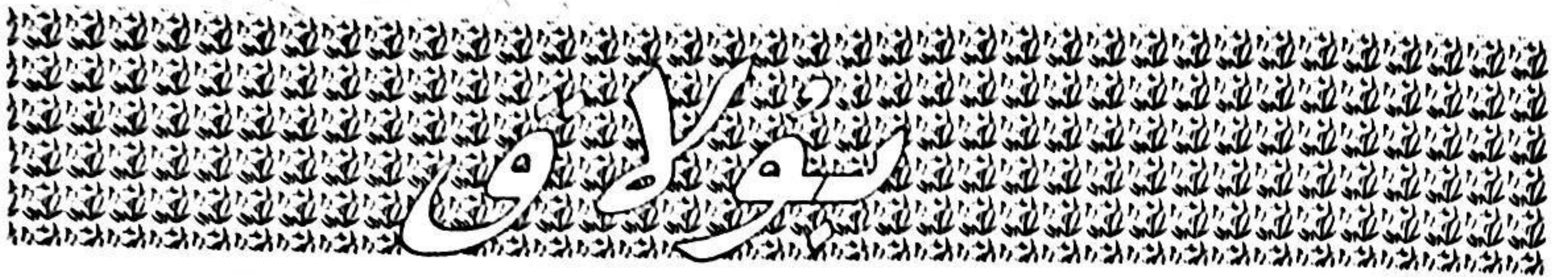
موللانیا زنگ «تاریخی ره شدی» ننگ تهر جسمسکه یازغان کمرش سوزنمک «تاریخی
 ره شدی» و «قسه سول - غراییب» قاکر گو زولگن قول یازمسدین ئیلنغان سور تله ر

بسم الله الرحمن الرحيم
مولوی محرم اوید الاحسین
خان صاحب حضرت لاری
حفید گلبرگ فرانس
 نام قصیده دور

کباری طود و حوت لیکن میرزا
 زن می سعادت منافقین
 هم از صیرت ملک نرت ازین
 زبان میخ و پیلان برز دور
 چون خاندان ایچا که سوره سیر
 بر آفرینش بر کج برش خندان
 کجا سخن نای کلیم آورد کلکی
 بیان بر سیر آتش بن شمع کجی
 وجود پاک بیام اولی بر شرف
 امر و در سخن و پیلان است
 کلیم در خاتم مسیح دار شفا
 بوزیر شرف کوهی کلکی
 کار آوری او شرف بر کوه شرف
 جلالت منی اول لعل سر کرمی
 آنی بس سیر مردم جود این شرف
 شکر سوره نی را ای بر شرف
 نبوت ای بر شرف کلکی
 اولی بر شرف کرمی
 دمی خندان طرس آرزو ای انداز

بر کوشش ایچا و زنگلری کلکی
 کوه کلکی روح زمین افغانه ایچا
 بوزیر شرف کوهی کلکی
 کان بوزیر شرف کلکی
 زدی من بیامیر شرف کلکی
 بجای شرف کلکی
 هزار تار با سوره کلکی
 شکر سوره کلکی
 موزیک کلکی
 دمی خندان طرس آرزو ای انداز

شهد و جلال حاجی قسه دلیمر ننگ قول یازمسدین ئیلنغان فوتو سور تله ر

2000 - يىللىق 1 - سان
مۇندەرىجە

كۆيغور كلاسسىك خاتىرە ئەدەبىياتىدىن

پەيەشتىدى مىرزا ھەيدەر كۆرەگان (5)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: مىرسۇلتان ئوسمانوف

كۆيغور كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

قەسىدىلەر ئابدۇجەلىل داموللا ھاجى (19)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇھەممەدئابدۇللا ھاجى
شېئىرلار ھاجى ئەمىن (26)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: شېرىپ خۇشتار

تارىخ ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى

بۇخارا ياكى ماۋەرائۇننەھر تارىخى ھېرمان ۋامبىرى (85)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: باۋۇدۇن نىياز

خەلق ئىجتىمائىي ئەدەبىياتىدىن

سۈمبۈل قوش (چۆچەك) (101)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: نۇرنىسا باقى

رىۋايەتلەر (104)
توپلاپ رەتلىگۈچى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

ئەسھابۇلكەھپ مازىرى ھەققىدە رىۋايەت (108)
رەتلىگۈچى: دىلمۇرات ئابلىز

مەشھۇر شەخسلەر ھەققىدە ھېكايىلار

ھايات بېغى (پوۋېست) ل. بات (75)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: جېلىل مۇھەممەت

قارغىش ئىمىرلار

قارغىش - ئاداۋەت قاينىغان زېمىن..... ۋەلى ئەلى (39)

مۇشۇر ئىمىرلار

ئىسمائىل بۇخارىي سەدرىددىن سەلىم بۇخارىي (56)
ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: نۇرنىسا باقى

ئەبۇبىر مۇھاكىمىلەر

خەمسە ۋە ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «خەمسە» نى يېزىشىغا
دائىر مەسىلىلەر ئەشرەب ئابدۇللا (59)
لەتىپلەر (111)

(81) توپلاپ رەتلىگۈچىلەر: **ئابلز توختى** ، دىلنۇر ئابلز

* * *

(82) رەتلىگۈچىلەر: ئەبۇبىر مۇھاكىمىلەر

خەتتات: نىياز كېرىم شەرقى، قاينام جاببار.

نەققاش: تۈردى قادىر نازىرى.

(83) مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: جالالىدىن بەھرام.

* * *

مۇقاۋىنىڭ ئىككىنچى بېتىدە: ئەسەبۇلكەھپ مازىرى
(84) مۇقاۋىنىڭ ئۈچىنچى بېتىدە: سۇ بېشى لەڭگىرىنىڭ خارابىسى ۋە
تۈيۈقتىكى تاش كىمىرلەر. 1987 - يىلى بېرلىن دىتريش رايىمېر نەشرىياتى
تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «يىپەك يولى» ناملىق كىتابتىن ئېلىندى. يانە
مۇقاۋىنىڭ تۆتىنچى بېتىدە: يەكەن ئالتۇنلۇقتىكى سەئىدىيە
خانلىقىنىڭ خان جامائىتى مازىرى. بۇ مەسىلىگە رەتلىگۈچى ئەسەبۇلكەھپ

* * *

(85) باش مۇھەررىر: ئابلەت ئىمىن.

مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: مەھمەتتۇردى مىرزىئەخمەت.

تارىخى رەشىدىسى

مرزاھەيدەر كۆرەگان

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەرسۇلتان ئوسمانوف

مۇھەررىردىن: ئاتاقلىق تارىخچى ئالىم مەرسۇلتان ھەيدەرلىك «تارىخى رەشىدىسى» ناملىق ئەسىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك»، «دېۋانۇ لۇغاتىت - تۈرك» تىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن ۋە دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدا زور شۆھرەت قازانغان يەنە بىر مۇھىم مەدەنىي مىراسى. بۇ ئەسەردە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۇغلۇق تۆمۈرخانىدىن تارتىپ تاكى سۇلتان ئەبدۇررەشىدخان دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئىككى يۈز يىللىق تارىخى يورۇتۇپ بېرىلگەن. مەرسۇلتان ھەيدەر تۇغلۇغانلىقىنىڭ بەش يۈز يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن، ژۇرنىلىمىزنىڭ بۇ يىللىق سانلىرىدا «تارىخى رەشىدىسى» نىڭ موللا مۇھەممەدنىياز ئىبن ئەبدۇلغەفورنىڭ تەرجىمىسىنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ نەزىرىگە سۈنمىز. شۇنداقلا بۇ ھەقتىكى ئىلمىي ماقالىلەرنى داۋاملىق ئېلان قىلماقچىمىز.

موللا مۇھەممەدنىياز ئىبن ئەبدۇلغەفورنىڭ

«تارىخى رەشىدىسى» نىڭ تەرجىمىسىگە

يازغان كىرىش سۆزى

ئەي، زاتىڭغا يوق نەزىر بېشىۋەھ مىسال،
ھەم سەلتەنەتنىڭ دەۋام بىيىنەقسۇ زەۋال.

ھەمدىڭدە خىرەد قاسىرۇ ھەم ناتىق لال،
يەئنىكى ساڭا سەنا دېمەك ئەمرى مەھال.

موھتاجلار خەزىنىسىدىن ئاجىز قوللار بىلەن ھەمدۇ سانا جەۋھەرلىرىدىن ئىبارەت ھەدىيەلەر كەلتۈرۈلگەي ۋە ئۇ ئۇلۇغلۇق ئىگىسى بولغان، ئالىي مەرتىۋىلىك سۇلتانلار ھەم شۆھرەتلىك خاقانلار ئۇنىڭ ئۇلۇغ ئوردىسىنىڭ بوسۇغىسىدا گادايلاردىنمۇ تۆۋەن تۇرىدىغان سۇلتاننىڭ دەرگاھىغا چېچىلغاي. ئىززەت ۋە ھۆرمەت سەھىپىلىرىگە ئەدەپ قەلىمى بىلەن پۈتمەس - تۈگىمەس تەشەككۈرلەر پۈتۈلگەي ۋە ئاجىز بىچارىلەر، ئۆي - ماكانسىز گادايلار ئۇنىڭ ئادالەتلىك دەرگاھىدا پادىشاھلاردىن ئېتىبارلىق ۋە ھۆرمەتلىك سانلىدىغان، تەڭدىشى يوق ئۇ ئالىي پادىشاھقا بايان قىلىنغاي. رۇبائىي:

ئەي، قۇللارنىڭ قۇل بولۇبان سۇلتانلار،
مۇھتاج بولۇپ گەدايىڭگە خاقانلار.

سەندىن تاپىبان سەلتەنەتۇ ئىززەتۇ جاھ،
سۇلتانلارۇ خاقانلارۇ جۈملە خانلار.

ئەزەل سۇلتاننىڭ بارگاھىغا يېقىن تۇرىدىغان، ئۇلۇغ پادىشاھنىڭ دەرگاھىدا قوبۇل

قىلىنىدىغان، گۈزەل ئەخلاقنىڭ كانى، يۈكسەك لۇتفۇ ئېھسان نامايەندىسى، ئەلچىلىك شەرىپىگە ئىگە بولغۇچى زاتقا چەكسىز تەبرىك ۋە سان ساناقسىز سالاملار بولسۇن. ئۇ «ئاللاھنىڭ پەيغەمبىرى ۋە پەيغەمبەرلەرنىڭ ئاخىرقىسى دېگەن» يارلىققا ئىگە بولغۇچى، «سۇ ۋە لايدىن يارىتىلغان ئادەملەرنىڭ پەيغەمبىرى» بولۇشتەك يۈكسەك ئورۇندا تۇرغۇچى، ئەنبىيالارنىڭ سۇلتانى، پەيغەمبەرلەرنىڭ خوجىسى، «بىز سېنى پۈتۈن جاھان ئەھلى ئۈچۈن پەقەت رەھمەت قىلىپلا ئەۋەتتۇق» دېگەن خىتابنى ئاڭلىغۇچىدۇر. ئۇنىڭغا، ئۇنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىگە ۋە بارلىق سۆھبەتداشلىرىغا ئاللانىڭ رەھىمىتى ۋە سالامى بولسۇن. رۇبائىي:

مىڭ نەت ئاڭلىدىم ئېرى نەبىيلەر شەھى،
مەخسۇس ئاڭا رۇتەئى ھەبىبۇللاھى،
شەھەرگە ئىسكەندەر كەبى ئېرىمىش جاھى،
تالىب بولۇپ ئوقۇماقغە سەگى دەرگاھى.

شۇنىڭ بىلەن بىللە (پەيغەمبىرىمىزنىڭ) پاك ئەۋلادلىرى، — ئۇلار ساپلىق پەلەكەدە نۇرلۇق ئاي ۋە مەرىپەت ئاسمىنىدا يول كۆرسەتكۈچى يۇلتۇزلار ئىدى، — نىڭ بارلىق ئائىلە تەۋەلىرىگە ۋە (ئۇ زاتنىڭ) مۇھاجىرەتتە بىللە بولغۇچى ۋە قوللىغۇچى دوستلىرىغا كۆپتىن كۆپ دۇئا ۋە سالاملار بولسۇن.

بولۇپمۇ ئىنسانلارنىڭ پەخرى، پەيغەمبىرىمىزنىڭ كەينىدىكىلا كىشى ۋە ھەدىسىنىڭ مەنبەسى، «پەيغەمبەرگە بىرىنچى بولۇپ ئىشەنگەن كىشى ۋە پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۆھبەتداشلىرىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغى»، مۆمىنلەرنىڭ ئەمرى، رۇبائىي:

ئولكىم سەدەفى سىدىقىدە گەۋھەر ئېرى،
ئېرفان فەلەكىدە مەھرى ئەنۋەر ئېردى.
دىن كىشۋەرىدە تەختى خىلافت ئۈزرە،
بۇ بەكرىكى نايبى پەيەمبەر ئېردى.

ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى ئىبنى ئەبى قەھافە (ئۇلۇغ ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي) گە؛ يەنە، پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۆھبەتداشلىرىدىن ئەڭ ئادىل ئەمىر، خاتا بىلەن ساۋابىنى ئەڭ ئېنىق پەرق قىلغۇچى، ئەربابلار قاتارىدا قوبۇل قىلىنىدىغان، مۆمىنلەرنىڭ ئەمرى، رۇبائىي:

ئولكىم ئىدى رەئىي ھەمە بەر ۋەقىى كىتاب،
ئىسلام ئەرۋسى يۈزىدىن ئالدى نىقاب.
ئەدىلى ھەمەگەۋۇ دىندا كامىل،
مۆمىنلەر ئەمىرى ئۈمەر ئىبنىلخەتتاب.

ھەزرىتى ئۈمەر ئىبنىلخەتتاب (ئۇلۇغ ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي) قا، يەنە، قۇرئاننى جەملەپ چىققۇچى، ئىلىم - مەرىپەتنىڭ مەنبەسى، چوڭقۇر ئىشەنچنىڭ كانى، مۆمىنلەرنىڭ ئەمرى.
رۇبائىي:

ئەسھاب ئاراكى ماھى تابان ئېردى،
ھىلم ئىلە ھەيا جەۋھەرىغە كان ئېردى.
ھەم جامىئى فۇرقان، لەقەبى زۇننۇرەين
پاك ئىسمى ئانىڭ ھەزرىتى ئۈسمان ئېردى.

ھەزرىتى ئوسمان ئىبن ئەففان (ئۇلۇغ ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي) غا؛ يەنە كۇففارلارنى قەتل قىلغۇچى، زۇلپىقار ئىگىسى، ئىنسانىيەت ۋە جىنلار پەيغەمبىرىنىڭ تاغىسىنىڭ ئوغلى، ھەسەن ۋە ھۈسەيىننىڭ ئاتىسى، ئاللانىڭ شىيرى، مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى ھەزرىتى ئەلى ئىبن ئەبى تالىب (ئاللا ئۇنىڭغا شەرەپ ئاتا قىلسۇن) قا، رۇبائىي:

دامادى رەسۇل زەۋجى زۇھرائى تەبەۋۋۇل،
ئىسلام ئېلىنىڭ ئەمىرى، ھەق شىيرى ئەلى.

ئولكىم ئىدى مەزھەرى سىررى ئەزەلى،
ئىلم ئىلە شۇجائەتدە يوق ئېردى مەسەلى.

ئۇنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىگە، سۆھبەتداشلىرىغا، بالىلىرىغا، ئاياللىرىغا، ئۇنىڭغا ئەگەشكەنلەرگە ۋە ئۇنى ياخشى كۆرگۈچىلەرنىڭ ھەممىسىگە ئاللاننىڭ كۆپتىن كۆپ مەرھىمىتى ۋە سالاملىرى بولسۇن.

ئەمدى ئەقىللىق كىشىلەرنىڭ يېنىدا دېۋەڭلەر گۇرۇھىغا ياتىدىغان، يېتوك كىشىلەر جۈملىسىدىن ئالغاندا كەمتۈك ھېسابغا كىرىدىغان، تالانتلىق كىشىلەر ئالدىدا قابىلىيەتسىز قارىلىدىغان، ئۆلىمالار يىغىلىشىدا جاھىل ۋە نادان ئاتىلىدىغان، باشتىن ئاياغ ئەيىب ۋە كەمچىلىك بىلەن تولغان مۇھەممەدنىياز ئىبن ئەبىدۇلغەفور تۆۋەندىكىلەرنى بايان قىلىدۇ:

نەپىس مەنلەرنىڭ خېرىدارلىرىغا مەلۇم ۋە تارىخلار توغرىسىدىكى يىغىنلاردا قىسسە سۆزلەيدىغانلارغا چۈشىنىشلىك، شۇنىڭدەك دۆلەت ۋە ھاكىمىيەتنىڭ ھەممە ئەر بابلىرىغا روشەن ۋە ھەممە ئىززەتلىك، ھەم ھۆرمەتلىك سۆھبەتداشلارغا ئوچۇق بولغايكى، مەيلى سۇلتانلار تائىپىسىدىكىلەر بولسۇن، مەيلى ئالىي مەرتىۋىلىكلەر ۋە خاقانلار گۇرۇھىدىكىلەر بولسۇن، ئۇلارنى بۇ يۈكسەك ئورۇنغا ئالەمنى ياراتقۇچى، ھەممىگە قادىر ھۆكۈمران ئىگە قىلىپتۇ ۋە خەلقنىڭ ئاسايىشلىقىنى ئۇلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا باغلىق ۋە ئالەمنىڭ تەرتىپ ئىنتىزامىنى ئۇلارنىڭ لۇتقى - ئېھسانى بىلەن قەھىر - غەزىپىگە قارايدىغان قىلىپتۇ ھەم ئۆزىنىڭ قەدىمىي سۆزىدە ۋەھىيلىك - مەرتىۋىسى ۋە پەيغەمبەرلىك دەرىجىسىدىن كېيىنلا ئىسلامىيەت سۇلتانلىرىنى تىلغا ئاپتۇ ۋە بۇ ئىنسانىيەت دۇنياسىدىكى يۇقىرى - تۆۋەن ھەممە خەلقنى ئۇلارنىڭ ئىتائىتىدە بولۇشقا بۇيرۇپتۇ. ئايەت كەرىمىدە «ئاللاغا، پەيغەمبەرگە ۋە ئۆزۈڭلاردىن بولغان ئىش باشقۇرغۇچىلارغا بويسۇنۇڭلار، ئىشتا قەتئىي ھۆكۈم قىلغۇچى يەنىلا ئاللا دۇر» دېيىلگەنلىكى بۇنىڭ روشەن دەلىلىدۇر. بۇ ئۇ ئۇلۇغ ۋە مۇتلەق ھاكىمنىڭ مۇكەممەل ھېكمىتىدۇر. چۈنكى، ئۇ ئىنسان جۈملىسىدىن بولغان بىرسىگە سۇلتانلىق تونىنى كىيدۈرۈپتۇ ۋە ئۇنىڭ ئۆزىگە ئوخشايدىغان نەچچە مىڭ كىشىلەرنى ئۇنىڭغا بويسۇنىدىغان قىلىپتۇ ھەم شۇ ئارقىلىق ئالەم قانۇنىنى تۇرغۇزۇپ ئىنسانلارغا ئارام يەتكۈزۈپتۇ. نەزم:

كى بىيھىكمەت ئېرمەسدۇرۇر سەنئەتى.
تانۇلماقنى چۈن ئىختىيار ئەيلەدى،
ئەدەمدىن ھەمە يوقنى بار ئەيلەدى.
فەلەك تاقىنى قىلدى ئانداغ رەفىئە،
زەمىن سەھنىنى قىلدى مۇنداغ ۋەسىئە.

تەئالەللاھ، ئول خالىقى بىينىياز،
جەنابىدا ئەجز ئەھلىدۇر سەرفەراز.
ئاڭا خاس ئېرۇر ئىززەتۇ كىبرىيا،
كى مۈلكىدۇرۇر جۈملەئى ماسئوا.
ھەكىمىكى كۆپدۇر ئاننىڭ ھىكمەتى،

ئانى قىلغاي ئىنساندىن بەھرەۋەر .
 چېكىپ رەنج ئۆزى سۇبھ ئىلە شام ئول ،
 خەلايىقغە يەتكۈزگەي ئارام ئول .
 بۇ ھىكمەت ئۈچۈن ئانى شاھ ئەيلەدى .
 رەئىيەتكە ئانى پەناھ ئەيلەدى .
 ئەگەر بولماسا شاھ ئالەم ئارا ،
 ئەمان بولماغاي خەيلى ئادەم ئارا .
 بىيىكلىك تەقازا قىلۇر پەستلەر ،
 سىتەمگە سۇنار قول زەبەردەستلەر .
 قىلۇر ئاجىز ئېلىنى تەۋانا زەبۇن ،
 مۇسەللەت بولۇر ئېلىگە ھەر رەزلۇ دۇن .
 جەھاندا كۆتۈرگەي باش ئەۋباشلار ،
 بۇلۇر ئىززە بىيىپاكۇ قەللاشلار .
 يامانلار قىلۇر دەئۋەئى سەرۋەرى ،
 بولۇر ياخشىلار زىندەلىكىدىن بېرى .
 ھەم ئالەم ئەھلىگە تۈشكەي نىفاق ،
 خەلايىق ئارا قالماغاي ئىتتىفاق .
 كېتەر رەۋنەق ئەھكامى ئىسلامدىن ،
 يىراق تۈشكەي ئېل ئەمنۇ ئارامدى .
 تۈشەر قوزغالان مۈلكى كىشۋەر ئارا ،
 بولۇر شۇرۇشەر بەھر ئىلە بەر ئارا .
 قەۋاننى ئالەمدە قالماس نىزام ،
 بۇزۇلغاي جەھان جۈملە ھاسىل كەلام .

ئانىدا مەلائىككە بەردى ئورۇن ،
 زەمىن ئۈزرە ئىنسانغە بەردى سۈكۈن .
 بەشەر خەيلىغە بەرمەك ئىستەپ نىزام ،
 ياراتتى سەلاتىنى ئالىي مەقام .
 ئانىڭ رۇتبەسىنى بەلەند ئەيلەدى ،
 خەلايىق ئارا ئەرجۈمەند ئەيلەدى .
 ئاخا ئالەم ئەھلىنى قىلدى مۇتەد ،
 ۋەزىيرۇ ، ئەمىيرۇ شەرىيفۇ ۋەزىد .
 ھەمەسكە قىلدى ئانى ھۈكمىران ،
 ئەگەر زور بازۇ ۋەگەر ناتەۋان .
 سالىپ باشىغە ھەيبەتى سايەسىن ،
 بىيىك قىلدى مۇنداغ ئانىڭ پايەسەن .
 ھەمان بۇ ئىشىدا ئانىڭ ھىكمەتى ،
 ئىدى خەيلى ئىنسان رەفاھىيەتى .
 كى باغلاپ ھەمە خاس ئىلە ئامنى ،
 قەۋى ئەيلەگەي دىنى ئىسلامنى .
 رەئىيەتدىن ئولغاي بەسى باخەبەر .
 كى بىر - بىرگە يەتكۈزمەگەيلەر زەرەر .
 ئەگەر قىلسە ئاجىزنى زالىم سىتەم ،
 ئىشىتكەچ ۋۇجۇدىنى قىلغاي ئەدەم .
 مۇفەتتىنكى فىتنە سالۇر خەلق ئارا ،
 ئانىڭ ئەيلەگەي روزگاردىن قارا .
 يەتتىمۇ غەربىبۇ فەقىير ئولسا گەر ،

ئەگەر ئۆتمۈشتىن ئازراق سۆزلىسەك تا بۇ كەمگىچە يەر يۈزى پادىشاھ ۋە ھاكىملاردىن خالىي بولغان ئەمەس . ئۇلاردىن ياخشى ئىش قىلغانلىرى ، ئادالەتپەرۋەرلىرىنىڭ بەخت - سائادىتى ئۆمۈر بويى مۇستەھكەم ، سەلتەنەتلىرى تۇراقلىق بوپتۇ ۋە ئاخىرەتكە كەتكەندىن كېيىنمۇ ياخشى ئاتلىرى جاھان خەلقىگە يادىكار بولۇپ قاپتۇ . پەيلى يامان ۋە زۇلۇم سالغۇچى زالىم بولغان بولسا ، بۇ پانىي دۇنيادا ياشىغان دەۋرىدە دۆلەت ۋە سەلتەنەتتىن بەھرىمەن ۋە ئەيشۇ پاراغەت بىلەن بىللە بولالماپتۇ ؛ باقىي ئالەمگە ماڭغىنىدا بولسا يامان ئاتلىرى تاكى قىيامەت كۈنلىرىگىچە ئەلنىڭ ئاغزىدا قاپتۇ ۋە يامانلىقلىرى كىتابلارغا يېزىلىپتۇ . نەزم :

ھەم ئول مۇجىباتى شەقاۋەت تۇرۇر .
 بىراۋكىم ئانى قادىرى بىيىنياز .
 ھۈكۈمەت بىلە ئەيلەمىش سەر فەراز .
 ئەگەر ئول شەرىئەتكە بولسا مۇئىن ،
 قەۋى قىلسە سەئىي ئىلە ئىسلامى دىن ،
 رەئىيەتكە ئەدل ئىلە داد ئەيلەسە ،
 ھەم ئېل مۇشكىلىنى كۈشاد ئەيلەسە ،

ھۈكۈمەت ئېرۇر تۇرۇفە ئەمرى ئەزىم ،
 ھەم ئۆمىمىد ئېرۇر ئاندا كۆپ ، داغى بىم .
 ھەم ئول مۇجىبى ئەيشۇ ئىشرەتدۇرۇر ،
 ھەم ئول بائىسى دەردۇ ھەسرەتدۇرۇر .
 ھەم [ئول] راھەتۇ ئافىيەتكە سەبەب .
 ھەم ئاندىن يېتەر رەنج بىرلە تەئەب .
 ھەم ئول رەھنەمايى سەئادەت تۇرۇر ،

داغى بولسە جۇۋدۇ سەخا پىيشەسى،
 غەمى ئاخىرەت بولسە ئەندىشەسى،
 شىئار ئەتسە دائىم نىيكۇ كارلىغ،
 بۇ رەك تۈزسە رەسمى جەھاندارلىغ
 بولۇر ئۇمر ئىلە دەۋلەتى بەركەمال،
 يېتىشمەس ئانىك دەۋلەتىغە زەۋال.
 ئەگەر ئەيلەسە ئەزىمى دارلىقەرار،
 قالۇر ياخشى ئاتى ئانىك يادگار.
 ئانى رۇزگار ئەھلى ياد ئەتكۈسى،
 دۇئا بىرلەر رۇھىنى شاد ئەتكۈسى.
 داغى كورمەگەي ئاخىرەتتە ئەزاب،
 بېھىش ئىچرە داخىل بولۇر بېھىساب.
 مەئازەللاھ، ئول شەھكى غافىل ئېسە،
 مۇسۇلمانلىق ئەمرىدە كاھىل ئېسە،
 قەۋىي قىلماسە شەرئى ئەھكامىنى،
 مەگەر زۇلجەلال.

بۇ جەھەتتىن ئالغاندا، بىزدىن بۇرۇنقى بىلىم ئىگىلىرى تاكى ئالەمنىڭ يوقىلىشىغا قەدەر سۇلتانلار ۋە خاقانلارنىڭ ھۆكۈمەت ۋە سەلتەنەت شارائىتىنى، خەلق ۋە مەملىكەتنىڭ قائىدە - قانۇنلىرىنى بىلىشى؛ داۋا - تەلەپتە ئادىل بولۇشنىڭ پايدىسى ۋە زۇلۇم ھەم چىرىكلىشىشنىڭ كەلتۈرىدىغان نەتىجىسىدىن خەۋەردار بولۇشى؛ دۆلەتنىڭ مۇستەھكەم بولماسلىقى ۋە ياخشى ئات قالدۇرۇش قاتارلىقلارغا نىسبەتەن سەزگۈر بولۇشى؛ ئادىل ۋە ئىنساپلىق بولۇش يولىنى تۇتۇشى؛ جەبىر - زۇلۇم قىلىشتىن ساقلىنىشنى ۋاجىپ بىلىشى ئۈچۈن ھەر ئەسىردىكى پادىشاھلار ئەھۋالنى تارىخقا ئەينەن يېزىپ قالدۇرۇپتۇ؛ ئۇلارنىڭ ماختاشقا لايىق خىسەلتلىرىنى ئۇنتۇپ قالماپتۇ. يارىماس ئىشلىرىغا كۆز يۇمماپتۇ. ئالايلى، «تارىخى جەھان گۇشاي»، «تارىخى بەناكەتى»، «مەجمەئۇتتەۋارىخ»، «تارىخى گۈزىدە»، «تارىخى مەنزۇمە»، «زەفەرنامە» ۋە يەنە بىرقانچە مەشھۇر تارىخلارنىڭ ھەممىسى ئىراق ۋە خۇراسان، ماۋەرائۇننەھر ئالمىلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بولۇپ، بۇلاردا پەقەت ئۇ تەرەپلەردىكى پادىشاھلارنىڭ ئەھۋالى يېزىلغان. ئۇلارنىڭ ۋەقەلىرىدىن باشقا ۋەقەلەرگە كۆڭۈل بۆلۈنگەن. موغۇل خانلىرىنىڭ زىكرى ۋە نام - نەسىپى، ئەھۋاللىرىنى بايان قىلىدىغان بىرەر كىتاب تۈزۈلمەپتۇ ۋە تارىخ يېزىلماپتۇ. پەقەت «تارىخى رەشىدىي» كىتابى بولسا مىرزا ھەيدەر كوراگان ئىبن مۇھەممەد ھۈسەين كۆرەگان (ئاللا ئۇنىڭ قەبرىنى يورۇق قىلسۇن) نىڭ ئەسىرى بولۇپ، ئۇنى 951 - يىلى ئەبدۇررەشىدخان ئىبن سۇلتان سەئىدىخاننىڭ نامىغا بېغىشلاپ يازغان. ئۇنىڭدا تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ زىكرىدىن تاكى ئەبدۇررەشىدخان ۋە ھۇمايۇن پادىشاھنىڭ قىسسىلىرىغىچە بولغان ئەھۋاللار تەرتىپ بويىچە يېزىلغان؛ ۋە تۇتقان ئورنى ئېتىبارى بىلەن ھەر قايسى خانلار ۋە پادىشاھلارنىڭ ئەھۋالى تەپسىلىي بايان قىلىنغان، شۇنىڭدەك موغۇلىستان زېمىنىنىڭ چوڭلۇقى، ئاب - ھاۋاسى ۋە قەشقەر، يەكەن، خوتەن ۋىلايەتلىرىنىڭ شەھەر ۋە ئىمارەتلىرى، مازارلىرى، سەھرا، باغ دەريا، تاغ ۋە چۆللىرى ۋە بۇ جايلاردىكى خەلقلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى، رەسىم - قائىدىلىرى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە

تەكشۈرۈلۈپ، ئېنىقلىنىپ خىلى كەڭ بايان قىلىنغان. شۇ نەرسە ئوچۇقكى، بۇ ۋىلايەتلەرنىڭ تەرىپى ۋە موغۇل خانلىرىنىڭ زىكرى باشقا ھېچ كىتابتا تىلغا ئېلىنغان ئەمەس، گەرچە تاسادىپىي ھالدا بەزى تارىخلاردا ئانچە - مۇنچە ئېيتىلىپ قالغان بولسىمۇ، لازىم بولغان يېرىلا قىسقىچە بايان قىلىنغان، تەپسىلىي بايان قىلىشقا ئۇرۇنۇپ كۆرۈلمىگەن. «تارىخى رەشىدىي» دە بولسا، مەخسۇس خانلارنىڭ ھېكايىلىرى ۋە موغۇلىستان ۋەقەلىرى تولۇق بايان قىلىنغان ۋە شۇنچىلىك تەپسىلىي قىلىنغانكى، ئۇنىڭدىن ئارتۇق تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن بولمىسا كېرەك. ئۇ ھەقىقەتەن كۆڭۈلگە ياقىدىغان بىر كىتابكى «سىلەرگە ئۇ يەر (جەننەت) دە كۆڭۈللەر تارتىدىغان كۆزلەر ھۇزۇر ئالىدىغان نەرسىلەر بار» دېيىلگەندەك، چىرايلىق سۆز ۋە ئىبارىلەر بىلەن زىننەتلەنگەندۇر ۋە تەڭدىشى يوق بىر نۇسخىكى، ئۇنىڭدا ئاجايىپ - غارايىب ھېكايىلەر ۋە «كۆز كۆرمىگەن، قۇلاق ئاڭلىمىغان نەرسىلەر» دېگەندەك ئۇنۋان ۋە ئەمەللەر ئوچۇق يېزىلغان؛ شۇنداق بىر كىتابكى، ئۇنىڭ ھەقىقىيلىكى ۋە تەربىيىۋى ئەھمىيىتى پېقىر ۋە يوقسۇللار ئۈچۈن زۆرۈر ھەم ئىنتايىن پايدىلىق. ئۇنىڭدىكى ھېكايىلەر ۋە ۋەز - نەسىھەتلەر ئىززەتلىك ھەم ھۆرمەتلىك شەخىسلەرنى ئىبىرەت ئېلىشقا ۋە ئاگاھ بولۇشقا ئۈندەيدۇ. ئۇ يەنە شۇنداق بىر مەجمۇئەكى، مەملىكەت ئىشلىرىدا قوللىنىلىدىغان، دۆلەت ۋە ھۆكۈمەت ئىرىبايلىرىغا مۇناسىۋەتلىك قوللانما، ھەربىي ئەمەلدار، باتۇرلار ئۈچۈن مۇھىم چارە تەدبىر ۋە ھىيلىلەر نامايەندىسىدۇر. نەزم:

زېھى خۇش لەفزۇ خۇش مەزمۇن كىتابى،
 جەھانى نۆكتەدۇر ھەر فەسلۇ بابى.
 ئىباراتى ھەمە مەتبۇئۇ دىلكەش،
 سەفا ئەھلى دىلىدەك لەفزی بىيغەش.
 ھىكاياتى سەراسەر ھىكىمەتۇ پەند،
 ئېرۇر جان كامىغە مەزمۇنى چۈن قەند.
 تولا كۆرگەنچە ئارتار زوۋقۇ ھالەت،
 ئوقۇپ تاپماس كىشى ھەرگىز مەلالەت.
 ھىكايەتكىم ئېمەس ئېل ئىچرە مەزكۇر،
 ئەمما، بۇ كىتاب خۇددى ئەنقادەك نىشانى يوق ۋە خۇددى كىمىيادەك يوشۇرۇن ئىدى.
 رۇبائىي:
 مۇسەقى ئارا ئىسمى ئەئزەم ئاسا پىنھان،
 ياكىم زۇلۇمات ئىچىرە ئابىھەيۋان.
 بۇ كىتابنىڭ ئالەمدە بارلىقىدىن ھېچبىر ئادىمى - ئىنسان خەۋەردار ئەمەس ئىدى،
 شۇڭا موغۇل خانلىرىنىڭ بايانى خەلق ئىچىدە مەلۇم ئەمەس، ئۇلارنىڭ ئەھۋاللىرى ئالەم
 ئەھلى نەزىرىدىن سىرتتا ئىدى. ھېچبىر ئادىمى - ئىنسان خەۋەردار ئەمەس ئىدى،
 بۇ جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇ يۈكسەك سەلتەنەت ئىگىسى ۋە تاجدارى، گۈزەللىك بۇرچىدىن
 ئورۇن ئالغان ھاكىم، پادىشاھ خەلقنىڭ تىنىچ ۋە خاتىرجەملىكىنى قانات
 پايدۇرغۇچى، خەير - ئىھسات ئىشلىرىنى كېڭەيتكۈچى، ئېسىل پەزىلەتلەرنى ئۆزىدە جەم
 قىلغان، ياراملىق خىسلەتلەرنىڭ ئىگىسى، زاتى ۋە نەسپىي پاك، تەبىئىي يېقىملىق،

گۈزەل ئېتىقادلىق، يۈكسەك ئىرادىلىك، دىيانەتلىك، ئادىل ھاكىم، ئىلىم ۋە ئالىملارنىڭ،
 ھەقىقىي پاك كىشىلەرنىڭ دوستى، ئاجىزلار، يوقسۇللار ۋە مىسكىنلەرنىڭ يۆلىكى،
 شەرىئەتنى مۇستەھكەملىگۈچى، مىللەت ۋە دىننىڭ ھامىيىسى، يېقىملىق، مەھر -

شەپقەتلىك، جانابىي ئاللا ياخشى كۆرىدىغان كىشى، نەزم: مەھمۇد ئەلى شىرەزىيە
 ئەمىيرىكىم ئىدى ھىشمەت ئارا ئىسكەندەرى سانى، ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 ئاڭا ئېردى مۇسەللەم رەسمى ئاينى جەھان بانى. ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 شەرافەت بۇرچىدا ئېردى سەئادەت كەۋكەبى گۇيا، ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 ھۈكۈمەت ئاسمانى ئۈزرە ئېردى مەھرى رەخشانى. ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 جەلالەت كوھىدا ئېردى ئەجەب ياقۇتى سىيرابىي، ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 ئەسالەت بەھرىدە ئېردى يەگانە دۇررى غەلتانى. ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 سەخا بابىدا بىمانەند ئىدى دائىم، يېتەر ئېردى ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 زەمان ئەھلىغە يەكسان ئەبرى باران ياڭلىغ ئىھسانى. ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 زەكاۋۇ دانىشۇ فەزلۇ ھۈنەردە بەركە مال ئېردى، ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 ھەيا دۇررىغە بەھر ئېردىيۇ ھىممەت لەئلىنىڭ كانى. ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 تەرىقى ئەدلۇ ئىنساڧ ئىچرە ئېردى نادىرى دەۋران، ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 كەم ئېردى ئەسرىدە مۈلك ئىچرە مىسكىنىيۇ ۋەيرانى. ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 تەئەددى خىرمەنن ساۋۇردى ئانداغ سەرسەرى قەھرى، ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 كى دەۋرىدە ئەدەم قەئرىگە كەتتى زولم تۇفانى. ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 خەزان بولغان جەھاننى سەئى ئىلە باشدىن بەھار ئەتتى، ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 زەمانە ئەرسەسەن سىيراب قىلدى ئەدلى نېيسانى. ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 ئىدى تەربىيەتتى ئىنئام ئىلە ئىلىم ئەھلىگە مەخسۇس، ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 كى بولماس ئاندىن ئارتۇق تەربىيەت قىلماقنى ئىمكانى. ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 ھەر ئىشىدە ئېردىلار مەنزۇرىيۇ ھەم ئىززەتتى ئۇقبا. ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 پىسەند ئولماس ئىدى تەبئىگە ھەرگىز دەۋلەتتى فانى. ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 زىلالى ھىبەتۇللاھ ئېردى سىماسىدە پەيدا ھەم، ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 جەبىنىدە ئىدى زاھىر زىيائى نۇرى سۇبھانى. ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 مۇغىسۇلخەلقۇ ئەۋنۇلمۇسلىمىنۇ ھەم ماھى باتىل، ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 زەلالەت دەيرىغە ھادىم، ھىدايەت قەسرىغە بانى. ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 مۇئىنى شەرئۇ مىللەت، ناسىرى ئىسلامۇ دىن پەۋەر، ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 كى جەھدىدىن مۇشەييەد بولمىش ئېردى شەرئى ئەركانى. ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 ئەمىيرى مۇئەدەلەت ئەتۋارى نىكۇ كارى خەير ئاسار، ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 مەدارى دىنمۇ دەۋلەت، مەزھەرى ئەلتافى رەھمانى. ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 نىيازى قايسى تىل بىرلە ئاننىڭ ۋەسفىن ئەدا ئەيلەر، ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم
 نەھەددۇر زەررەدە تەۋسىڧ قىلماق مەھرى بەيزانى. ئىلىم ۋە پەقەت ئىلىم

پايتەخت يەكەننى مۇتلەق ئىدارە قىلىپ تۇرغان ئاق كۆڭۈل، سائادەتمەن مەرھۇم، يەنى
 ئەبدۇررەھمان ۋاڭ ھاكىمبېگىم (ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت ۋە شەپقەت قىلسۇن) كى، ئۇلارنىڭ
 ياخشى سۈپەتلىرى قۇياشتىنمۇ روشەن ۋە يېقىملىق ناملىرى ئۆتكەنكىلەردىنمۇ پارلاق تۇر (بۇ

كىتابنىڭ ئاخىرىغا ئۇ زاتنىڭ مۇبارەك تەرىپلىرى قوشۇمچە قىلىنغۇسىدۇر، مەدەھىيەلەشكە تېگىشلىك سۈپەتلىرى ھېسابسىز كۆپ ۋە گۈزەل ئەخلاقلىرى ناھايىتى مەشھۇردۇر، يەكەن ھۆكۈمىتى تەختىدە ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرغان مەزگىلدە، ئاجىزلىرىغا بولغان يۈكسەك غەمخورلۇقى بىلەن بۇ ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدىغان، كىشىلەرگە كەمچىلىك ۋە يېتىشمىزلىكى بىلەن مەلۇم بولغان پېقىر مۇھەممەدنىياز ئىبن ئەبدۇلغەفورغا رەھمەت سايىسىنى سالغانىدى ۋە ئېتىبار بىلەن قارىغانىدى. خۇددى ھەزرىتى سۇلايمان ئەلەيھىسسالام ئاجىز چۈمۈلىگە يۇمشاقلىق بىلەن مۇئامىلە قىلغىنىدەك، كۆپ ۋاقىتلاردا كۆڭۈل ئېچىش ئولتۇرۇشلىرىغا بۇ قەدىرسىزنى تېگىشىغۇچى سۈپىتىدە قاتناشتۇراتتى ۋە بۇ پېقىرغا كۆپ قېتىم شۇنداق دېگەندى:

«بۇ يەرلەر موغۇلىستانغا قاراشلىق ۋە خانلارنىڭ پايتەختى بولغان يەرلەردۇر، چىڭگىزخان زامانىدىن تاكى خانلارنىڭ نەسلى ئۈزۈلگەچكە ئۆتكەن خانلارنىڭ ئەھۋاللىرى ئېنىق ئەمەس، بۇ ۋىلايەتلەردە قانچە خاننىڭ ھۆكۈمەت تەختىدە ئولتۇرغانلىقى، ھۆكۈمدارلىق قائىدە - قانۇنلىرىنى قانداق يوللار بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرغانلىقى ۋە قايسى ۋاقىتتا ئاخىرەتكە سەپەر قىلىنغانلىقى مەلۇم ئەمەس، موغۇل خانلىرىنىڭ نامى يەر يۈزىدىن يوقىلىپ كەتمەسلىكى ۋە ئۇلارنىڭ ئەھۋاللىرى كېيىنكى زاماندىكى كىشىلەرگە مەخپىي قالماسلىقى ئۈچۈن، بۇ ھەقتە خانلارنىڭ ۋەقەلىرى بايان قىلىنغان بىر كىتاب يېزىلغان بولسا ياكى بىر ئىشەنچلىك ھېكايە قىلغۇچى بولغان بولسا، بۇ ھېكايىلەر ئۇنىڭ ئاغزىدىن ئېيتىلغان بولسا بولاتتى».

ئەمما، «تارىخى رەشىدى» دېگەن كىتابنىڭ زامانىمىزنىڭ كىتابخانىسىدا بارلىقىدىن ھېچكىمنىڭ خەۋىرى يوق ئىدى. تاسادىپىي بۇ كىتابتىن بىر نۇسخا تېپىلىپ قالدى، دىققەت بىلەن قارىساق باشتىن ئاياغ خانلارنىڭ ھېكايىلىرى ۋە موغۇلىستان ۋەقەلىرىنىڭ رىۋايىتى ئىكەن. لېكىن، كىتاب خۇددى مەھبۇبلارنىڭ چاچلىرىدەك چۇۋۇق ۋە ۋاراقلىرى پۈتۈنلەي بىر - بىرىدىن ئاجراپ كەتكەنلىكتىن، ھەر قىسمىدا بايان قىلىنغان ھېكايىلەر بىر - بىرىگە يېپىشمايتتى. ئەبدۇررەھمان ۋاڭ ھاكىمىيىگەم بۇ كىتابنىڭ مۇنداق بولۇپ كەتكەنلىكىگە كۆپ ئۆكۈنگەن ۋە ماڭا شۇنداق دېگەندى:

«ئەپسۇسكى بۇ كىتاب تولۇق ۋە رەتلىك بولغان بولسا، سېنى تۈركىي تىلغا تەرجىمە قىلىشقا بۇيرۇغان بولاتتىم، بۇ شۇنداق بىر نۇسخىكى يا ئۇنىڭ ۋاراقلىرى بىر - بىرىگە يېپىشمايدۇ، ياكى ھېكايىلىرى بىر - بىرىگە باغلاشمايدۇ. شۇڭا، ئۇنى تەرجىمە قىلىشقا بۇيرۇق بەرسەم بۇ ئېغىر كېلىدىغان بىر بۇيرۇق ۋە بەلكى ئىجرا قىلىش تەس بىر ۋەزىپە بولۇپ قالىدۇ» دەپ پېقىر بىچارىگە مۇنداق ئېغىر يۈكنى كۆتۈرۈتمەسلىكىگە رەھىم - شەپقەت كۆرسەتكەندى. پېقىرنىڭ بۇ مۇھىم ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالماسلىقىم ئۆزۈمگە ئوچۇق ئايان ئىدى. ئامما، ئۇ ھەزرىت شەپقەت يۈزىدىن بۇ كىتابنى تەرجىمە قىلىش قارارىغا كېلىشىمگە بۇيرۇق بەرمىگەچكە، بۇ ھەقتە ئاجىزلىقىمنى بىلدۈرۈشۈمنىڭ، ئۆزرەمنى قوبۇل قىلىشنى سورىشىمنىڭ ئورنى يوق ئىدى.

سەلتەنەت ئاسمىنىڭ ئون تۆت كۈنلۈك نۇرلۇق ئايى، مەملىكەت ھاكىمىيىتىنىڭ تەخت ئىگىسى، ئېسىللىق ۋە رەھىمدىللىقنىڭ بەخت يۇلتۇزى ۋە ۋىلايىتىمىزنىڭ يىگانە گۆھىرى، ئىقبال ۋە بىلىم جەۋھەرلىرىنىڭ كانى، پەم - پاراسەت گۈل - چېچەكلىرىنىڭ ماكانى، يۇمشاقلىق ۋە مۇرۇۋۋەتنىڭ مەنبەسى، ئادالەت ۋە ساخاۋەتنىڭ نامايەندىسى، شەرىئەت قانۇنلىرىنى كۈچلەندۈرگۈچى، ئالىملارنى ئىززەتلەپ، پۇقراغا ئىگىدارچىلىق قىلغۇچى،

شەرەپلىك ئەمىر، ھەزرىتى رەسۇلىللاھنىڭ شەرەپلىك خادىمى خوتەن پايتەختىنىڭ ھاكىمى، يەنى مۇھەممەد ئەزىز ۋاڭ ھاكىمبېگىم ئىبن ئەبدۇررەھمان ۋاڭ ھاكىمبېگىم (ئاللا ئۇنىڭ دۆلىتىنى ۋە سەلتەنەتىنى ئەبەدى قىلغاي) خۇداغا شوكرى، ئاپەت ۋە قالايمىقانچىلىقلاردىن كېيىن خوتەن تەۋەسىدە ھاكىمىيەت تەختىدە ئولتۇردى. نەزم:

ۋالىي دەريا دىلۇ ۋالا جەناب،
 قەدرى بېيىكلىكىدە فەلەك ئىنتىساب،
 پاك روۋۇ پاك دىلۇ پاك زاد،
 تىنەتى پاكىزەۋۇ ئالىي نىژاد،
 لەئلى دۈرەخشاندىكى كانى ھەسەب،
 گەۋھەرى ئۇممانىيۇ ئۇلۇ نەسەب،
 زاتى بىلە ئىززۇ شەرەف تۇ ئەمان،
 ئۆزى داغى بەختى مەسەللىك جەۋان،
 بەخت ئانىڭ بىرلە تاپىپ زىبۇ فەر،
 ساپە كەبى ھەمىرەھى فەتھۇ زەفەر،
 ھىممەتدۇر چەرخى بەرىندەك زەفىئ،
 كۆڭلى فەلەك جۇۋقى مەسەللىك ۋەسىئ،
 سىنەئى بىكىنەسىدەك رەئىي ساق،
 قەۋلى ھەممە ۋەئەسىدەك بىخلاق،
 تەبئى خۇشۇ فەھمى خۇشۇ خۇش سۇخەن،
 خۇيى كەبى جۈملەئى فىئلى ھەسەن،
 جەبھەسىدۇر مەتلەئى مېھرى شەرەف،
 ئارەزىدۇر بەدرى سىپھىرى شەرەف،
 كۆڭلى ئېرۇر مەخزەنى ھىلمۇ ھەيا،
 ئىلكى مەسەللىك نەزەرى كىمىيا،
 بىر كەفەدور بەھر يەنە بىرسى كان،
 بەخشىشىدىن مۇنتەفىئ ئەھلى جەھان،
 ئاچلار ئولۇپ سىير ئانىڭ خانىدىن،
 فەزل ئېلى بەھرەۋەر ئىھسانىدىن،
 دەر سۆزى ھەق، نىيەتى خالىس تەمام،

مۇشۇ ۋاقىتتا چەكسىز شەپقەت ۋە مەرھەمەت يۈزىدىن بۇ پېقىرنى ۋارىسلىق قىلغۇچى خىزمەتكارلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈپ، خۇددى نۇرلۇق قۇياش تۆتىنچى پەلەكتىن يەردىكى ئوت - چاۋارلارغا نۇر بەرگىنىدەك، غەمخورلۇق سايىلىرىنى ھۇما قۇشىدەك بېشىمغا يەتكۈزۈپ، شەرەپلىك خىزمەتلىرىگە يېتىشتۈردى. كىتابى ھۆكۈمەت كىتابخانسىدا تېپىلىپ قالدى، بۇ كىتاب بىر كىشىنىڭ قەلىمى بىلەن چىرايلىق يېزىلغان، ئوقۇشقا ئوڭاي ۋە باشتىن ئاياغ رەتلىك ۋە تولۇق ئىدى. شۇڭا، ئۇ ئالىي سۈپەتلىك زات بۇ ئەرزىمەس خىزمەتچىگە كۆپ ئىلتىپاتلار كۆرسىتىپ: «بۇ كىتابتا پۈتۈنلەي موغۇل خانلىرىنىڭ

ھېكايىلىرى ۋە موغۇلىستان مەملىكىتىنىڭ تەرىپى يېزىلغان بولۇپ، بۇ بىر يىگانە نۇسخا،
 ئۇنىڭدا ئاجايىپ - غارايىب ھېكايىلەر بار ئىكەن، بۇ نۇسخىنى ھېچ كىشى كۆرمەپتۇ،
 ۋە بۇنىڭدىكى ھېكايىلەرنى ھېچ كىشى ئاڭلىماپتۇ، ئەمدى تېپىلغان بولسىمۇ، لېكىن پارس
 تىلى بىلەن يېزىلغانىكەن. شۇڭا، ھەممىلا ئادەم ئۇنىڭدىن تەڭ بەھرىمەن بولالمايدۇ ۋە
 ھەممىلا ئادەم ئۇنىڭ مەزمۇنىنى تەڭ چۈشىنەلمەيدۇ. ئۇ خۇددى مۈشكۈل بىر تىلنىڭ
 خىلۋەتخانىسىدا ئولتۇرغان ۋە باشقا بىر تىل پەردىسىدە يوشۇرۇنۇپ تۇرغان مەھبۇبقا
 ئوخشايدۇ. سەن بۇ كىتابنى تەرجىمە قىلىشقا تۇتۇنغان بولساڭ، بۇ جەھەتتە تىرىشچانلىق
 كۆرسەتسەڭ ۋە مەنلەر گۈزەللىرىنى تۈركىي تىل نەزەرىدە جىلۋىگە كەلتۈرسەڭ، شۇ
 ئارقىلىق نەزەر سالغۇچىلار ئۇ روپۇش نازىنىلارنىڭ جامالىنى ھېچقانداق قىيىنالىماي
 كۆرەلەيدىغان بولسا، ئۇ مەھبۇبنىڭ ۋەسالىغا جاپا تارتمايلا يېتىشكەن بولسا، يەر يۈزىدىن
 يوقىلىپ كەتكەن خانلارنىڭ ئاتلىرى يېڭىۋاشتىن ئاشكارا بولسا، بىزمۇ «ياخشى ئىشقا دەلالت
 قىلغۇچى ياخشىلىقتىن بەھرىمەن بولىدۇ» دېگەندەك ياخشىلىقنىڭ بىر قىسمىدىن بەھرىمەن
 بولساق ۋە خانلارنىڭ روھىدىن مەدەت ئالساق، سەنمۇ ياخشى مۇكاپات ۋە نۇرغۇن ساۋاب
 تاپساڭ، جاھان ئەھلىگە بىر يادىكار قالسا، دۇنيادا ئادەم بالىسى مەۋجۇت بولۇپلا تۇرىدىكەن،
 ھەم خانلارنىڭ بايانى ۋە بىزنىڭ نامىمىز خەلق تىلىدا ئاتىلىپ تۇرسا» دەپ، مۇنداق بىر
 بويسۇنماي بولمايدىغان پەرمان بېرىلدى. قانچىلىك ئويلىنىپ كۆرسەممۇ، ئۆزۈمدە بۇ چوڭ
 ئىشقا قەدەم قويۇش ئۈچۈن جۈرئەت قىلىشقا ۋە بۇ بەك مۇھىم ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىشقا
 لايىق ئىقتىدارنى تاپالمىدىم. تىڭرىقاپ، ئىككىلىنىپ قالدىم. گاھى: «ھەر بىر ئىشنىڭ
 يول يۈرگۈچىسى بار» دېگەن ماقالىنىڭ مەزمۇنى بىلەن «سۈكۈت قىلغان كىشى قۇتۇلىدۇ»
 دېگەن ئويغىمۇ كەلدىم ۋە گاھى «ھەر يەرنىڭ ئۆز ماقالى بار» دېگەن تەمسىلنىڭ مەزمۇنى
 بويىچە «جىم تۇرغان كىشى ئامان قالىدۇ» دېگەن خىيالغىمۇ كەلدىم يا ئالىي بۇيرۇققا سەل
 قاراش ۋە ئۇنى كېچىكتۈرۈشكە قۇدرىتىم، يا قۇدرىتىم يەتمەس ئىشقا قەدەم قويۇشقا جۈرئىتىم
 يوقلۇقىدىن قاتتىق تەڭلىكتە قالدىم، ئاخىر ئەقىل پىرى مېنىڭ بۇ نائىلاجلىقىمنى كۆردى
 ۋە شەپقەت قىلىپ ساۋابلىق يولغا يۈز كەلتۈرۈپ يول كۆرسەتتى ۋە مۇنداق دېدى:

«ئەي ئىلاجسىزلىق دېڭىزغا غەرق بولغان ۋە قورقۇنۇپ دەشتىدە بېشى ئايلانغان! ئەندىشە
 قىلىپ بىئازام بولۇشنىڭ نېمە ھاجىتى؟ تەسەۋۋۇر قىلىۋاتقىنىڭ قانداق بىر بىھۇدە خىيال؟
 نېمىگە ئىككىلىنىسەن؟ ھەل قىلىشنىڭ يولى روشەنغۇ! ئىمكانىيىتىمۇ بار تۇرسا، يەنە
 ھودۇقۇپ كېتىشنىڭ نېمە ھاجىتى؟ (بۇيرۇلغۇچى ئۆزىڭنىڭ، قىلىنىدىغان ئىش مۇقەررەر،
 دېگەن گەپنى بىلمەسەن؟ بۇ «ھەر قانداق چەكلەش زۆرۈرىيەتكە يول قويىدۇ» دېگەن
 ئېتىبارلىق سۆزدۇر. قابىلىيىتىڭنىڭ كەملىكىدىن قورقمىغىن، چۈنكى «جىددىي ئىزدەنگەن
 كىشى تەلەپ قىلغان نەرسىسىگە ئېرىشىدۇ» دېگەن تەمسىل بويىچە تىرىشساڭ، ئەلۋەتتە
 تەلپىڭگە يېتەلەيسەن، لايىقتىڭنىڭ يوقلۇقىدىن ئەندىشە قىلمىغىن، چۈنكى «ئىشىكىنى
 ئارقىمۇ ئارقا چەككەن كىشى ئۆيگە كىرەلەيدۇ» دېگەن دەلىل بىلەن مەقسەت ئىشىكىنى
 قاقساڭ ئاخىر ئېچىلىدۇ. بۇ بۇيرۇققا بويسۇنۇشتا كەتكۈزۈپ قويماسلىقىڭ كېرەك ۋە بۇ
 خىزمەتنى ئورۇنداشتا ھايال بولماسلىقىڭ كېرەك.»

ئەقىلنىڭ پىرى مۇشۇنداق يول كۆرسىتىشى بىلەن روھلىنىپ كۆڭلۈمدە بىر جۈرئەت
 ھاسىل بولدى، دەرھال قەلەمنى قولۇمغا ئالدىم ۋە «بىر ئىشقا بەل باغلىساڭ، ئاللاغا
 تەۋەككۈل قىلغىن» دېگەن ھۆكۈمگە بىنائەن ئىشىكلەرنى ئاچقۇچى جانابىي (ئاللا) غا
 تەۋەككۈل قىلىپ بۇ كىتابنى تەرجىمە قىلىشقا تۇتۇندۇم. كىتابتا مەنە ھۆرلىرى پارسىي

كيسمىلەرنى كىيگەنكەن، ئۇلارنى تۈركىي تىل پالىسىغا ئوراپ يېزىلىق قېرىلاردەك قىلدىم. بەت - چىرايلىرى ئاق نۇر چېچىپ تۇرغانىكەن، ئۇلارنى قارا رەڭ سۈركەپ، ئۆز يۈزۈمدەك قارا قىلدىم. ماڭا شۇ نەرسە ئېنىقكى، بۇ كىتاب تەرجىمىسىدە قەلىمىمنىڭ ئۈچىدىن ئۆتكەن ھەر بىر رەقەم پۈتۈنلەي خاتا ۋە يەڭگۈشتۈر، بىلىملىكلەرنىڭ نەزىرىگە مۇۋاپىق ۋە ئەقىللىقلارنىڭ پىسەنتىگە لايىق كەلمەيدۇ. ئەمما، شۇنى ئۈمىد قىلىمەنكى، بۇ كىتابقا نەزىرى چۈشكەن ھەر بىر بىلىم ئىگىسى ئەگەر بۇ ئىقتىدارسىز پېقىرنىڭ ھالىغا ئويلىنىپ قارىسا «ھەر قانداق قاچا ئۆز ئىچىدىكى نەرسە ئارقىلىق تەپچىرەيدۇ (سىزىدۇ)» دېيىلگەندەك، بۇ نۇسخىدا پېقىردىن ئۆتكەن خاتالارنى توغرا ۋە يەڭگۈش ئورۇنلارنى ساغلام دەپ تونۇپ قالىدۇ، ئەگەر ھەقىقەتەن ھەممىگە خاتا دەپ ھۆكۈم قىلسا ۋە تەرجىماننى مالاھەت قىلغۇچىغا تۇتسا، بۇ ئومۇمەن پېقىرنى زاڭلىق قىلغانلىقى، ئۇلار بۇنىڭ بىر غەنىمەت ئىكەنلىكى ۋە مالاللىقىنى بېسىشقا سەۋەب بولىدىغانلىقىنى تەئەججۇب بىلەن كۆرۈشىدۇ. نەزم:

گەرچە رەسۋالىق نىشانىدۇر مەنىڭدېك بىتەرمىز،
 ئەھلى فەزل ئالدىغە مۇنداق نۇسخەنى كەلتۈرمەكم.
 كۆپ تاڭ ئېرمەسكىم نېدىنكى مۇندا ھەم بىر ۋەجھى بار،
 فەرزىدۇر ئول ۋەجھىنى ئېل سەمئىگە يەتكۈرمەكم.
 يىغلالاتماسمەن ئەگەرچە نۇكتەئى بىر سۆز ئىلە،
 ئاز ئىش ئېرمەسدۇر پەرىشان سۆز بىلە كۈلدۈرمەكم.

ۋە يەنە مۇنداق قوش پايدا ھاسىل بولىدۇكى، بىر تەرەپتىن ئالىي بۇيرۇققا كېچىكمەي، سۆزسىز بويسۇنىدىغان بولىمەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ كىتابنى كۆرگۈچىلەر سۆزۈمنىڭ مەزمۇنىدىن ھالىمنىڭ پەرىشانلىقىدىن خەۋەردار بولىدۇ ۋە رەھىم - شەپقەت قىلىپ، ياخشى دۇئادا ياد قىلىدۇ. نەزم:

سۆزۈم ياڭلىغ ئېرۇر ھالىم پەرىشان،
 ئۈمىدىم ئولكى بىر ئەھلى سەفايى.
 يامان ھالىمنى فەھم ئەيلەر سۆزۈمدىن،
 تەرەھھۇم ئەيلەبان قىلغاي دۇئايى.

شۇ نەرسىلەرمۇ مەخپىي قالمىغايكى، بۇ كىتابنىڭ تەرجىمىسىدە تۆۋەندىكىچە يول تۇتۇلدى:

بەزى ئايەتلەر ۋە ھەدىسلەرنى كىتابنىڭ يازغۇچىسى پارسىي سۆزلەر بىلەن چۈشەندۈرگەنلىكى، ئۇ پارسچە مەزمۇن تۈركىي تىل بىلەن تەرجىمە قىلىندى ۋە بەزىلىرىنى يازغۇچى چۈشەندۈرمىگەن بولسا، ئۇنى تەرجىمە قىلىشقا جۈرئەت قىلىنمىدى. ئېنىق مەنىسىنى پەملىگىلى بولمىغان بەزى ئەرەبچە بېيتلارنى شەرھلەشكە ئۇرۇنۇلمىدى، ئالىملاردىن ياكى كىتاب ئىگىسى تەرەپتىن يېزىلغان بەزى تۈركىي شېئىرلار ئەينەن ئۆز تىلى بويىچە يېزىپ قويۇلدى، پارسىي شېئىرلاردىن بەزىلىرى بەدىئىي سەنئەتكە ئالاقىدار ياكى تېپىشماق ۋە ياكى تارىخ ھېسابىنى چىقىرىش مەقسەت قىلىنغان بولسا، ئۆزگەرتمەي، ئۆز پارسىي تىلى بويىچە ئېلىندى، چۈنكى، مۇنداق شېئىرلار تەرجىمە قىلىنسا، كۆزلەنگەن مەقسەتكە دەخلى يەتكۈزەتتى. بەزى پارسىي شېئىرلار ئالىي مەرتىۋىلىك

ئەۋلىيالارنىڭ گۆھەر چاقچۇچى تىللىرىدىن چىققان بولسا، قابىلىيەتنىڭ يېتىشىچە تۈركىي تىل بىلەن شېئىرىي شەكىلدە تەرجىمە قىلىندى ۋە پارسچە شەكىلىنىمۇ تەرجىمە ئۈستىگە يېزىپ قويۇلدى. چۈنكى، ئۆزۈمگە روشەنكى، ئۇ تەرجىمىلەرنىڭ كۆپىنچىسى خاتالىق ۋە يېتىشىشسىزلىكتىن خالىي ئەمەس، ناۋادا بىر بىلىم ئىگىسىنىڭ قىممەتلىك نەزىرى بۇ كىتابقا چۈشۈپ قالسا، ئۇ ئۇلۇغلارنىڭ نەزىملىرىنىڭ سۆزلىرىگە قاراپ بۇ پېقىرنىڭ تەرجىمىسىدىكى خاتالىقلارنى بايقىغاي ۋە يەڭگۈش ئورۇنلىرىنى تۈزەتكەي، شۇ ئارقىلىق ئەۋلىيالارنىڭ ئەسلىدىكى مۇبارەك سۆزلىرىنىڭ مەزمۇنى خاتا قىلىنىپ بولغانغا يېتى قالمىغاي. شۇنىڭدەك ئۆتكەن زامان شائىرلىرىدىن ھەر سۆزنىڭ ئەھۋالىغا قارىتا تەستىقلاش ئۈچۈن كەلتۈرگەن ياكى كىتابنىڭ يازغۇچىسى ئۆزى يازغان پارسچە شېئىرلار بولسا، ئۇلارنىڭ مەزمۇنى ئىمكانقەدەر تۈركىي تىل بويىچە شېئىرىي تۈسكە كىرگۈزۈلدى. بەزى سۆزلەر ئەرەبچىمۇ ئەمەس، پارسچىمۇ ئەمەس، بەلكى ئۆتكەن زاماندىكى موغۇلچە ياكى قالماقچە سۆزلەر بولسا كېرەك، مەسىلەن: «ماڭلاي»، «غاچىرچى»، «نىگەش» ۋە «قۇرۇلتاي» قاتارلىقلار. مۇنداق ئېنىق بولمىغان سۆزلەر زۆرۈرىيىتىگە قاراپ سۆزنىڭ ئالدىدا ۋە سۆزنىڭ كەينىدە ئۇنىڭغا يېقىن كېلىدىغان سۆز بىلەن قىياسەن تەرجىمە قىلىندى. بەزى ئانچە كۆرۈلمەيدىغان پارسى سۆزلەرنىڭ تەرجىمىسىدىمۇ خاتالىق كۆرۈلگەن بولۇشى تامامەن مۇمكىن. چۈنكى قابىلىيەتنىڭ يېتىشىچە تىرىشچانلىق كۆرسەتتىم ۋە تەرجىمە قىلىش يولىنى تۇتتۇم ھەم پارسچە مەزمۇنى تۈركىي تىل بىلەن ئورۇنداشقا قانائەت قىلدىم. ۋە سۆز - جۈملىلەرنى بېزەش ئاۋارچىلىكىنى تارتىدىم. ئىش قىلىپ بۇ كىتابنى مۇھەممەد ئەزىز ۋاڭ ھاكىمبېگىمنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان بۇيرۇقى بىلەن تەرجىمە قىلماققا تۇتۇندۇم ۋە بۇ نۇسخىنى باشتىن ئاياغ ئۇنىڭ مۇبارەك ئېتىغا بېغىشلىدىم. چۈنكى، كىتابنىڭ يازغۇچىسى مىزرا ھەيدەر كۆرەگان بۇ كىتابنى ئىسمىنى ئوخشاش قىلىش ۋاسىتىسى ئارقىلىق ئابدۇرەشىدخاننىڭ ئېتىغا بېغىشلاپتۇ، ئەمدى مەن بۇ نۇسخىنى بۇ ئاق كۆڭۈل ئەمىرنىڭ نامىغا تۆۋەندىكى ئۈچ مۇناسىۋەت بىلەن يازدىمكى، ئۇنىڭ بىرى قوش مۇناسىۋەتلىك، ئۇلار تۆۋەندىكىلەر: بىرى شۇكى، بۇ كىتاب ئۇنىڭ دەۋرىدە يوشۇرۇنغان پەردە ئىچىدىن ئوچۇقلۇق مەيدانىغا چىقتى. ئىككىنچىسى، بۇ كىتابنى تەرجىمە قىلىشقا ئۇنىڭ جاھان بويىسۇندىغان بۇيرۇقى سەۋەب بولدى. ئۈچىنچىسى شۇكى، بۇ كىتابنىڭ «تارىخى رەشىدى» ئاتىلىشىغا سەۋەب پۈتۈنلەي تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئىسلامغا كىرىش ۋە تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئىسلامغا كىرىشىگە سەۋەب بولغان ھەزرىتى مەۋلانا ئەرشىددىن (ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلسۇن) نىڭ توغرا تەلىم - تەربىيىسى بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ ئاتىسى مەۋلانا جەمالىددىن (ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلسۇن) نىڭ ۋەسىيىتى ئىدى. بۇ ئالىي ئەمىرنىڭ شەرەپلىك نەسەبلىرى بىر قانچە ۋاسىتە ئارقىلىق مەۋلان جەمالىددىنغا يېتىدىغانلىقى مەلۇم. گەرچە ھەزرىتى مەۋلانانىڭ نۇرلۇق مازىرى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئايكۆل دېگەن جايىدا بولسىمۇ، لېكىن بۇ شەرەپلىك مازارنىڭ خىزمەتلىرىنى بىجىرىش تاكى زامانىمىزغىچە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد، ئەسىرمۇ ئەسىر بۇ قۇتلۇق ئەمىرنىڭ ئالىي خاندانغا قاراشلىق بولۇپ كەلگەن. بۇ ھەيران قالارلىق بىر مۇناسىۋەت ۋە كېلىشكەن بىر تاسادىپىيلىق بولدىكى، بۇ كىتابنىڭ ئۇنىڭ دەۋرىدە ئاشكارىلىنىشى ھەزرىتى مەۋلانانىڭ ئىلتىپاتلىرىدىن بولغانلىقى شەكسىز. ئۇنداق بولمىسا، ئۇزاق مۇددەتتىن بۇيان بۇ دىيارلاردا «تارىخى رەشىدى» كىتابىنىڭ بارلىقىدىن چوڭ - كىچىك ھېچكىمنىڭ خەۋىرى بولمىغان بولاتتىمۇ؟ گويا ئۇنىڭغا قاراشلىق تۇرغاندەك ئۇنىڭ زامانىدا ئاشكارىلاندى. شۇ سەۋەبتىن بۇ نۇسخا قوليازما ئۇنىڭ ھۇمايۇن ئىسمى بىلەن ياساندۇرۇلدى. گەرچە بۇ پېقىرنىڭ تەرجىمىسى ئۆزۈمدەك پىشىمىغان ۋە ئەرزىمەس بولسىمۇ، نەزم:

پايى مەلەخى نەزدى سۈلەيمان بۇردەن،
ئەيبەستۇ لېكىن ھۈنەرەست ئەز مۇرى.

(چېكەتكىنىڭ پۈتىنى سۇلايماننىڭ يېنىغا ئەكىلىش ئەيبىدۇر، لېكىن بۇ چۈمۈلە ئۈچۈن ھۈنەردۇر) دېيىلگىنىدەك ئۆز ھالىغا يارىشا چىققانلىقى كۆرۈندى. ئۇنى ئۇ ئەمىر، بەلكى يۈكسەك مەرتىۋە ئىگىسىنىڭ تەتقىدى كۆزىدىن كەچۈرۈشىگە تۆھپە قىلدىم. ھەقىقىي ئۈمىدىم شۇكى، ناۋادا شەرەپ بىلەن قوبۇل قىلىنىشقا مۇيەسسەر بولمىسىمۇ، خارلىنىپ رەت قىلىنىپ قالماس. شۇنىڭدەك خانلارنىڭ ئالىيجاناب خىسلەتلىرى دەۋرىمىز سەھىپىسىدە يېزىپ قالدۇرۇلدى. ئۇ ئالىي مەرتىۋىلىك ئەمىرنىڭ نام - ئاتاقلىرى تاكى قىيامەت كۈنلىرىگىچە زامان دەپتىرىدە پۈتۈكلۈك ۋە خەلق تىلىدا ئېيتىلىپ تۇرغاي ۋە بۇ كىتابقا نەزىرى چۈشكەن ھەر بىر كىشى تەرجىمىسىگە بۇيرۇق بەرگەن ئۇ ئەمىرنى ياخشى دۇئا بىلەن ياد قىلغاي ۋە بۇ ئەرزىمەس تەرجىماننى ھەم شۇ چاغدا يادىغا ئېلىپ قويۇشنى ئۈنتۈپ قالمىغاي. بۇ كىتابنىڭ تەرجىمىسىدە ھەر قانداق خاتا ياكى سەۋەنلىكلەر كۆرۈلسە، ئەپۇ قەلىمى بىلەن تۈزىتىپ قويغاي. نەزم:

مەن ئېردىم بىتەمىزى نارەسايى،
بەسى ئىدراكۇ دانىشىدىن جۇدايى.
ۋۇجۇدۇم بىخەبەرلىك بىرلە تۇئەم،
ئۆزۈم گۇياكى بىر جەھلى مۇجەسسەم.
مۇئەررا ھۇشى قەترەتدىن دىماغىم،
سەۋادى جەھلىدىن كۆزدە قاراغىم.
دېلىم لەۋھىدە نەقىشى ئىلىم مەئدۇم،
زەمىرىمدە خەبەسەت خەتتى مەرقۇم.
سۆزۈمدە يوق ئەسەر سوزۇ ئەسەردىن،
ئۆزۈمدە يوق نىشان فەزلۇ ھۈنەردىن.
ماڭا لۇتقۇ ئەيلەپ ئەمىر ئەتتى بەناگاھ،
جەھاندارۇ فەرىدۇن قەدرى جەم جاھ.
ھۈكۈمەت كىشۋەرنىڭ ھۈكۈمرانى،
ئەسالت مۈلىكىنىڭ ئالىي نىشانى.
ھەۋايى بەزلىنىڭ باران سەھابى،
كەرەم ئەۋجىدە تابان ئافتابى.
نىكۇ ئەسلۇ نىكۇ زاتۇ نىكۇ بەخت،
ئەمىرى مۈلكى ماچىن ھاكىمى ۋەقت.
ئەزىمۇششان ئەمىرى ئەدل گۈستەر،
ئەزىز ۋاڭ بەگ مەنسۇرۇ مۇزەففەر.
دېيانكىم: «ئۇشبو» تارىخى رەشىدىي،
جەھان ئىچرە كىتابىدۇر جەدىدىي.
ھېكاياتى غەرىب رەڭگۈ مۇكەررەر،
ئەجايىب قىسسەلەردۇر نامۇكەررەر.

ھەمە خانلارنىڭ ئەھۋالى بەيانى،
ھەمە مۈلكى مۇغۇلنىڭ داستانى.
بۇ دەمكى بىزگە تاپماق دەست بېردى،
كېرەككىم تەرجىمە قىلساڭ سەن ئانى،
ئانىڭدىن بەھرە ۋەر بولسە جەھانى.
ھەمە خانلارنىڭ ئاتى بولسە مەشھۇر،
خەلايىق ئىچرە زىكرى بولسە مەزكۇر.
ئاز ئىش ئېرمەسكى نەفىئى ئام ئېرۇر بۇ،
بۇ ئالەم ئىچرە ئۆچمەس نام ئېرۇر بۇ.
داغى ئۈمىدىكىم ساھىب زەكايى،
كۆرۈپ قىلغاي ساڭا بىزگە دۇئاىيى.
چۇ سادىر بولدى مۇنداغ ھۈكىمى ئالىي،
ماڭا ۋاجىب كۆرۈندى ئىمتىسالىي.
ماڭا گەر بۇ ئىش ئېرمەس ئېرى مەقدۇر،
نېتەيكىم دېيدۇر: «ئەلمەئۇرۇ مەئزۇر».
چۇ مەن شەھ ئەمىرىگە مەئدۇندۇرمەن،
نەچە مەئىۇب ئېسەم مەئزۇردۇرمەن.
يېتىشتى چۇن ماڭا ئەمرى بۇ سۈرەت،
ئىتائەت قىلىدىمۇ بولدى زەرۇرەت.
تۇتۇپ لازىم بۇ خىزمەتنىڭ ئەداسىن،
ئالىپ مەن ئىلكىمە خانە ئەساسىن.
ئانى تۈركىي قىلۇرغە ئەزم قىلدىم،

① بۇ يەردە بىر مىسرا كۆچۈرۈلمەي قالغان.

ھەمە ھاجەتلەرىن بىر - بىر رەۋا قىل.
 ھۆكۈمەت تەختىدە دائىم مۇقىم ئېت.
 ئەدالەت مەسنەدىدە مۇستەقىم ئېت،
 ئۆزىنى مايىلى ئىنسان قىلغىل.
 دىلىن ئايىنە ياڭلىغ ساق قىلغىل،
 نېچك مەتلەبكى تەبئى قىلسە خاھىش،
 مۇيەسسەر قىل ئاڭا بېيسەئىي كۈشىش.
 ياۋۇتمە دامەنىغە غەم غۇبارىن،
 خەزانىسىز ئەيلە ئىستىقبال بەھارىن.
 سىناتىن قىل جەھاندا ئاشكارا،
 ھەمىيشە مىسلى مېھرى ئالەم ئارا.
 دۇ چەندان قىل دىلى تەۋلى ھەياتىن،
 ئاتاسى ياڭلىغ ئەتكىل ياخشى ئاتىن.
 ئىككى ئالەمدە ھەم مەقبۇلى دەرگاھ،
 بەھەققى شاھۇ تەختى لى مەئەللەھ.
 ئانىڭ ئاتىغەكىم يازدىم بۇ نامە،
 ئانى قىلغىل پىسەندى خاسۇ ئامە.
 كى تاباقيدۇرۇر بۇ دەھرى فانىي،
 ئوقۇغايلا زەمانى ئەھلى ئانى.
 بۇ شەھنىڭ ياخشى ئاتىن ئەيلەگەي ياد،
 كى ئاتى ئۆچمەگەي تا يەۋمى مىئاد.
 دۇئايى خەير ئاڭا قىلغاي دەما دەم،
 نىيازى خەستە ياڭلىغ ئەھلى ئالەم.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

گەھى قوپتۇم گەھى داغى يىقىلدىم.
 گەھى بۇ سەفەگە ھەق سۆزنى يازدىم،
 ۋەلىي كۆپ سۆزدە فەھمىم يەتمەي ئازدىم.
 بەھىر ۋەجھ ئولماي شەھ ئىمرى تەئخىر،
 ② ئەيىب ئېمەستۇر ئۆزگە تەقسىر.
 شۇرۇڭ ئېتتىم چۇ بۇ دەم ئىبتىداغە،
 ئۇمىدىم ئولكى يەتكەي ئىنتىھاغە.
 مۇرادىم غۇنچەسىدىن گۈل ئاچىلغاي،
 سۆزۈم گۈل بەرگىدەك ھەرىل ساقچىلغاي.
 قەبۇلىيەت شەمىمىدىن تاپىپ بۇ،
 مۇئەتتەر ئەيلەگەي ئالەمنى ھەر سۇ.
 نىيازى ئېمدى قىل شەھنىڭ دۇئاسىن،
 بۇ ياڭلىغ قىل دۇئا تەرزى ئەداسىن.
 خۇداۋەندا بۇ شەھقە قىل ئىنايەت،
 ھەمە ھالەتدە بەر تەۋفىق ھىدايەت.
 ئەزىز ئەتكىل ئۆزىنى ئاتى ياڭلىغ،
 بەلەند ئېت رۇتبەسىبى زاتى ياڭلىغ.
 بىنابى دەۋلەتىنى پايدار ئېت،
 ئاساسى شەۋكەتىن گەردۇن بەدار ئېت.
 مۇلازىم قىل ئاڭا فەتھۇ زەفەرنى،
 پۇر ئېت ئاۋازەسىدىن بەھرۇ بەرنى.
 ئانىڭ قەدرىن دەما دەم ئەرجمەند ئېت،
 ھەمىيشە بەخت بىرلە سەر بەلەند ئېت،
 ھەمە دەردىگە لۇتفۇڭدىن دەۋا قىل،

قەسىدىلەر

ئابدۇجەلىل داموللاھاجى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇھەممەد ئابدۇللاھاجى

بېسىمىلاھىر - رەھمانى - رەھىم

مەۋلەۋى مۇھتەرەم سەيىد ئەۋلادى ھۈسەيىنخان ساھىب ھەزرەتلەرى مەدھىسىدە «گۈلبەرگى فردەۋس» ناملىق قەسىدەدۇر

بۇ گۈلشەن ئىچرە نە گۈلبەرگى نەۋايى ھەزار،
 زەبانۇ زەمزمەئى ھەمدۇ سانىنى خوشكار.
 كى چەكدى لەۋھى زەمىن ئۈزرە خامەئى ئىبدا،
 بەھار رەڭگىلە فردەۋس شىبھىن ئەتتى نىگار.
 تەرەق - تەرەفكە يازىب سەبزەئى زۇمۇررەد رەڭ،
 چەمەن - چەمەندە، نە خوش، ئاچدى لەئلىگۈن ئەزھار.
 گۇمان قىلۇرسەن ئانى خەتتى مەھۋەشى نۇخەت،
 مۇنى ئۇزارى دىلارام ئاتەشىن رۇخسار.
 نە رەڭگى ھۈسنى بەھا بەردى شەمەئى لۇتپى،
 ئېسىب جەھان ئارا يەئنى نەسىمى فەسلى بەھار.
 قەبايى سۇندۇسى سەبزە ئىچرە سەرد ئېتىپ جىلۋە،
 ئىمىش ئاياغىغە خەلخال، تەۋقى قۇمىرىنى زار.
 ھەزار نالەئى جانسۇز چەكسە تاڭ يوقكىم،
 يار يۇدى چېھرە ئوتىن تۇرغە شاھىدى گۈلزار.
 شىكۇفت قويدى دىلۇ لالە ئىچرە نەرگىس داغ،
 چۇنانكى ئەھلى سەبابەت دىلىدە دىدەئى يار.
 مۇنىڭ ئۈچۈن تۇتار ئول جامى مەي جىگەر قاندىن،
 كى خۇنى دىل مەيىغا خۇبلار كۆزىدە خۇمار.
 دىماغى ئەقلىنى رەيھان شىدادى نەكەت ئىلە،
 مۇئەتتەر ئەيلەگەچ ئول ئولدى نافەئى تاتار.
 بىنەفشە تاغ ئۈزە ئەنئەر مىسال بۇيى ئىلە،

ئەيان نادىرە كار ئەتتى رەستەئى ئەتتار.
 كۆڭۈل قۇشىغە ئىمىش دام باغ ئارا سۈنبۈل،
 ئۇشۇل سىفەتكى مۇئەننەبەر كەلالەئى دىلدار.
 تەمام كۆيدى كۆڭۈل مەزرەئىدە خىرمەنى غەم،
 چاقىنغاچ ئالەم ئارا بەرقى شۇئەئى گۈلنار.
 خىرەد قۇلاقىغا خۇش سەۋسەن ئەيلەمىش ئىنشاد،
 فەساھەت ئىلە بەھارىيە دىل نىسەن ئەشتار.
 چەمەن سەھىفەسىدە غۇنچە نۇقتەسى ئۈيلە،
 دىلى مۇقەددەسى ئارىق مىسالى پۇر ئەسرار.
 كىتابى سەد ۋە رەقى گۈل ئالۇر ئاڭا سۇرخى،
 سەبا مۇفەسسەل ئېتىب قىلسە شەمەئى ئىزھار.
 بۇ باغ ئىچرە كۆرۈپ سەنئەتى ھەكىمىمۇ خەبىير،
 كۈلەر تەئەججۇب ئىلە پىستەئى تەبەسسۇم كار.
 تەئەممۇل ئۈيلەكى بادام كۆزى قىلۇر ئىيما،
 ئېتىب بۇ رەمزۇ بىلەن مەغزى مەۋئىزەت ئىيسار.
 كى سەيرى چەشم ئىسەك ، ئىبرەت ئەيلە گىتىدىن،
 لەبىيىبۇ ۋەر دەھر ئىمىش سەنى ھۇشيار.
 ئەجىب دىدە فەرب ئولدى تاڭغەچە تۈرلى،
 مىسالى ئەقدى سۈرەييايى گۈنەدى دەۋۋار.
 شەرابى مۇژدەسەلە نۇكتە گەۋھەرىن تىزغاچ،
 خۇش ئولدى مايەئى ئولدى جەمئىيەتى دىل مەيخار.
 شەرابى بىھجەت ئىلەن مەست ئولۇپ چىكەر لەھجە،
 جەمئى مۇرغى خۇش ئەلھان نەشىدى مەستان ۋار.
 سەدايى بۇلبۇ ئېرۇر راھى كەۋسەرى گۇيا،
 كى ئولدى خامەئى ئەبدىلجەللىل ئاڭا مىنقار.
 [سەدايى بۇلبۇلى خۇش لەھن نەغمەئى ۋەھدەت،
 مەرگىكى خامەئى بىيدىل ئىمىش ئاڭا مىنقار.]
 بۇ تەرزى دىلكەشى ئۇسلۇبى خۇش ئىلەن ئالەم،
 نەزەر فەرىيىبى ئىمىش دىلكۇشاۋۇ نۇزھەترار.
 ئەلەلخۇسۇس ئولۇپ قارغەلىقكى رەشكى ئىرەم،
 ئىمىش يىگانە جەھان ئىچرە باغى خۇلد ئاسار.
 زىلالى خىزر ئېرۇر بۇ سەۋاد ئارا جارى،
 نەسىم ئورنىغا ئاندا دەمى مەسىھ ئىپپار.
 سىپپەرى قەسرىدا ئەنجۇم كۆزى ئېرۇر ئاقكىم،
 نەسىب ئولۇرمۇ ئاڭا سۈرمە خاكىدىن بەربار.
 زەمىن جەبھەسىدە غۇررەئى كەرامەت ئەسەر،
 مۇنىڭلە قىلسە سەزا ئاسمانغا نازى فەخار.
 زەمان ئىلكىدە بىر نۇسخەئى سەفا مەزمۇن،
 خۇش ئاندا سەبزە خەتى بىرلە جەدۋەلى ئەنھار.

تەئەججۇب ئەيلەمە توفراق ساۋۇرسا باشىغا،
 جەھان چىقارسا فەلەك قەسىرى ئۈزرە ئاھى غۇبار.
 كى ئېردى جىلۋەئى رەھمەت ئۈچۈن ھەمە مەررات،
 ۋەلىكى تاپدى تەجەللى بۇ قىتئە ئىچرە قەرار.
 فۇرۇغى سۇبىئى سەئادەت ، سەفايى ھۇسنى شەرەف،
 مەدارى چەرخ ئۇلا ، مەركەزى زەمىنى ۋەقار.
 تەمامى نۇرى بەسىرەت مەلەك سىرىشت ئىنسان،
 كى پايگاھى ئاڭا دىدەئى ئۇلىل - ئەبىسار.
 زەبانى شەمئۇ دەھانى پىيالەئى لەبرىز،
 جەمىلى زىكرىئە مەھفەل فىرۇز پۇر ئىسكار.
 چەمەندە خامەئى ئىئجاز بارى قىسسەسىلە،
 سەھابى فەسلى بەھارى ساچىپ دۇرى شەھۋار.
 ھۇجۇمى كۇش ئېرۇر ياكى جۇشى خەندەن لەب،
 شۇئۇرى چەشمىن ئاچىپ قىل نەزارەئى گۈلزار.
 ئەسايى مۇئىجىزە زايى كەلىم ئېرۇر كىلكى،
 يوقاتمىش ئەژدەر ئولۇپ فەنى سىھر ھەر سەھار.
 بەيانى بەزمىدە ئاتەش زەبانى شەمئۇ كەبى،
 نۇكاتى سەيدگەھى ئىچرە تىز پەر شۇنقار.
 ۋۇجۇدى پاكى بەھار ، رىيازى ئىززۇ شەرەف،
 دىلى مۇنەۋۋەرى خۇرشىد ئالەمى ئەنۋار.
 مەھەللى سۈرەتى فەزلۇ ھۇنەر ھەييۇلى ئاھى،
 زەيىن ئاي يۈزىگە ھۇسنى خۇ جەمالى شىئار.
 كەلىمى تۇرى ھاقايىق مەسىھى دارى شىفا،
 خەلىلى قەلبى يۇسۇف روى ئەھمەدى ئەتۋار.
 بۇزىبۇ تاجى شەرەف گەۋھەرى تەئالەللاھ،
 بەدىئى رىفئەتى بىيەددۇ ئىنتىسابى تۇتار.
 كى ئابروئى ئوشۇل ئەبرى مەكرۇمەتدەندۇر،
 كى فەيزى جۇدىلە بۇ مەزرەئە نەزارەتدار.
 جەلال تاغىنى ئول لەئلى مۇھرەئى كەمەرى،
 جەمالى گۈلشەنغە پۇر سەفا لەتقى بەھار.
 ئانى زىياسىلە بەزمى ۋۇجۇد ئىمىش رەۋشەن،
 ئانى خۇمىدىن ئېرۇر جامى مەئرفەت سەرشار.
 شەھى سەرىرى دۇنا رايەتى ئىمىش لەۋلاك،
 خەمىسكى مەلەكۈل - مەۋت ئېرۇر سىپەھسالار.
 نۇبۇۋەت ئەھلىنىڭ ئول ھەلقەسىگە خەتم نىگىن ،
 ۋەقارى كىشۋەرىدە ئول ئەزىمى شان سەردار.
 ئول ئېردى مەركەزى يەكتا ۋۇجۇد لەۋھىدە،
 چۇ چەكدى دائىرە كۈن ئۈچۈن خۇدا پەركار.
 زەھى ئۇلائى فەلەك ئەتلەس ئېردى پايانداز،

تۈنكى تەڭرى سارى ئېردى ئول بۇراق سەۋار ،
 مۇھەممەد ئەھمەدى مالىك رىقابى جۈملە ئۈمەم ،
 رەسۇل ئەكرەمى ساھىب بىشارەتى ئىنزار .
 نەبىيى مۇھتەرەمى ھاشىمى ئەبۇلقاسىم ،
 شەفىئۇ رەھمەتۇ فەخرى جەھان سەفى مۇختار .
 نەسىمى مىشكى شەمىمۇل - جىددى ۋەسسەلەۋات ،
 ساھابى راھى مەسابى مەكارىمى غەفغار .
 ئول ئەمجدى رۇسۇلۇ ئىترەتتىۋ ئەسھابى ،
 رىيازى پاكىكى ئولغاي ۋەزانە رەھمەتى بار .
 مەدامى تاكى تۇتار سەبت ئايەتى نەئىتىن ،
 جەھان كەفەدە بەيازۇ سەۋادى لەيلۇ نەھار .

«ئەلھەمدۇلىللاھى رەببىل - ئالەمىنە ئەلاھۇسنۇل - ئىختىتام ،
 ۋەسسەلاتۇ ئەلا ئەفزەلۇر - رۇسۇلۇ سەيىدۇل - ئەنام ،
 مائىنتەرزەمەتۇل - فەرائىدى ۋە سەجئۇل - ھەمام»

X

X

دەپ ئىلكىم ئاچار ئىدىم دۇئاغە ،
 مۇستەسقىدەك باقىپ سەماغە .
 ناگەھ بىر پىرى خىزرى مەنزەر ،
 تالىۋ ماڭا ئولماق ئىلە ياۋەر .
 كەلدى ئىشكىمغە ، ئايدى: ئەي راد ،
 ھەل ئىندەكە لىل غەرىبى مەن زاد .
 ساچراپ قوپۇپ ئايدىم: ئەي ئاتا، كەل ،
 ئەي جانى جانىم مەرھەبا كەل .
 كەل تۇرماغىل ، ئەي خۇجەستە سەرۋەر ،
 كىم ئۆي سېنىڭ بۇ بەندە چاكەر .
 چۈن كىردىيۇ بولدى مېھمان ئول ،
 جانسىز جەسەدىمغە تازەجان ئول .
 تاپتىم ئانى بىر خۇجەستە شاھى ،
 جان كىشۋەرى ئىچرە تەختىگاھى .
 باشدىن ئاياغىغە ئەقلىدىن پۇر ،
 ھەر ئايغە نۈكتەسى ئىدى دۈر .
 مەقسۇدى ۋۇجۇددىن خەبەردار ،
 سالۈكى جەھان نەۋەردى ھۇشيار .
 كەزمەكلە ئولۇپ ئىنىڭغە مەئلۇم ،

ھىندۇ ئەرەبۇ تاتار ئىلە رۇم .
 ھەر بۇقئە ئولۇپ ئانىڭ مەسىرى ،
 ھەر شەخس ئولۇپ ئىنىڭ سەمىرى .
 ياخشىيۇ يامانغە يارۇ ھەمراھ ،
 ياخشىيۇ يامان قىلىقدىن ئاگاھ .
 ھەر خانىقەھ ئىچرە زىكرى كۆرگەن ،
 ھەر مەدرەسەدە ۋەرەق ئۆگۈرگەن .
 ھەر ئىلىمۇ ھۈنەردە سەخت بازۇ ،
 تەمىزىدىن ئىلكىدە تەرازۇ .
 ھەركىم ئىلە ئول بولۇپ مۇنادىم ،
 ئەمما تانىمايىن ئانى ھەركىم .
 تاپغاچ ئانى جانۇ دىل ئۇمىيدى ،
 كۆرگەچ ئانى مەقسەدىم كەلىيدى .
 ئايدىم ئاڭا: ئەي غەمىم شىفاسى ،
 ئەي دەردى دىلىم گىرىھكۇشاسى .
 ئەي خاجەئى مېھمان سەرايەم ،
 ئەي ھاكىمى مۈلكۈ ئەقلى رايەم .
 سەپىرىڭ ئارا، ئەي ھەكىمى دانا ،
 كۆردۈڭ شەمسىنى ھەم ھەمانا .

بولمىش چو مەنتىق مۇقەددىماتى. خەتتە
 تەكرار تاپىپ ئانىغىدە ھەردەم، پەقەت ئانى
 «شەمسىيە» ۋۇ «ھاشىيە» ۋۇ «سۈللەم»
 بولماق ئىلە ئومرى سالۇ ماھى، ئانى
 مەسرۇف تەتممەنى خانىقاھى. ئانى
 تۇللايغە بەرمەك ئولسە رىغەت، ئانى
 ئوقوتاردۇر ئېركىن ئەسكى ھىكمەت. ئانى
 ئېركىن ھەمە لەززەتى مەئاشى، ئانى
 ئەبھاس رەككەنى ھەۋاشى. ئانى
 كەسمەي سۆزىنى ھەنۇز ئول پىير، ئانى
 قىلدى يۈرەكىمغە سەخت تەئسىير. ئانى
 ئايدىم: ئەي مۇرشىيدى جەۋانبەخت، ئانى
 كەلدى بۇ سۆزۈك ماڭا بەسى سەخت. ئانى
 ئاللاھ، ئاللاھ، نە سۆز ئېرۇر بۇ، ئانى
 ئاندىنمۇ ئۆتۈپ كەمال ئولۇرمۇ. ئانى
 بىلمەك بۇ كىتابلارنى بەسدۇر، ئانى
 مۇندىن باشقە كېرەك ئەمەسدۇر. ئانى
 بولماس ئاڭا ھېچ شۇبھە ۋارىد. ئانى
 كىم ھىسى ئېرمىش ئانىڭغە شاھىد. ئانى
 ئايدى ئىشتىپ سۆزۈمنى ئول شەھ، ئانى
 بىر غەم ئانا بولدى ئىككى، ۋەھ - ۋەھ.
 ئەي قەيدى كەمەندى رەسمۇ تەقلىد، ئانى
 بەرسۇن ساڭا تەڭرى لۇتقى تەئىيد. ئانى
 بۇ سۆزكى دېدىڭ ھەمە خەتادۇر، ئانى
 سەر تاپا ھىسلارنىڭ غەتادۇر. ئانى
 ھىس ئالەمدىن بىر ئۆزگە ئالەم، ئانى
 بار ئۇشبۇ سۆزۈمنى تىڭلا مەھكەم. ئانى
 ھەر ئىلمىكى ئېرمەس ئاڭا رەھبەر، ئانى
 ئول ئىلم ئىلە جەھلدۇر بەراپەر. ئانى
 بۇ ئىلملەرنىڭ ئېرۇر سەلالىم، ئانى
 سۈللەمدە كىشى تۇرارمۇ سالىم. ئانى
 سۈللەملەر ئېرۇر ھەمەسى ئالەت، ئانى
 ئەسلا ئانى تۇتما بىيزەرۇرەت. ئانى
 ئالەتسىز ئەگەرچە ئوخشاماس كار، ئانى
 ئىش ۋەقتىدە تۇتغىل ئانى ناچار. ئانى
 تۇتماي ھەم ئولۇر ئىشىڭ مۇيەسسەر، ئانى
 ماھىر ئېسەڭ ئىشدا، ئەي ھۈنەرۋەر.

ھالى نە ئېرۇر دېگىل مۇبەييەن، ئانى
 شۇغلى نە ئىكەن دە ئانى رەۋشەن. ئانى
 [شۇغلى نە ئىكەن دېگىل مۇبەييەن، ئانى
 ھالى نە ئىكەن ئايت ئانى رەۋشەن]. ئانى
 تەئلىفگە كۆپمۇ ئىشتىياقى، ئانى
 يادەرس ئارا تىيزتەر بۇراقى. ئانى
 ئول بولسە قايۇ فەن ئىچرە ئېركەن، ئانى
 بۇ گەر ئېسە قايسى فەندە دېركەن. ئانى
 كۈنلەر چېكىبان مەشەققەتۇ رەنج، ئانى
 جەمئى ئەتمىش ئىدى شەھانە بىر گەنج. ئانى
 يەئنى ئول گەنجى بىيىنىشانى، ئانى
 مەۋلانا ھالىنىڭ بەيانى. ئانى
 ھەر چەندىكى نەفى ئام ئېردى، ئانى
 لېكىن دەخى ناتەمام ئېردى. ئانى
 ئول گەنجىنى تام ئەيلەشمۇ، ئانى
 ئول نەفىنى ئام ئەيلامشۇ؟ ئانى
 پىر ئەددى بۇ نەۋى دۇرپىشانلىق، ئانى
 قىلماق ئىلە لۇتقا مەھربانلىق. ئانى
 كىم ئاڭلاغىل، ئەي ئەزىز فەرزەند، ئانى
 ئەي شەۋق ئارا بىيىمسۇ مانەند. ئانى
 شەمسى ئول شىيرى مەردى مەيدان، ئانى
 ئول دۇررى سەمىين بەھرى ئىرفان. ئانى
 ھەم فازىلۇ بارىئو رەسادۇر، ئانى
 شەئىندە نېچۈك دېسەڭ سەزادۇر. ئانى
 ئەقرانى ئىچىندە ئول بەھادۇر، ئانى
 لۇئۇئىلار ئىچىندە ئۇيلەكىم دۇر. ئانى
 لېكىن باشى ئۇزەرە بىر بەلا دۇر، ئانى
 كىم رەسمى جەھانغە مۇبتەلادۇر. ئانى
 ئەپسۇسكى، ئۇيلە بىر خىرەدەند، ئانى
 ئولمىش ئېل سۇھبەتغە پابەند. ئانى
 بۇ سۇھبەت خۇلقى مار كىردار، ئانى
 يۇتمىش قەلەمىنى ئەژدېھاۋار. ئانى
 بەرمەي ئاڭا بۇ بەلاۋۇ ئافەت، ئانى
 دەرسۇ تەتقىق ئېتەرگە فۇرسەت. ئانى
 فىلجۇملە ئەگەرچە دەرسى ھەم بار، ئانى
 شەئىنغە ئەمەس ۋەلې سەزاۋار. ئانى
 چۈنكىم ھەمە سەئىۋىلتىفاتى، ئانى

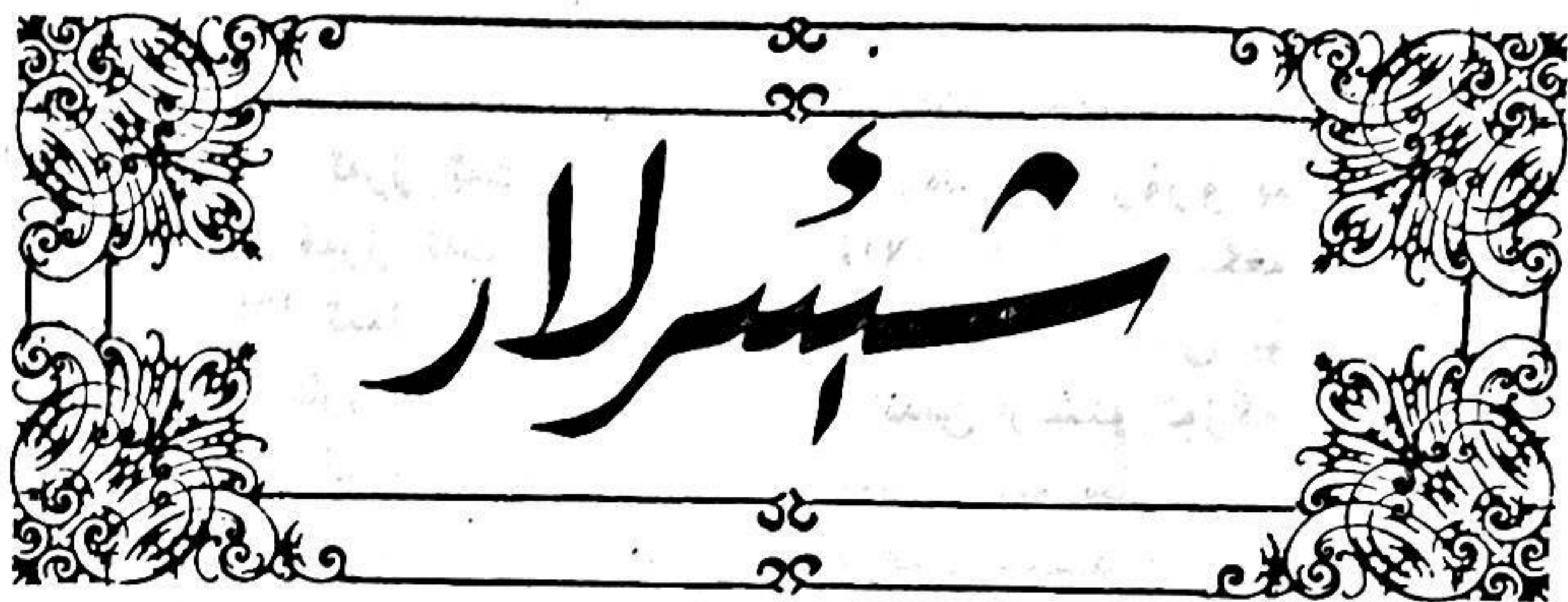
ئايدىم بۇ سۆزۈڭنى ئول فەلەك شان،
 مانا بىلۇر، ئەي ھەككىمى لۇقمان.
 بەس نېچۈن سەئىي ئەتمەس ئاخىر،
 نېچۈن مەقسەدغە يەتمەس ئاخىر.
 دەيدىكى: بىلىش ئىككىدۇر، ئەي جان،
 زەن دەي بىرىنى ۋە بىرىنى ئىيقان.
 ئىككىغىجىسى ئىلمى مۇئەبەردۇر،
 مەقسەد تەرەقىغە راھىبەردۇر.
 بولغۇچىغە تەڭرى لۇتقى ياۋەر،
 ھەر چەند بۇ ئىلم ئېرۇر مۇيەسسەر.
 تەقلىدى رۇسۇمى مانىئىدۇر،
 شەمسى ئىلىد قانىئىدۇر.
 ئەي كاشكى، ئول ئەدىبىي دانان،
 تەرك ئەتسە رۇسۇمى ئەھلى دۇنيا.
 ئۆزلەت ئىلە كەچسە ماھۇ سالى،
 تەئلىقى ئولۇر ئېرسە نەقدە ھالى.
 خىلۋەتگە ئاڭا فەلەك ئولۇردى،
 ھەمراز ئاڭا مەلەك ئولۇردى.
 چۈن قىلدى سۆزىنى مۇندا كۈتاه،
 ئاڭلاپ بۇ سۆزىدىن ئولدۇم ئاگاھ.
 كىم تەرجۈمە ئولمامىش مۇتەممەم،
 تەتمىم ئىلە ئولمامىش مۇخەتتەم.
 چىرماپ مېنى غەمىنىڭ ئەزدىھاسى،
 باشىمغە تۈشۈپ قارا بالاسى.
 جىسمىم ئارا پىچۇ تاب تۈشىدى،
 كۆڭلۈم ئارا ئىزتىراب تۈشىدى.
 غۇسسە ئىلە بىر زەمان بوغۇلدۇم،
 بوغۇلە بوغۇلە بىرلا سۇلدۇم.
 ئاخىر خىرەت ئولدى ئاجىزۇ لال،
 بۇ غۇسسەدىن ئۆزگەچە ئولۇپ ھال.
 [ئاخىر ئەقىل ئولدى ئاجىزۇ لال،
 بۇۋەجھدىن ئۆزگۈچە ئولۇپ ھال].
 تىشلەپ ئىلىكىمنى يارە قىلدىم،
 يىرتىپ ئىگىنىمنى يارە قىلدىم.
 چۈن ئەيلەدى غارەت ئىلىكىنى تىز،
 ئەقلىمغە جۈنۈن نېچۈكىكى چىنگىز.
 دىل كىشۋەرغە ئوزاتدى قايغۇ،

تەخرىب ئىلىكىنى چۈن ھىلاكۇت.
 ئازغان سارى ئىش ئۆزى يولىدىن،
 بارغان سارى تۈس خىرەد قولىدىن.
 گەھ كاج ئۇرار ئىدىم يۈزۈمگە،
 گامى كۈلۈبان ئۆزۈم ئۆزۈمگە.
 گەھ قازار ئىدىم زەمىنى بىباك،
 گەھ كۆكگە باقار ئىدىم غەزەبناك.
 دەپ ئاڭا گەھ: ئەي سىپىھرى بىداد،
 ئەي سەندىن ئولۇس ھەمىشە ناشاد.
 ئەي زالى ئەبۇشەئى جەفاكار،
 ئەي فەزل ئىلىگە ھەسۇدۇ غەددار.
 تا ئادەمدىن بۇ دەمغە كارىك،
 جەۋرئەتمەكۇ زۇلمدۇر شىئارىك.
 جاھىلغە يېتىپ سىنىڭدىن ئىنئام،
 فازىلغە تۈتۈپ سەمىمىك بىلەن جام.
 يولسىز يۈرەرىڭنى قويمادىڭ ھېچ،
 خونخۇرلىغىڭغە تويمادىڭ ھېچ.
 يانساڭ نە ئولۇر ئۇ يان كېچەردىن،
 قانساڭ نە بولۇر بۇ قان ئىچەردىن.
 بەرسەڭ نە ئولۇردى، ئەي فەلەك پاي،
 فۇرسەت شەمسىغە بىر ئىكى ئاي.
 تا گەنجىنى پۈتەرىپ گۇھەردىن،
 باغىنى يېتىشتۈرۈپ سەمەردىن.
 ئانى تۇھفى كىرام قىلسا،
 مۇنىڭ سارى ئىزنى ئام قىلسا.
 دەپ بۈيلە چېكىپ بەسى فىغانلار،
 ياش ئورنىغە تۆكەمەك، ئىلە قانلار.
 يىغلار ئىدىم، ئايدى پىيرى كامىل،
 بەس قىل، ئەي بۇلفۇزۇلى جاھىل.
 كۆكىدە نە گۇناھ، قوي يىغاڭنى،
 سەبىر ئەيلەگىل، يۈت ئاچچىغاڭنى.
 شەمسىگە ئېرۇر دىلىڭ ئۇمىيدى،
 ھەم ئىلىكىدە مۇشكىلىك كەلىيدى.
 ئاندىن چۈكېلۇر قولۇڭغە مەقسۇد،
 كۆكگە غەزەب ئەيلامەكدە نە سۇد.
 رەۋشەنكى ئوشۇل كەرىمى ئەسئەدە،
 سائىل تىلەگىنى ئەلەمەس رەدە.

ئۈزلەتكى ھەمىيشە سۈھبەت ئامىز،
 خىلۋەتكى سۈرۈرۈ بىھجەت ئەنگىز.
 تۇلاب ئولۇپ ئانىڭغە مەھرەم،
 مەھرەمسىز ئەمەس بۇ خىلۋەتتە ھەم.
 ياراندىن رىشتە ئۈزگەنم يوق،
 ئەغىيار ئەلە ساز تۈزگەنم يوق.
 فۇرقەت غەمىدىن بولەك غەم ئولماي،
 جۈز ماتەم ھەجرى ماتەم ئولماي.
 باشىمدە پەدەر قوچاقتا فەرزەند،
 دىل رىشتەسى ساڭا سەخت پەيۋەند.
 ۋەقتىم كېچەدۇر بۈرەڭگى خۇررەم،
 ھاسىد كۆزى كور بولسا نې غەم.
 ئوقبا ھەم ئولۇرسەن بۇ ياڭلىغ،
 بۇ تەئم ئولۇر تىلىمدە تاتلىغ.
 گەر لۇتقى ئىلاھ بولسا ھەمراھ،
 ئاندا بۇ ھىياتە شۈكرى لىلاھ.
 گەر بار ئەيسە كارىم ئاندا دۇشۋار،
 بولغاچ غەزەبى ئوتىغە دۇچار.
 مەسكەن ئولۇر ئېرسە دەۋزەخۇ جاھ،
 بۇ خۇشلۇقتىن نە ئوزۇبىللاھ.
 مۇندىن ئۆتۈپ سۆزگە يوق يول،
 ئاغاز ئېتىپ دۇئا، ئاچاي قول.
 دەۋلەت ساڭا يارۇ ياۋەر ئولغاي،
 ئىقبال ئىشكىڭدە چاكەر ئولغاي.
 يا رەبكى، بارىچە چەرخ دەۋۋار،
 يەر كېمەسى بەھرە ئىچىندە سەييار.
 كۆكدەك رىفئەت شىئار قىلغىل،
 يەردەك ساھىبى ۋەقار قىلغىل.
 ئەل كۆڭلىن ئاڭا مۇسەخخەر ئەيلە،
 شەھلەرنى ئانىڭغە نەۋكەر ئەيلە.
 ھۇسسادىنى ئەيلە خارۇ غەمكىن،
 بەرگىل تىلەگىنى، يا رەببى، ئامىن.

[مۇھتاج سۆزىنى ئەيلەمەس رەد].
 بەس ئاڭا شىكايەتتىكى ئەرز ئەت،
 ھەم ئاڭا ئىزالەسىنى قەرز ئەت.
 بۇ ياڭلىغ ئېتىپ ماڭا ئىنايەت،
 چۈن قىلدى بۇ يول سارى ھىدايەت.
 بىخودلۇغۇم ئولدى ئويلە مەنكۈپ،
 كىم «يا» بولدى «ئەلىق» غە مەقلۇب.
 ئىلكىمگە ئالىپ دۇۋەتۇ خامە،
 جۇرئەت قىلدىم يازارغە نامە.
 يوق - يوقكى ئەرىيزە ئەتدىم ئىزھار،
 ئاڭلا ئانىكىم ئەدالەتلىك بار.
 ئىشكىگە باقى مەنىڭچە مۇشتاق،
 فەزلىك سارى تەلمۈرۈپ كۆزى ئاق.
 مەھرابى ئەمەل ئېتىپ يولۇڭنى،
 جەيھۇنى كەرەم بىلىپ قولۇڭنى.
 ياتمىشلارۇ يۈز فەياز بىرلە،
 سەن ياتمە بۇ كەبى ناز بىرلە.
 بول ئەمدى خەزىنەك ئىشكىنى ئاچ،
 ئەل باشىغە دۇررۇ گەۋھەرنىڭ ساچ.
 نامۇس قىل، ئەي كەرمى نامۇس،
 ياندۇرمە بۇلارنى زارۇ مەئىيۇس.
 ئىھسان يولىدىن كەنارە تۈتمە،
 مۇنلارنى بىر يولى ئۈنۈتمە.
 گەنجىنەنى ئەتمە مارى ئاباد،
 گۈلشەننىمۇ قىلما خارى بۇنياد.
 ئۆز تەئىمىرىڭ خەراب قىلمە،
 دەريايىڭنى سەراب قىلمە.
 سۈبھىڭنى سۈبھى كازىب ئەتمە،
 شەمەھىڭنى نارى ھۇباھىب ئەتمە.
 سوراساڭ ئەگەر مەندىن ئەھۋال،
 بۇدۇر رەۋشىمىدىن قۇلاق سال.
 كىم بەيتى ھەزاندە ئۈزلەت ئەتدىم،
 يۈز شۈكرىكى شاھلىقىغە يەتدىم.

بۇ ئىشنىڭ ئىسمىنى ئۇيغۇرچە يازدىم. ئۇيغۇرچە يازدىم. ئۇيغۇرچە يازدىم. ئۇيغۇرچە يازدىم. ئۇيغۇرچە يازدىم.

هاجى ئەمىن يېڭىھىسارى ①

نەشرگە تەييارلىغۇچى: شېرىپ خۇشتار پەلىمىدە رەئىسلىك قىلىشقا
 قۇل بولۇپ ساتىلدى ئاخىر، بولدىلار بىل پادىشاھ،
 مىسرىنىڭ شاھى ئوشۇل، يۇسۇفى كەنتان قالمىغاي.
 ئىنسۇ جىن دىۋۇ پەرىيگە، ھۆكىمى سۈرگەنلەر قەنى،
 ئاسىق ئىبنى بەرخىيا، شاھى سۈلەيمان قالمىغاي.
 ئەۋۋەلەن ئاتەشكە كىردى، زەررە پەرۋا قىلمىدى،
 ئوتنى بولستان ئەيلەگەن خەلىپى رەھمان قالمىغاي.
 دەردمەنلەر دەردىگە دائىم دەۋا قىلغان، بىلىڭ،
 بىل تەبىئىي ھازىقى ھەكەمى لۇقمان قالمىغاي.
 بىل پەيەمبەرلەرنى تۇپراقغە رەۋان قىلغان ئۆلۈم،
 فانى بولماي بۇ جەھاندا، ھېچ پەيەمبەر قالمىغاي.
 ئول رەسۇلىللاھ قەنى ئۆممەت غەمىدە يىغلىغان،
 روزى شەب قان يىغلىغان مەھبۇبى سۇبھان قالمىغاي.

*

*

بىل تەمامى ئەنبىيالار قالمىدى، تاپتى ۋەفات،
 بۇ ئۆلۈمنىڭ دەستىدىن، ھېچ ئەنبىيالار قالمىدى.
 بول ئەبۇ بەكرى، ئۆمەر، ئوسمان، ئەلى شىيرى خۇدا،
 چەھار يارى با سەفا، شىيرى زەمانلار قالمىدى.
 ئول ھەسەن بىرلە ھۈسەين، بولدى شەھىدى كەر بەلا،
 جان پىدا قىلغان ئوشۇل، شاھزادە جانلار قالمىدى.
 بۇ ئۆلۈم ھازىر بىلىڭلار، جۈملە ئىنسان باشىدا،
 نەۋبەتى يوقتۇر ئۆلۈم، ياشۇ جەۋانلار قالمىدى.
 بارچىنى يوق قىلغۇسىدۇر بۇ ئۆلۈم بىر - بىر ئېلىپ،

ياخشى بولسۇن خاھ يامان، مەردۇ زەنانلار قالمىدى.
 ئەي بەرادەرلەر، مۇدام ماتەمدە بول، ماتەمدە بول،
 زاھىدۇ ئالىمۇ ئابىد، تەمىجىدى خانلار قالمىدى.
 ئەي يارانلار، تۈن كېچەلەر تەۋبە دەپ يىغلا مۇدام،
 ئۇشبۇ دۇنيادا بىلىڭ، ياخشى - يامانلار قالمىدى.
 ئۇشبۇ دۇنيا دوستلىرىم، ماتەم سارادۇر بىلىشىڭىز،
 ئول تەرىققۇل ئەقل ئەفلاتۇن، ئەرەستۇ قالمىدى.
 ئەي ئەمىن ھاجى، كېچە - كۈندۈز يانا يىغلا مۇدام،
 تەۋبەسىزلەر ئاقىبەت، شەرمەندە كەتمەي قالمىدى.
 ئەي ئەمىن ھاجى، سەھەرلەردە مۇدام قان يىغلاغىل،
 بىيۋەفا دۇنيادا بىل، ئۆلمەي فەقەد جان قالمىدى.

* * *

ئول خۇداغە بەندە مەن دەپ لاپ ئۇرغانمىغە ۋاي،
 تۈن سەھەرلەر يىغلىماي، يۈرگەن مېنىڭ ھالىمىغە ۋاي.
 نامى بەندە دوستلار، بىر فاسقۇ گۇمراھ ئۆزۈم،
 دائىما غەيبەت ھەسەددۇرلار مېنىڭ قىلغان سۆزۈم،
 بىل يامانلاردىن يامان يۈزى قارلۇر مەن ئۆزۈم،
 دۇنيانى ئىزلەپ مۇدام، بىلىڭىل، قەلەندەرمەن ئۆزۈم.
 ئىينۇئان دەپ دۇنيادىن ئۆتكەن شۇبۇ ھالىمىغا ۋاي.
 بۇ دىلىمنىڭ تەختىغە نەفسىمنى پادىشاھ قىلىپ،
 بۇد قىلىپ نەفسىمنى، ئەي دوستلار، باشىمنى جا قىلىپ،
 نەفسى دوزغا بۇ ئىنانى ئىختىيارىمنى بېرىپ،
 نەفسى ئىززەت قىلىپ، ئاخىر ئارا يولدا قالىپ.
 ھەق تەئالا ئالدىدا شەرمەندە بولغانمىغە ۋاي.
 نەفسىنىڭ راھىغا بارغانلار، بىلىڭ ئادەم ئەمەس.
 روزى مەھشەردە خۇداۋەندى كەرىم بەندەم دەپمەس،
 ئەۋۋەلى ئاخىر رەسۇلىللاھ ئانى ئۆممەت ئەمەس.
 بەندە بولساڭ دائىما پەستۇت ئۆزۈڭنى ئارى خەس،
 ئاقىبەت، ئەي دوستلار، دەۋزەخدە قالغانمىغا ۋاي.
 يۈرمەگىل بۇدەمدە ئازادە، ئۆزۈڭنى خار تۇت،
 ھەم يەتتىم بىينەۋەلارنىڭ مۇدام كۆڭلىنى ئۇت.
 كىبىر ئەيلەپ، دوستلار، بوينىڭىغە ئالما بەلكى بۇت،
 ياخشىلار، ھۇشيار بولۇپ، مەككار ئۇشۇل نەفسىڭنى تۇت.

سۈرەتتە ئادەم سىغەت، بىھۈدە يۈرگەنمىگە ۋاي.

تون تۇماق مەيسە كىيىپ، باشمىغا بۇ سەللا ئوراپ،
 باقمايىن ھەلالغا، دوستلار، دائىما ھەرام بۇراپ،
 تۈن كېچەلەردە تۇرۇپ، تۆكۈمى كۆزۈمدىن دىدە ئاب،
 ئەي ئەمىن ھاجى، مۇدام دىل ئاقىغە ئۆزۈڭ خۇزاب،
 مەن ئەمىن ھاجى ياماننىڭ فىئۇ ئەفئالىمىگە ۋاي.

ئەي يارانلار، مەن يامان، غەفلەتدە كەتكەنمىگە ۋاي،
 تەۋبە قىلماي مەن نادان، بىتەۋبە يۈرگەنمىگە ۋاي.

ئەي خۇدايا رەھم قىلغىل، مەن غەرب بىچارەغە،
 يول ئاداشىپ يولدا قالغان، بۇ دىلى ئەفكارەغە.
 ناتەۋانۇ بىيەكەسۇ، ئاجىز، غەرب، بىمارەغە،
 يۈز قارا كەتكەن مېنىڭدەك، ئاجىزۇ ئەۋۋارەغە.
 ئىنىۋان دەپ دۇنيادىن ئۆتكەن مېنىڭ ھالىمىگە ۋاي.

دەۋلەتى ئەفزەل بىلىپ، مەن بۇ جەھاننىڭ ئەيشىنى،
 ئەمرى ھەقنى قىلمايىن، بەرباد بىرىمەن ئۇمىرنى.
 ۋىرد قىلماي، ئەي بەرادەرلەر، خۇدانىڭ زىكرىنى،
 راھىبەر ئەيلەپ ئۆزۈمگە، فانىي دۇنيا فىكرىنى،
 بۇ تۆشەك - ياستۇق ئارا مەن خاب قىلغانمىگە ۋاي.

ياساتىپ ئايۋان ساراي، مېھمانخانى گەژ - خاك قىلىپ،
 فانىي ئۆيگە، ئەي بەرادەرلەر، يانا دىلنى بېرىپ،
 ئەمرى ھەقنى ئەيلەمەي، يۈردۈم مۇدام يولدىن ئېزىپ.
 ئاقىبەت قالدۇم ئارا يولدا، بەرادەرلەر، ھېرىپ.
 بۇندا زەندەك ياسانىپ، ئازادە يۈرگەنمىگە ۋاي.

ئەسلىڭە باق، ئەي نادان، ئەسلىڭ سېنىڭ ئابى مەنى،
 يادى ئەللاھنى، ئايا، دىلىڭغا ئالغانىڭ قەنى،
 جان بېرىپ، ئۆزىگە بەندە ئەيلەدى ئەللاھ سېنى،
 ئەللاھ دەپ دائىم سەھەر بىدار بولغانىڭ قەنى؟
 ماۋۇ مەنلىك ئەيلابان دۇنيادىن ئۆتكەنمىگە ۋاي.

ئەي مېنىڭ، ئەي دوستلار، سەھراۋۇ باغ سەيلان قىلىپ،
 باغ ئارا نەغمە ناۋا ئەيلەپ مۇدام ئويناپ كۈلۈپ،

ئالتە كۈنلۈك ئۈمىرىنى، ئەي ياخشىلار، دەۋلەت بىلىپ،
 ھەسرەتلىك، ئەي پارانلار، بارۇ - يوقتىن ئايرىلىپ،
 بۇ ئەمىن ھاجى غەرىب، غەفلەتدە كەتكەنمىخە ۋاي.

دەردىم تولا، ئەي دوستلار، مەن بىناۋا قايداق قىلاي،
 يولدا قالدىم مەن غەرىب، ھالىم تەبا قايداق قىلاي؟

دەردىمگە دەرمان تاپمادىم، سەبرى قەرارىم يوق مېنىڭ،
 دەرد بەدەردۈرمەنكى، بىر يەردە قارارىم يوق مېنىڭ،
 دەردى ھالىم سورغىلى بىر ئاشىنايم يوق مېنىڭ،
 دائىم سەرسانۇ بىر يەردە قەرارىم يوق مېنىڭ،
 يولدا قالدىم مەن غەرىب، قانداق خۇدا، قايداق قىلاي.

پادىشاھا، سەندىن ئۆزگە ھېچ پەناھىم يوق مېنىڭ،
 كۆرمىسەم دىدارى ھەق، سەبرى قەرارىم يوق مېنىڭ،
 دائىما سەۋدايى، بىر يەردە تۇرارىم يوق مېنىڭ.

ئول جەمالۇللاھدىن ئۆزگە مۇددەئايىم يوق مېنىڭ،
 بولدىلار باغرىم كەباب، ئەي ياخشىلار قايداق قىلاي.

رەھىم قىلغىل مەن غەرىبىغە، پادىشاھى زۇل جالال،
 روزى مەھشەردە غەرىبلەرغە نەسىب ئەيلە جەمال،
 مەن غەرىبىدە مۇددەئادۇر، ئەي بەرادەرلەر، ۋىسال،
 يىغلاپان، ئەي دوستلار، ھەمىشە ئەيلەپ ئەرزى ھال،
 دوستلار، دائىم مېنىڭ، قەددىم دۇتاه قايداق قىلاي.

يۈز قارا ھاجى ئەمىن يالغان بۇ سۆزنى ئايتادۇر،
 راست بولسۇن خاھى يالغان بىلگۈسى دائىم غەفۇر.
 ئەي ئەمىن ھاجى، سېنىڭكى ئۇشبۇ دادىڭ راستمىدۇر،
 ئەفۇ قىلغايىسەن ئۆزۈڭ غەفارسەنەن، يا غەفۇر،
 روزى مەھشەر كۈنلەرى يۈزۈم قارا قايداق قىلاي.

بەرادەرلەر، ئۆزۈمنى بۇ زەماندا خارۇ زار ئەيلەي،
 مۇدام يىغلاپ ئۆزۈمنى ياخشىلەرگە ئاشنا ئەيلەي،
 تەبىئىلەردىن سوراپ، ئەي دوستلار، دائىم داۋاسىنى.
 تاپىپ ھازىق تەبىئىنى ئۇشبۇ دەردىمگە دەۋا ئەيلەي،

مەجازى بۇ تەبىپلەر بىلمەگەي دەردىم دەۋاسىنى.
 داۋا بەر دەپ ئوشۇل ھازىق تەبىبىكە ئىلتىجا ئەيلەي،
 تەبىپ ھازىق، يارانلار، ئول ياراتغان پادىشاھىمدۇر.
 ئانىڭ ئىشكىدە دائىم، شەيئىللاھ دەپ سەدا ئەيلەي،
 ئىشىتىپ ئۇشبۇ ئاۋازىم، ئەدالەت پادىشاھ چىقسا.
 ئۆزەم يەرگە ئۇرۇپ، ئەي دوستلار، ئول دەم نەۋا ئەيلەي،
 «نە دەرسەن» دەپ ئەدالەت پادىشاھ مەندىن سۇئال قىلسە،
 «ئۆزۈڭگە جۈملە ئىش مەئلۇم»، دەبان يىغلاپ دۇئا ئەيلەي.
 كەرەملىك پادىشاھىم، مەغپىرەت قىلسا گۇناھىمنى،
 بولۇپ خۇرسەن ئوشۇل دەم چۆرگۈلۈپ، رەقسۇ سەما ئەيلەي.
 خۇدايىم بەرسە تەۋفىقى مەن سىفەت فاسىق گۇمراھغە،
 ئۆزۈمنى ئۇشبۇ نەفسىم تەختىگە مەن پادىشاھ ئەيلەي.
 يارانلار، نەفس شەھرىغە، ئۆزۈمنى پادىشاھ ئەيلەپ،
 توتۇپ بۇ نەفسىنى، ئەي دوستلار، قىيناپ ئەدا ئەيلەي.
 بۇ نەفسىمنى تۇتۇپ باغلاپ، ئېگىز دارغە ئاسىپ، دوستلار،
 «زەلەمنا رەببەنا» دەپ دائىما يىغلاپ نەۋا ئەيلەي.
 بۇ نەفسىم، دوستلار، ئەژدەر سىفەت يۇتماققا قەست ئەتسە،
 «زەلەمنا، رەببەنا، فەغپىرلەنا» دەپ مەن ئىدا ئەيلەي.
 ئەزىزلەر سۇھبەتىنى، دوستلار، ھەر جايدا مەن تاپسام،
 ئۇشۇنداغ ياخشىلەرگە بۇ ئەزىز جانىم فىدا ئەيلەي.
 ئەمىن ھاجى غەربىبى ناتىۋانغە رەھمە قىلغايىسەن،
 ھەمىشە شەيئى لىلا دەپ، گەدالاردەك سەدا ئەيلەي.

بۇ ئىشنى بىلىش ئۈچۈن... * * *
 بۇ ئىشنى بىلىش ئۈچۈن... * * *

ئاد دەرىغا، ئاد دەرىغ، ھەسرەتدە كەتتىم ئاقىبەت،
 ئەمرەقنى قىلمىدىم، مىڭ داغدا كەتتىم ئاقىبەت،
 پەرزى ئەينىنى قىلمىدىم، ئەرماندا كەتتىم ئاقىبەت،
 تۈن سەھەرلەر يىغلىماي، غەفلەتدە كەتتىم ئاقىبەت،
 ئەينى دەپ، ئەي دوستلار، ئىللەتدە كەتتىم ئاقىبەت.

بەندەلىك، دەئۋا قىلۇرمەن زەررە تائەت مەندە يوق،
 سۈرەتم ئادەم ئېرۇرلار، ھېچ ئىبادەت مەندە يوق،
 يۈز قارادۇرمەن، يارانلار، ھېچ تاقت مەندە يوق،
 يولغا چىقتىم، ئەي يارانلار، ھېچ فۇرسەت مەندە يوق،
 داغى ھەسرە بىرلە كەتتىم بۇ جاھاندىن ئاقىبەت.

ئەي يارانلار، دۇنيادىن ئارماندا كەتتىم، ئاد دەرىغ،
 ھېچ ئىبادەت مەندە يوق، بۇ داغدا كەتتىم، ئاد دەرىغ،

تەقۋى تائەت مەندە يوق، ھەسرەتتە كەتتى، ئاھ دەرىخ،
 فېسقۇ ئىسيانلار ئارا كۈلغەتدە كەتتىم، ئاھ دەرىخ،
 چولغانىپ غەفلەت ئىچىندە غەمدە كەتتىم، ئاقىبەت.

سەن خۇداغە بەندە بولساڭ، تۈن كېچە بىيدار بول،
 ئول خۇداغە يىغلاپان، سەن لايىقى دىيدار بول،
 بىل خەتەرنەكادۇر بۇ يوللار، ئەي ئوغۇل، ھۇشيار بول،
 يىغلاپان دائىم سەھەرلەردە، ئايا، بىيدار بول،
 يىغلىساڭ دىيدارنى ئاخىر كۆرەرسەن ئاقىبەت.

گەر خۇداغە بەندە بولساڭ تۈن كېچەلەر يىغلاغىل.
 ئىشقى ئوتىدا كۆيدۈرۈپ، دائىم يۈرەكنى داغلاغىل،
 ھەق يولىغا، دوستلار، مەھكەم بېلىڭنى باغلاغىل،
 بۇ سەفەر، قاتتىق سەفەر، يولغە ئۆزۈڭنى چاغلاغىل،
 ئەي ئەمىن ھاجى بۇ جاندىن ئايرىلۇرسەن ئاقىبەت.

ئەي ئەزىزلەر، بۇ دۇنيا بولسا ئەسلا ۋەفا قىلماس. بۇ ئۈمىردە ئىتتىماد يوق. بۇ ھاياتلىقغە
 خۇرسەن بولما. خۇدايى تەئالانىڭ ئەمرىن قىل. ئەسلا خۇدايى تەئالانىڭ يادىدىن غافل بولما.
 بۇ دۇنيا ماتەم سارادۇر. ھالىڭغا يىغلا، بەرادەرلەر.

بۇ تەئرىخ بىر مىڭ ئۈچ يۈز يەئنى ئاتىش تۆرتدۇر،
 ئۇيقۇدىن بىدار بولغىل، ئەيلەگىل سەن ۋەھمى گور،
 بىز بولۇرمىز، دوستلار، بىل، ئاقىبەت ئەھلى قۇبۇر.
 تاڭ سەھەر بىدار بولۇپ، يىغلا خۇداغە بىھۇزۇر،
 رەھم قىلغىل ئاسىيلەرگە، پادىشاھ سەن، يا غەفۇر.
 ئۈمىرنى كۆپ چاغلىما، بۇ ئۈمىر ئازدۇر، ئەي دىلا،
 ئاقىبەت بىل جۈملىگە ئىمان ئەتا قىلسۇن خۇدا.
 ئۈمىرى ئاخىر قىلمىسۇن، بۇ نۇرى ئىماندىن جۇدا،
 رەھنەمادۇر بەندەسىگە ئەۋۋەلۇ ئاخىر خۇدا،
 يىغلاغىل تۈن كېچىلەردە، قىلماغىل باتىننى كور.

كېچە - كۈندۈز تەۋبە دەپ ھاجى ئەمىن كۆپ يىغلا سەن،
 تاشلا دۇنيا پىكرىنى قىلغىل گۇرستاندا ۋەتەن،
 مەن فەلان ئىبنى فەلان دەپ، قىلماغىل نىسبەت بەلەن،
 قەترەئى ئابى مەندىن، يەئنى پەيدا بەندەسەن.
 مەن فەلان دەپ كىبىرە ئەيلەپ، يۈرمىگىل سەن، ئەي قۇسۇر.

ئەي ئەمىن ھاجى، كېچە - كۈندۈز يانا يىغلا مۇدام،
 تەبىئىي نەفەس ئول يادى ھەقدىن بولما غافىل سۈبھۇ شام،
 قىل رىيازەت كېچە - كۈندۈز، كەم غىزايۇ ئۇخلا كام،
 سەي رىيازەت بىرلە ئۆتكەرگىل بۇ ئۆمرۇڭنى تەمام،
 ئەمرى ھەقنى قىلماغان سۈرەت ئېرۇر، ئادەممۇدۇر؟

كىردى سالىك ئەللىك ئىككى، ھەم ئاقاردى ساچ - ساقال،
 بىل يېقىن كەلدى ئەجەل، باغرىغا سانچىلدى تىكەن.
 چاغلىما بۇ ئۆمرىنى كۆپ، كۆز يۈمۈپ ئاچقۇنچىدۇر،
 ئۆمرى كۆرگەي سەندىن ئارتۇق، سۇدا ئۆسكەن بىر يىكەن.
 كېچە - كۈندۈز تەۋبە دەپ يىغلا، ئايا ھاجى ئەمىن،
 تاشلا دۇنيا ئىشلارنى، قىلغىل گورستاندا ۋەتەن.
 مەن فەلان دەپ، باش كۆتەرىپ يۈرمەگىل، بۇ ئۆمر ئاز،
 جان چىقىپ كەتسە بۇ تەندىن، خارۇ - خەس بىر مۇردەسەن.
 جاندىن ئايرىلىپ زەمىن ئۈستىدە تۇرساڭ ئىككى كۈن،

جۈملە بەدبۇيدىن يانا، بەدبۇي ئەجەپ شەرمەندە سەن.
 ئەيىمىزنى ئول خۇدا ئەمرى بىلەن ياپغاي زېمىن،
 يىغلا ھالىڭغا كېچە - كۈندۈز، ئايا ھاجى ئەمىن.

ھاجى ئەمىننىڭ جۈنۈنلارى زىيادە بولۇپ، بىر ئاز ئىشقى سۈھبەتتىن بايان قىلغانلارى.
 ئەي بەرادەرلەر، دۇنيادا ئىشقى ئوتىدىن يامان ئوت بولماس، ئىشقى دەردىگە دىيدارى ھەقدىن
 باشقە دەۋا بولماس؛ چىن ھەقىقىي ئاشىقلار مەھشەر كۈنى دىيدارى ھەقنى كۆرمەگۈنچە ئەسلا
 ئارام ئالماس، ئاشىقلار ھەق جەمالىن كۆرمەگۈنچە جەننەت سارى باقماس، ھەۋزى كەۋسەر
 ئىچمەسلەر؛ ۋاۋەيلا دەپ مەھشەرگاھنى بۇزارلار. ئاشىقلار دەۋزەخدىن پەرۋا قىلماسلار،
 ئاشىقلار ئاللاھ تەئالا دىيدارىغە مۇشتاقدۇر.

پادىشاھدۇر جۈملە دەردلەرنىڭ ئىچىندە دەردى ئىشقى،
 پادىشاھلارنى گەدا قىلغاي، بىلىڭلار، ۋىردى ئىشقى.

ئىشقى ئوتىنى تاغقا سالسا، قىلغۇسى زىرۇ زەبەر،
 بولغۇسى ھەرقانچە ئاقىللار، ئۆزىدىن بىخەبەر.
 ئىشقى ئوتىدا كۆيگۈچىلەر ئاقىبەت قەندىنى يەر،
 قىلغۇسى شاھنى گادا، گەدانى شاھ بۇ دەردى ئىشقى.

ئىشقى ئوتى تەگدىيۇ تەختىدىن ئۆزىنى تاشلادى،

تاشلادىلار تاجۇ - تەختنى، يادى - ھەقنى باشلادى،
 ماسىۋەللا بولدىلار، دۇنيا تەرەفكە باقمادى. *بۇ ئىشنى*
 پادىشاھلارنى، بەرادەرلەر، قەلەندەر قىلدى ئىشقى،
 تەختى بەختىدىن كېچىپ ئىبراھىم ئەدھەمدەك كىشى،
 تەركى ئەتتى پادىشاھلىق، قىلمادى دۇنيا ئىشى.
 ھەر زەمان ئاللاھ دېمەك بولدى ئۇلارنىڭ ۋەرزىشى،
 تەگسەلەر تاشقە ئەگەر، بىل، ئانى گەۋھەر قىلدى ئىشقى.
 تەگدى ئىشقى، ئەي دوستلار، تەختىدىن ئۆزىن تاشلادى،
 ئەيلەدى ئاگاھ ئۆزىنى، يادى ھەقنى باشلادى،
 كەچتى تەختى بەختىدىن، ئەھلى ئىيالىنى تاشلادى.
 پادىشاھنى لايىقى، بۇ زىكرى سۇبھان قىلدى ئىشقى،
 تاجى تەختنى تاشلادى، ئىبراھىم ئەدھەم پادىشا.
 چىقتىلار جەزىرەگە قىلدى ئۆزىنى بىر گەدا،
 ھەر نەفەستە ھەق دەبان، ھەر دەم ئاڭا كەلدى سەدا،
 كۆيدۈرۈپ ئەخكەر قىلىبان، تىغى مەۋلان قىلدى ئىشقى.
 ئىشقى ئوتى بىر بەلادۇر، قىلغۇسى شاھنى گەداھ،
 قىلغۇسىدۇر خانە ۋەيران ھەم تەئەللۇقدىن جۇداھ.
 قىلغۇسى ئاشىق خۇدانىڭ يولىغە جانىن فېدا،
 ھەر كىشىگە تەگسە ئانى، كۆيدۈرۈپ كۈل قىلدى ئىشقى.
 ئىشقى بوتاسىغە بۇ مىس - تۇچ تۇشسە، بولغاي زەر ئوشۇل،
 ئىشقى باغىغا تىكەن، كىرسە بولۇر ئول دەمدە گۈل.
 ئىشقى يولىدا ئىشلەبان قىلغىل ئۆزۈڭنى مىسلى قۇل،
 تەگسە گەر قاتتىغ چۆيۈنگە، ئانى مۇمدەك قىلدى ئىشقى.
 ئەي ئەمىن ھاجى، بۇ ئىشقى دەردى ئەجايىب دەرد ئىكەن،
 ئىشقى ئوتىغە قىلغۇچى بەرداش، بىلىڭلار، مەرد ئىكەن،
 ئىشقىنىڭ باغىغە كىرگىل، ئاچىلىپ، بولغىل چەمەن،
 تاشنى قورغۇشۇم سىفەت سۇ قىلغۇسىدۇر دەردى ئىشقى.
 ئەر ئەگەر بولساڭ، يارانلار، بول ھەمىشە ئەھلى ئىشقى،
 ئاقىل ئېرسەڭ، ئەي مۇسۇلمان، بىلىڭىل ئەمدى قەدرى ئىشقى.

ئىشقى ئوتىدا كۆيگۈچىلەر، بولغۇسى ئاخىر گۈھەر،
 كېچە - كۈندۈز ئەھلى ئىشقىلەر، ئول ياراتغان شاھنى دەر،
 دۇنيالىقغە كارى يوقدۇر، بىل، ئۇلار ھەقنى سۆيەر،
 پادشاھلىقنى بىلىك، بىر پۇلغا ئالماس ئەھلى ئىشقى.

ئىشقى ئەھلى بىلىسىڭىز، ئۆزىنىڭ دىلىغە شاھ ئىكەن،
 كېچىلەر ھەق يادىن ئايتۇرلا، ئۇلار ئاگاھ ئىكەن،
 ئىشقى ئەھلىنىڭ، بىلىڭلار، مەتلەبى دىدار ئىكەن،
 دۇنيالىقغە كارى يوق، دىدار تەلەبدۇر، ئەھلى ئىشقى.

ئەي ئەمىن ھاجى، بۇ ئىشقىنىڭ دەردىگە يوقدۇر دەۋا،
 يىغلىساڭ تۈن كېچىلەر، رەھم ئەيلەگەي قادىر خۇدا،
 تەۋبە دەپ يۈرگىل ھەمىشە، قىلماغىل ھەرگىز خەتا،
 ئەي ئەمىن ھاجى، خۇدادىن تىلەگىل سەن زەررە ئىشقى.

ئول خۇدايىم زەررە ئىشقى، بەرسە يەنە پەرياد قىل،
 ئىشقىنىڭ دەردى بىلەن غەملىك كۆڭۈلنى شاد قىل.
 يىغلابان دائىم سەھەرلەردە ئۆزۈڭ ناشاد قىل،
 ئەي يارانلار، يىغلا دائىم، بىلگىل ئەمدى قەدرى ئىشقى.

ئىشقىنىڭ قەدرىنى بىلگەنلەر ئۆزىن بۇلبۇل قىلۇر،
 سايرابان بۇلبۇل سىفەت ئاشىق ئۆزىنى گۈم قىلۇر.
 ئول سەنەم ئۆزىنى گۈلىستانلىغ ئارا بىر گۈل قىلۇر،
 ئىشقى يولىدا يىغلاتىپ، بۇلبۇلنى گويا قىلدى ئىشقى.

گەرچە مۇئەبىنسىن، بەزادەرلەر، يانا بول ئەھلى ئىشقى،
 بەرھەمەن بولساڭ ئەگەر بۇدخانغە، بول ئەھلى ئىشقى.
 ئەھلى دۇنيا بولماغىل، بولغىل، يارانلار، ئەھلى ئىشقى،
 بىلسەڭىزلەر كىمىيا تۇپراقنى ئالتۇن قىلدى ئىشقى.

ئەھلى ئىشقى دائىمى بىخۇددۇر ئۆزىنى بىلمەگەي،
 دائىما بېھۇش ئۇلار ئەسلا ھۇشىغە كەلمەگەي.

تۈن كېچىلەردە بولۇپ بىدار، ھەمىشە ھەق دېگەي،
 روزى مەھشەر كۈنلەرىدە پادشاھدۇر ئەھلى ئىشقى.

ئىشقى ئەھلىنىڭ مەجازىغە بىلىڭلار، كارى يوق،
 ھەقتە ئالادىن بۆلەك ئەسلا ئاڭا دىلدار يوق.

دۇنيادا بۇ ئىشقى ئەھلىدەك بىلىك ھۇشيار يوق،
تۇتى ھىندۇستان سىفەت سايرار ھەمىشە ئەھلى ئىشقى.

ئىشقىنىڭ دەردى، ئەمىن ھاجى، ئەجايىپ دەرد ئىكەن،
ئىشقى دەردىگە، ئايا، بەرداش قىلغان دەرد ئىكەن.
ئىشقى ئوتىدا كۆيمەگەن، ئادەم ئەمەس ھەيۋان ئىكەن،
ئەي ئەمىن ھاجى، ھەمىشە يىغلا، بولغىل ئەھلى ئىشقى.

ئىشقى ئوتىدا كۆيمەگەنلەرنىڭ، بىلىڭلار، جانى يوق،
ئەھلى ئىشقىنىڭ ئىككى دۇنيادا، بىلىك، ئەرمانى يوق.

ئىشقى ئوتى، ياخشىلار، كۆيگەن سارى گەۋھەر قىلۇر،
تۇشسىلەر ئىشقىنىڭ بوتاسىغە ئەگەر تۇچ، زەر قىلۇر.
ئىشقى بىر ھازىق تەبىبىدۇر، دەردىگە دەرمان قىلۇر،
ئىشقى ئوتىدا كۆيمەگەنلەرنىڭ تېنىدە جانى يوق.

ئول خۇداغە بەندە بولساڭ، ياخشىلار، ئىشقى ئىستەگىل،
بولسا ئەقلىڭ ئاخىرەتنىڭ دائىما غەمىن يېگىل.
تۈن كېچەلەردە تۇرۇپ، ئەي ياخشىلار، ئەللاھ دېگىل،
ئىشقى ئەھلىدەك بۇ دۇنيادا بىلىك، مەردانە يوق.

غافىل ئۆتكەنلەر، بەزادەرلەر بىلىك، ئادەم ئەمەس،
ئەھلى غەفلەتنى، بىلىڭلار، ئول خۇدا بەندەم دېمەن.
تاڭلا مەھشەر كۈنلەرى ھەزرەت شەفائەت ئەيلەمەس،
ئەھلى غەفلەتدەك، بىلىڭلار، دۇنيادا زەنانە يوق.

ئەھلى ئىشقىنى جىننى دەرلەر، غافىل ئۆتكەن جىننىدۇر،
ياخشى يولدىن ئايرىغان بىزلەرنى شەيتان دىيۋەدۇر.
يادى ئەللاھ بىلىسىڭىز شېرىن بەمىسلى مىيۋەدۇر،
ئەمرە ھەقىنى قىلماغانلار ئاقىبەت كەتكەي قۇرۇق،

ئەي ئەمىن ھاجى، خۇدانىڭ يادىنى دائىم دېگىل،
يادى ئەللاھنى دەبان دائىم سەھەر شەككەر يېگىل.
تەندە جاننىڭ بارىچە بۇ يادى ئەللاھنى دېگىل،
پىزار - پىزار يىغلاپ سەھەرلەردە، خۇداغە بول ياۋۇق.

بۇ ئىشقى ئەھلىدەك بىلىك ھۇشيار يوق،
تۇتى ھىندۇستان سىفەت سايرار ھەمىشە ئەھلى ئىشقى.

نەھەددىمدۇر، بەرادەرلەر، مېنىڭ يادى خۇدا قىلماق،
 ئۆزىدىن بولمىسا ئىمىداد، نې ھەد زىكرى سەنا قىلماق.
 خۇدايىم بەندەسىغە، دوستلار، لۇتفۇ كەرەم قىلسا،
 كى ئاندىن يىغلاپان ئول پادىشاھغە ئىلتىجا قىلماق.
 تونۇتمىسا ئۆزىن ئول شاھ، تونۇماقغە نې ھەددىڭ بار،
 ئىگەمنىڭ ئىلتىفاتىدۇر ئۆزىگە ئاشىنا قىلماق.
 تونۇغىل ئۇشبۇ شاھنى، ياخشىلار، دائىم سەھەر يىغلا،
 خۇدايىمغە مۇدام يىغلاپ، سەھەرلەردە دۇئا قىلماق.
 ئۆزىگە بەندە ئەيلەبدۇر، ھەمىيشە شۇكرى قىلغىل سەن،
 كىلازىمدۇر بۇ يولدا يىغلاپان ئۆزنى ئەدا قىلماق.
 ھەمىشە تەۋبە قىلغىل، ياخشىلار، قىلغان گۇناھىڭغە،
 ئىشىڭ بولسۇن، مۇسۇلمانلار، مۇدام زىكرى سەنا قىلماق.
 خۇدانىڭ ئەمرىنى قىلغىل، ئەگەر چەندى مۇسۇلمان سەن،
 مۇدام بولسۇن ئىشىڭ، دوستلار، خۇداغە ئىلتىجا قىلماق.
 بۇ دۇنياغە كۆڭۈل بەرمە، ۋەفاسىزدۇر، بەرادەرلەر،
 بۇ دۇنيادىن ئۆزىنى تارتىپان بىل ماسىۋا بولماق.
 بۇ دۇنيادا ۋەفا يوقدۇر، بەرادەرلەر، سېنى ئالدار،
 ھەمىشە يىغلاپان، ئەي دوستلار، لازىم نەۋا قىلماق.
 خۇداغا يالبارىپ، ئەي دوستلار، دائىم سەھەرلەردە،
 ئوشۇل شاھدىن تىلەپ، نەجادنى يىغلاپ دائىما قىلماق.
 خۇداغا بەندەدۇرسەن، يىغلاغىل دائىم سەھەرلەردە،
 ئوشۇل ھازىق تەبىبگە يىغلاپان، دەردىڭ دەۋا قىلماق.
 بۇ دۇنيا يول ئۆتەر لەڭگەر ئىكەن، دوستلار، مۇنى بىلگىل،
 نېمە لازىم ئۆتەر يول ئۈستىدە، تۈرلۈك خەتا قىلماق.
 ئەمىن ھاجى، ئەدالەت پادىشاھىڭغە ئۆزۈڭ تاشلا،
 ئىشىڭ بولسۇن ھەمىيشە يىغلاپان زىكرى سەنا قىلماق.
 ئوشۇل «لا تەقنەتۇ مىن رەھمەتۇللاھ» دىن ئۈمىد قىلغىل،
 ساڭا لازىم ئېرۇر، ھاجى ئەمىن، ئەمدى نەۋا قىلما.
 دىلىمدا بار ئىدى ئول پادىشاھغە نالە - زار قىلماق،
 ئانىڭ دەردىدە، دوستلار، مىڭ بەلاغە مۇپتىلا بولماق.
 ئوشۇل شاھ ئىشىكىدە ئىتلار سىفەت باشىم قويۇپ ياتسام،
 نىگار ئىشىكىدە دائىم شەيئى لىللاھ دەپ سادا قىلماق.
 ئەدالەتلىك ئوشۇل شاھ ئىشىكىدە دائىم سادا ئەيلەپ،
 ئانىڭ ئىشىقىدە، ئەي دوستلار، يىغلاپ ئەدا بولماق.
 ئالىپ قولغە ئەسانى چۆل - بەيابانلار ئارا يۈرسەم،

خەيالىمدا يارانلار، بار مېنىڭ بەلكى گەدا بولماق.
 ھەمىيشە يىغلىسام، چۆلۈ بەياۋانلار كېزىپ، دوستلار،
 بولۇبان خارۇ زار يۈزىمىڭ بەلاغە مۇپتىلا بولماق.
 ھەمىيشە يىغلاسام، ئەي دوستلار، باقغايىمۇ ئول جانان،
 ئانىڭ ئىشىقىدا يىغلاپ، دوستلارم، ھەردەم نەۋا قىلماق.
 ئەجەپ چوڭ پادىشاھدۇر، دوستلار، ئول شاھى ئادىل بىل،
 ئانىڭدىن ئەفۋ قىلماق، بەندەدىن دائىم خەتا قىلماق.
 بەرادەرلەر، نى ئىش بولدى، ماڭا ئول شاھ باقمايدۇر،
 سەۋەب بولدى نى ئىش، ئەي دوستلار، جاناندىن ئايرىلماق.
 كېتىپسەن شاھى ئادىل نەزەرىدىن، ئەي نادان جاھىل،
 كى لازىمدۇر، ماڭا ئەمدى ھەممەدىن ماسىۋا بولماق.
 ھەممەنى تەرك ئېتىپ، ئەي يار، ئۆزۈڭنى ماسىۋا ئەيلەپ،
 كىشى دوست تۇتسا ئانى، بۇ تەئەللۇقدىن جۇدا بولماق.
 رەۋادۇر ئول نىگارنىڭ يولىدا، ئەي دوست، جان بەرسەڭ،
 ئەزىز باشنى تىكىپ، يولىغا دائىم ئاشىنا بولماق.
 ئەجەپ چوڭ پادىشاھدۇر باش ئالۇرغە تىغى ئانىڭ تىز،
 ئاڭا دوست بولغۇچىلار باشىدىن دائىم جۇدا بولماق.
 ھەمىيشە شاھى ئادىل دوستىنىڭ باشىنى ئالغايلا،
 بەلاسىغە قىلىپ سەبرى قەزاسىغە رىزا بولماق.
 ئەمىن ھاجى ئوشۇل شاھىڭ، ئەجەپ چوڭ پادىشاھ ئىرمىش،
 ئوشۇنداق پادىشاھىغە سەندە نى ھەد داد خا بولماق.

* * *

بەرادەرلەر، ئىشىق ئوتى ياماندۇر. يالغۇز ئىنساندىن ئاشىق چىقمايدۇر، چەررەندە،
 ئۇچار قۇشلار ئىچىدە ھەم ئاشىق بىناۋا قۇشلار بار. ئەقلى بار ئادەم شۇ قۇشلاردىن ئىبەرەت
 ئېلىشى لازىمدۇر. قۇشلار ئىچىدە بۇلبۇل دېگەن جانۋار قىزىلگۈلغا ئاشىقدۇر. بۇلبۇل بىچارە
 تۈن كېچىلەردە قىزىلگۈل ئىشىقىدە سايىراپ نالە - ئەفغان قىلادۇر. ئول جانۋارنىڭ ئاۋازىنى
 ئىشىتكەن مۇسۇلمانلارنىڭ ھالى پەرىشان بولاردۇر. بۇلبۇل بىچارىغە ئاللاھ تەئالا نۇرى
 تەجەللىسىنى قىزىلگۈلدىن كۆرسەتپىدۇر. زاھىرى گۈل بولماغلىق بىلەن باتىنى
 ھەقىقىيدۇر. جانۋارلار ئىچىدە بۇلبۇل، كاككۇك، ھوقۇش، قۇمىرى، سۇفى، تورغاي،
 ئاق كەبۇتەر، چۈمچۈك، قالاغچ، ھۇدھۇد، كەكلىك، بۇدان، چوغۇندەك قاتارلىق
 جانۋارلارنىڭ ھەممىسى ئاشىقلاردۇر. بۇلارنى بىر - بىر بەيان قىلىپ ئۆتۈرمەن.

(ئىنايەت رىۋايەت)

بەرادەرلەر، ئەجەب دىۋانى قۇشدۇر بىلسەڭىز بۇلبۇل،
 ئوشۇل بۇلبۇل ئېرۇر ئاشىق، ئانىڭكى مەئشۇقىدۇر گۈل.

قىزىلگۈل ئىشتىياقىدا بۇ بۇلبۇل باغرى قان ئېرمىش،
 ئانىڭچۈن، دوستلار، بۇلبۇل بىلىڭ گۇيا زەبان ئېرمىش.

قىزىلگۈل ئىشقىدا بۇلبۇل ئەجەب پارىادىلار قىلمىش،
قىزىلگۈلغە ئەجەب، ئەي دوستلار، ئاشىق ئېرۇر بۇلبۇل.

بۇ بۇلبۇل گۈلنىڭ ئىشقىدە ھەمىشە سايىرىغاي ھارماي،
قىزىلگۈلنىڭ شاخىدە سايىرىغاي، ھېچ يەرگە بۇ بارماي،
ھەمىشە نالە ئەيلەپ سايىراغاي بۇلبۇل ئارام ئالماي،
قىزىلگۈل باشىدا، ئەي دوستلار، پەرۋاندىۇر بۇلبۇل.

بۇ گۈل بولبۇلغە باقماي بۇ غەرىبىغە كۆپ ئەلەم قىلدى،
كۆيۈپ گۈل ئىشقىدە بولبۇل مۇدام سايىراپ قىلدى.
بۇ سايىراپ تۈن - سەھەرلەر، ئاقىبەت باغرىنى قان قىلدى،
قىلىپ ئەرزىن خۇداغە زارۇ ئەفغان قىلدىلا بۇلبۇل.

جانىنى بەردىلەر بۇلبۇل، قۇتۇلدى گۈلنى نازىدىن،
ئۆزىنى ئالدى باقىغە يانا بۇلبۇل مەجازىدىن،
ياماندۇر ئىشقى ئوتى، ئەي دوستلار، دەۋزەخ ئەزابىدىن،
بۇ جاندىن كەچتى، دوستلار، گۈلنىڭ ئىشقىدا غەرىب بۇلبۇل.

بۇ بۇلبۇل سايىرسا، ئەي دوستلار، باقماس ئىدىلەر گۈل،
ئەجەبمۇ نازى قاتتىغ، بەلكى زالىمدۇر، بىلىڭلار، گۈل.
كى سايىراغە باشىدا بۇلبۇلى يوق، قالدى يالغۇز گۈل،
جانىن بەردى ئازارلار يەپ قىزىلگۈلدىن غەرىب بۇلبۇل.

باشىدىن بۇلبۇلى كەتتى، قىلدىلار بۇ گۈل فۇشەيمانلار،

فۇشەيمان ئەيلەبان دائىم، تۆكەر كۆزدىن قىزىل قانلار،

ئاللىڭ ئىبىرەت بۇ بۇلبۇلدىن، ئايا ئەي يارۇ يارانلار،

ھەقىقەتدە، يارانلار، ئاشىقى ھەقدۇر غەرىب بۇلبۇل.

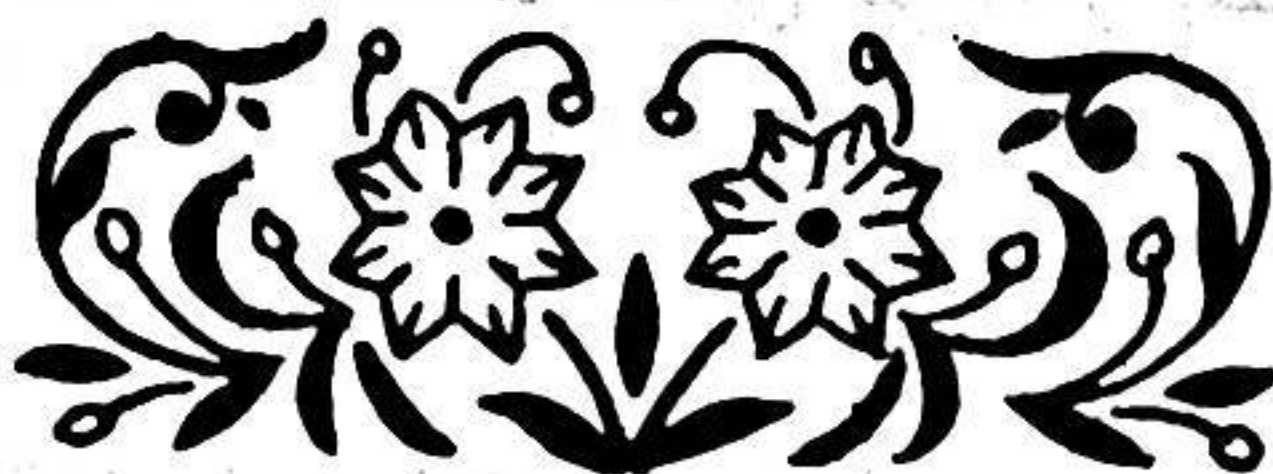
بۇ بۇلبۇل سايىراپان دائىم، سەھەرلەردە نەۋا ئەيلەر،

كى ئايتىپ مىڭ بىر ئىسمىنى، خۇداغە ئىلتىجا ئەيلەر،

ئەمىن ھاجى يۈرەكىغە ئاتىپ ئوقنى، يارا ئەيلەر،

ھەقىقەتدە خۇدانىڭ ئىشقىدە كۆيگەن ئېرۇر بۇلبۇل.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

بەلسىنچى باب

قارغىش ۋە ئاداۋەت قاينىغان زېمىن

ئابدۇۋەلى ئەلى

(ئاپتونىمىزنىڭ «مەختۇم ئەزەم ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى» ناملىق تارىخىي قىسسىسىدىن)

ھەي ساقىي، پەلەك جامىنى تولدۇرۇپ، توختىماستىن مەي تۇتقىن. چۈنكى، مېنىڭ ئازار-يېگەن دىلىم بىردەم بولسىمۇ پەلەك زۇلمىدىن ئارام تاپسۇن! — «مەجەلىسۇن نەفائىس»

1533 - يىلى (يىلان يىلى) 7 - ئاينىڭ 23 - كۈنى، پەيشەنبە قولى باغلاقلق مىرزاسەئىد مۇھەممەد دوغلات سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا باش ئېگىپ تەزىم قىلدى ۋە: — ئادىللىق قىلىڭ شەھزادەم، — دېدى ئۇ يىغلامسىراپ تۇرۇپ، — مەن گۇناھكار ئەمەسمەن! — گۇناھكار بولمىساڭ بىزنى بىر كېچە شەھەر سىرتىدا قويغان بولارمىدىڭ؟! — دېدى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان قاتتىق غەزەپلىنىپ. — مەن ئەقىلسىز بۇ ئىشنى خاتا قىلغان، شەھزادەم، — دەپ مىرزا سەئىد مۇھەممەد دوغلات بىر - ئىككى قەدەم يېقىنلاپ، قولى كەينىگە باغلانغان پېتى تىز چۆكتى، — ئۈزۈمنىڭ خاتا قىلغانلىقىمنى بوينۇمغا ئالىمەن. ۋەزىر - ۋۇزىرالار: «بۈگۈن كۈنگە چارشەنبە - ماھى زولھەججىنىڭ ئوتتۇزى بولۇپ قالدى. بۇ كۈندە ئۇلۇغلارنىڭ ئاستانىگە چۈشۈشى ئىزگۈلۈكتىن دېرەك بەرمەيدۇ. شۇڭا، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان بىر كېچە شەھەر ھۇدۇدىدا توختاپ، ئەتە يېڭى يىلىنىڭ باشلىنىش كۈنىدە - ماھى مۇھەررەمنىڭ بىرىنچى كۈنى - پەيشەنبە كۈنىدە شەھەرگە قەدەم تەشرىپ قىلسا ھەم شۇ كۈنى تەخت ساھىبى بولسا ياخشى بولىدۇ!» دېيىشتى. مەنمۇ نېرى - بېرىسىنى ئويلاپ باقمايلا، ماقۇل بولۇپتىمەن. — ياق، سەن تىبەتتىكى ئىسكەندەر سۇلتاننى تەخت ساھىبى قىلىش ئۈچۈن ۋەلىئەھد جانابى ئالىيلەرنىڭ شەھەرگە كىرىشىنى قەستەنگە كەينىگە سۈزدۈڭ! — دېدى مىرزا ئەلى تاغاي رەددىيە بېرىپ. — بۆھتان بۇ! — دەپ ۋارقىرىدى مىرزا سەئىد مۇھەممەد دوغلات ئاچچىقتىن بوغۇلۇپ. ئاندىن سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا قاراپ، — ئى شەھزادەم، كەلا مۇللانى بېرىڭ، قەسەم ئىچكەيمەن! — كەلا مۇللانىمۇ خار قىلماقچى بۇ قەسەمخور! — دېدى مىرزا ئەلى تاغاي سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا، — ئى شەۋكەتلىك سۇلتان، ئەگەر بۇ ئەبلەخ كۆڭلىگە يامان خىيالىنى

پۈكمىگەن بولسا، بۇزۇرۇكۇر پەدەرئىگىز، مەرھۇم ساھىبقىران سۇلتان سەئىدخان ئەنەرۇللاھۇ بۇرھانەھۇنى تىبەتكە غازات قىلىپ بېرىشقا سايە قىلماس ئىدى. — يا ئەلھەزەر! يارەببى! خۇدايا خۇدا ۋەندە كېرىم، بەندەئىگى پاناھىڭدا ئۆزۈڭ ساقلىغايسەن!

مرزا ئەلى تاغاي سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا بايقىدەك مۇلايم نەزىرى بىلەن قاراپ، كەمشۈك ئاغزىنى ساداقەتمەنلىك تەبەسسۇمى بىلەن ئاچتى: — ئى پۇشتىپاناھ، سىزنىڭ جەننەت ماكان رەھمەتلىك پەدەرئىگىز ئۇل نەپرەتلىك مىرزاسەئىد مۇھەممەد دوغلاتنى ئەمىر كىمىر قىلىپ، خۇدانىڭ ئىلتىپاتى بىلەن بۇ دەسمايسىز پېقىر، ئىقتىدارسىز ھەقىر قارا موغۇل ئۆزىنىڭ يۇرتدارچىلىق دېڭىزىدا سۇ ئۈزۈش ئىقتىدارىنىڭ يوقلۇقىغا قارىماي، سەلتەنەت تۈۋرۈكىدىن ئىبارەت بۇ قۇلۇقنى مۇھىت دېڭىزغا سالدى. نىھايەت، ئۇل نادان ھالاكەت گىردابىدا بېشىنىڭ قېيىشىنى ئويلىمىدى، شىددەتلىك سەلتەنەت دولقۇنلىرىنىڭ قورقۇنچلۇق ئىكەنلىكىنى يادىغىمۇ كەلتۈرمىدى. تىبەت سەپىرىنىڭ مۇشەققەتلىكىنى بىلگەن تۇرۇقلۇق، ئۆزى قەشقەردە ئىسسىق بىر بۇلۇڭغا كىرىۋېلىپ، مەرھۇم ئاتىڭىزنى تىبەتكە غازات قىلىشقا قايتا - قايتا رېغبەتلەندۈردى. بۇ قانداق ئائىنسابلۇق!

سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ ياش قەلبى بۇ خەۋپلىك ئىغىۋاغا قارشى غەزەپ تۇيغۇسى بىلەن تولۇۋاتتتى. «ئالداش ئۈچۈن بالا ياخشى!» دەپ ئويلىدى مىرزا ئەلى تاغاي ئۈمىدلىك تۇيغۇ ئىلكىدە. سەئىدىيە خاندانى ئىچىدە ئىزچىل تۈردە ئاداۋەت ئۇرۇقىنى تېرىپ، ئۆچمەنلىك مېۋىسىنى يېتىشتۈرۈپ كەلگەن بۇ «شەيتانلار ئانىسى» ئۆزىنىڭ ئەيبىنى جان - دىلى بىلەن مىرزا سەئىد مۇھەممەد دوغلاتنىڭ ئۈستىگە ئاغدۇرۇپ، ياش شاھزادە سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننى بۇنىڭغا ئىشەندۈرۈشكە پۈتۈن كۈچىنى سەرپ قىلماقتا ئىدى. بۇ ئىغىۋادا مىرزا ئەلى تاغاي يالغۇز ئەمەس ئىدى، ئەلۋەتتە! ئەمىر بەگلەرنىڭ كۆپچىلىكى پەيدىنپەي ئۇنىڭغا مايىل بولماقتا ۋە سۇلتان سەئىدخاننىڭ ۋاقتىسىز ۋاپات بولۇشىدا مىرزا سەئىد مۇھەممەد دوغلاتنى ئەيبىلىك، دەپ تونۇشماقتا ئىدى! — دەپ ھەسەن دىۋانبېگى ناملىق ئىچى يامان، چوقۇر بىر كىشى مىرزا ئەلى تاغاينى قوللىدى. — بەلكى جازالاشقا ئالدىرىماسلىق لازىمدۇر؟ — دېدى باياتىن بۇ ئىشلارغا ھەيران بولۇپ ئويچان ئولتۇرغان ئۈستاز خوجا مۇھەممەد شېرىپ ئىشان، — مەرھۇم سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى تۈگەتكەندىن كېيىن تەركە قىلساقمۇ ئۈلگۈرەلەيمىزغۇ؟ — ئارتۇقچە تەركە قىلىشقا ۋاقىت نەدە؟ — دەپ ئېتىراز بىلدۈردى ئۇنىڭ سۆزىگە خوجا شەھ مۇھەممەت دېگەن يەنە بىر ئەمىر، — مىرزا سەئىد مۇھەممەت دوغلاتنىڭ ئائىنسابلۇقىغا مەرھۇم خان ئالىيلىرىنىڭ ۋەسىيەنامىسى گۇۋاھلىق بېرىپ تۇرۇپتۇ. غازات مەزگىلىدە سەلتەنەتكە قول ئۇزاتقان قارا نىيەتلەرگە رەھىم قىلماسلىق ھەققىدە بىزدە قەدىم ئەيىمىدىن تارتىپ ياساق بارغۇ؟ — شۇنداق، باشقا قارا نىيەتلەرگە ئىبەرەت قىلىش ئۈچۈن، ئۇنى بۈگۈننىڭ ئۆزىدىلا ياساققا يەتكۈزمەي بولمايدۇ! — دېدى مىرزا ئەلى تاغاي. ئۇنىڭ «ياساققا يەتكۈزمەي بولمايدۇ» دېگىنى خالايق ئالدىدا كالىسىنى ئېلىش دېگەنلىك ئىدى. — مىرزا سەئىد مۇھەممەت دوغلاتنىڭ يۈزىگە ئەجەل شەپسى سايە چۈشۈرۈپ ئۆتكەندەك

بىر ئەندىكىتى - دە، تىزلىنىپ سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا يېقىنلىشىپ، ئۇنىڭدىن يىغلاپ تۇرۇپ بىر قوشۇق قېنىنى تىلىدى: «...»

— شاھزادەم، رەھىم قىلىڭ، مەن قارا نىيەت ئەمەسمەن! مەن بۇزۇرۇكۋار باباڭىز، جەننەت ماكان مەرھۇم خانلار سۇلتان يۈنۈسخان، سۇلتان ئەھمەدخان ۋە سۇلتان سەئىدخان قاتارلىق ئۈچ ئەۋلاد خانغا سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلغانمەن. مەن ئوردىدىكى ئىغىۋاگەرلەرنىڭ قۇربانىمەن! مەن مەرھۇم سۇلتان سەئىدخاننىڭ مۇددىئاسىغا بىنائەن قەشقەردە نائىب بولۇپ قالغانمەن! قانداقلا بولمىسۇن، مەن سىزگە بوۋا نەسەبىدىكى قېرى بىر ئادەممەن. مېنىڭ ئەللىك يىلنىڭ ماپەينىدە سەئىدىيىلەر خانىدانىغا سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلىپ كەلگەنلىكىمنىڭ ھۆرمىتىنى قىلمىسىڭىزمۇ، ئاقارغان مۇنۇ ئاپئاق ساقىلىمنىڭ ھۆرمىتىنى قىلىڭ، نا ئۈمىد قىلماڭ، شاھزادەم! سىمىڭا مەسئۇلىيەت بار.

مرزا سەئىد مۇھەممەد دوغلاتنىڭ يوغان گەۋدىسى سىلكىنىپ، ھۆركىرەپ يىغلايتتى. ئۇنىڭ قولى باغلاقلىق بولغانلىقتىن، يۈزىنى يوشۇرالمىتتى. يامغۇردەك تۆكۈلۈۋاتقان كۆز ياشلىرى ئاپئاق ساقىلىغا تامچىلاپ ئېقىپ ھۆل قىلاتتى.

شۇنداق ياشانغان ئادەمنىڭ بۇنچىلىك زارلىنىپ يىغلىغىنىنى كۆرمىگەن سۇلتان ئابدۇرەشىدخان قەلبىنى كۆپۈرۈپ تۇرغان غەزەپنى بىردىن باستى - دە، كەينىگە قاراپ تۇرۇۋالدى. بىراق، بۇ چاغدا مرزا ئەلى سەئىد كۆكەلداش دېگەن يەنە بىر دوغلات ئەمىرى سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ ئالدىغا كېلىپ ئېگىلىپ تەزىم قىلدى ۋە: «...»

— ئى شاھزادەم، بۇ ئادەمگە رەھىم - شەپقەتلىرىڭىزنىڭ دەرۋازىسىدە - سى كەڭ ئېچىۋەتكەيسىز، - دەپ ئۇنى تىلىدى، - پۇشتىپاناھىمىزنىڭ ۋاقتىسىز ۋاپات قىلىپ كېتىشىدە ئەمىر كىبىر جانابلىرى ئەيىبلىك ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇنىڭ پۈتۈن خانىدانى سەئىدىيىلەر سەلتەنەتى ئۈچۈن بىر ئۆمۈر قان - تەر ئاققۇزدى. شۇڭا، ئۇنى ياساققا يەتكۈزسىڭىز ئۇۋال قىلغان بولمامسىز؟...»

ئەمىر مرزا ئەلى سەئىد كۆكەلداشنىڭ سۆزى تېخى تۈگىمەي تۇراتتى. مرزا ئەلى تاغاي قوپاللىق بىلەن ئۇنىڭ سۆزىنى ئۈزۈپ تاشلىدى: «...»

— سىز ھۆرمەتلىك زاتى ئالىيلىرىنى زالىم دېمەكچىمۇ؟ مرزا سەئىد مۇھەممەد دوغلاتنىڭ ئوردىدا ئۇچىغا چىققان مۇستەبىت ھوقۇقدار ئىكەنلىكىنى كىم بىلمەيدۇ؟ سەلتەنەت ئۈدۈمى بويىچە، تاجىدارلارغا خاتا ئەقىل كۆرسەتكەنلەرنىڭ جىنايىتى ھەرگىز كەچۈرۈلمەيدىغان ئون چوڭ جىنايەت قاتارىغا كىرىدۇ... ئىبىرەت ئۈچۈن مرزا سەئىد مۇھەممەت دوغلاتنى ياساققا يەتكۈزۈشتىن باشقا چارە يوق!...»

— ئادالەت! شاھزادەم ئادالەتلىك قىلىڭ! مەن مەرھۇم ئاتىڭىزنىڭ تاغىسى، سادىق ئەمىرلىرىدىنمەن. سىز تېخى ياش، مرزا ئەلى تاغايىنى تېخى بىلمەيسىز. ئۇ ئۆزىنىڭ مەككارلىقىدىن ئوردىدا «شەيتانلار ئانىسى» دەپ نام ئالغان. ئۇنىڭ مېنىڭدە ئۆچى بار، ئۇنىڭغا ھەرگىز ئىشەنمەڭ! مېنى ئەل - ئۇلۇس بىلىدۇ! پۇقرالار بىلىدۇ! - دەپى مرزا سەئىد مۇھەممەد دوغلات ئەلەم بىلەن زار - زار قاقشاپ.

— ئاڭلىدىڭىزمۇ، ۋەلئەھد جانابى ئالىيلىرى، بۇ مرزا سەئىدنىڭ قارا نىيەتلىكلىكىنى كۆردىڭىزمۇ؟ - دەپى مرزا ئەلى تاغاي ئۇنى قولى بىلەن جۈنۈپ تۇرۇپ. بىر - بىرىنى ئىنكار قىلىدىغان بۇ گەپ - سۆزلەر سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ خىياللىرىنى تېخىمۇ چىگىشلەشتۈرۈۋەتتى. ئۇ قولى بىلەن يانچۇقىدىكى بىر پارچە قەغەزنى - مەرھۇم ئاتىسى سۇلتان سەئىدخاننىڭ مۆھۈرى بېسىلغان «ۋەسىيەتنامە» سىنى

توختىماستىن مېچىقلايتتى. ۋۇجۇدىنى ياندۇرۇۋاتقان غەزەپ ئوتى يېڭى بىر كۈچ بىلەن تېخىمۇ لاۋۇلداپ كۆيۈشكە باشلىدى. ئۇنىڭغا مىرزا سەئىد مۇھەممەد دوغلاتنىڭ ئەلەملىك نىداسى گويا يىراقتىن ئاڭلىنىۋاتقاندەك تۈيۈلۈپ كەتتى. ئاخىر، ئۇ يانچۇقىدىكى ھېلىقى پۇرلىشىپ كەتكەن قەغەزنى چىقىرىپ ئەمىر خوجا شاھ مۇھەممەدكە سۈندى ۋە ئۇنىڭغا: «بۇنى رەئىيەتكە ئوقۇپ بېرىڭ!» دەپ ئەمىر قىلدى.

مەرھۇم سۇلتان سەئىدخاننىڭ، ئوغلى سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا يازغان بۇ «ۋەسىيەتنامە» سىدە مۇنداق دەپ يېزىلغانىدى:

«... تەڭرىم دۇنيانىڭ ئەھۋالاتلىرىنى ھەمىشەم بىلىپ تۇرغۇچىدۇر. ئىنسان ۋە جىنلارنىڭ خوجىسى بولغان پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ شەرىئىتىنىڭ ئۆتكۈر نۇرى، بۇ مۈلكى قەشقەرىيە ئاسمىنىدا يېنىپ تۇرغان مەشئەلدۇر. ئېتىقادلىق ۋە دىيانەتلىك شاھۇ سۇلتانلاردا، بۇ دۆلەت ۋە ئىسلام شەرىئىتىنىڭ، راۋاجى، پۇقرالارنىڭ ئاسايىشلىقىدىن باشقا نىيەت ۋە مەقسەت يوق. لېكىن، ياخشىلىق بار جايدا يامانلىقىمۇ تەييار، نەپ بار يەردە زىيانمۇ ئۇنىڭغا ياردۇر. گۈل تىكەنسىز بولمىغىنىدەك، ھەسەلمۇ ھەرىسىز بولماس. ھەر قانداق بىر مەخلۇقتا ياخشى خىسلەتلەر بولىدۇ، ئەلۋەتتە. لېكىن، ئۇ يامان ۋە قاباھەتلىك پېئىللارغىمۇ دۇچار بولىدۇ. ھۆسنى گۈزەللىك بىلەن قەبىھ سەتلىك بىر - بىرىدىن زادى بولمىغان قوشكېزەكتۇر. بۇ دۇنيا بىر قېرى مومايدۇر. ئەمما، ئۇ ئۆزىنى گۈزەل جۇۋاندەك ساھىبجامال كۆرسىتىپ، ھەر كۈنى بىر ئەرنىڭ بويىنىغا قول ئۇزارتىپ قۇچىقىغا ئالىدۇ ۋە ھەر بىر كېچىدە دىلىنى بىر ئەرنىڭ مېھىر - مۇھەببىتىگە بېغىشلاپ ئۆلپەت بولالايدۇ. شۇنداقلا بۇ دۇنيا ئۆزىنىڭ سائادەت سەلتەنەت شادىيانلىرىنى ھەر زامان باشقا بىر يەردە تۇرىدۇ. سەلتەنەت خۇتبىسىنى بولسا ھەر جۈمە بىر ئادەمنىڭ ئىسىم - ناملىرىغا ئوقۇيدۇ. بۇ دەھرىي ئالەم ۋەبى نىزام دۇنيا ئۆزىنىڭ بەش كۈنلۈك نۆۋىتىنى ھەر بىر ئېھتىرام ئىگىلىرىگە ئەنە شۇنداق كۆرسىتىپ كەلگەن.

گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، مەن تىبەتكە بېرىپ غازات قىلىش ئويىدا ئەمەس ئىدىم. تىبەتكە غازاتقا بېرىشنى ماڭا سەئىد مۇھەممەد مىرزا بىلەن مىرزا ھەيدەرلەر سايە قىلدى. ۋەللەھەمكى، مېنىڭ ھاياتىمنى يامان ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغۇچىلارمۇ ھەم شۇلاردۇر. پەرزەنتىم ئابدۇرەشىدقا ۋەسىيەت قىلۇرمەنكى، ئەگەر ئۇلارنى تۈتۈپ ئۆلتۈرمىسىڭىز، مەن سىزدىن ھەرگىز رازى ئەمەسسىدۇرمەن. ئۇلارنى تۈتۈپ ئۆلتۈرۈش مېنىڭ خۇن قەرزىمنى ئالغانلىقتۇر. ئۇلار ھاياتلا بولىدىكەن، سىز مەڭگۈ سەئىدىيە سەلتەنەتنىڭ تەخت ساھىبى بولالمايسىز! ئۈممەتلىرىگە چەكسىز مېھرىبان پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ شەرىئەت نۇرلىرىنىڭ تېخىمۇ كەڭ، تېخىمۇ يىراقلارغا تارقىلىشىنى مەقسەت قىلىپ، ئىسلام شەرىئىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ھەمىشە مەشغۇل بولغايىسىز. چۈنكى، بۇ نۇرنىڭ روناق تېپىشنىڭ خاسىيىتى ۋە نەتىجىسى، پۇقرالارنىڭ ئاسايىشلىقىغا سەۋەب بولىدىغانلىقىنى بىلىشىڭىز كېرەك. بۇ بەش كۈنلۈك ئالەم ئۆتۈپ كېتىدۇ. قىيامەت كۈنى مۇشەققەتلىكتۇر. ئۈستىڭىزگە تاپشۇرۇلغان مەجبۇرىيەتنى ياخشى ئادا قىلىپ، ئاخىرەتلىكىڭىز ئۈچۈن تىرىشقايسىز، نامە تامام، تارىخى ھىجرىيىنىڭ 939 - سەنەسى، ماھى زۇلھەججىنىڭ ئون ئالتىسى. دارۇلسەلتەنەت يەكەنگە كېتىۋېتىپ يولدا ئاغزاكى ئېيتىپ بېرىلدى. مەنكى سۇلتان سەئىدىن سۇلتان ئەھمەدخان بىن سۇلتان يۈنۈسخان بىن شىر ئەلى خان بىن مۇھەممەدخان

بىن خىزىر خوجا خان بىن تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆز مۆھۈرۈمنى باستىم.»^①

مەرھۇم خان سۇلتان سەئىدخاننىڭ «ۋەسىيەنامە» سىنى ئاڭلاپ غەزىپى ئۆرلىگەن بەگ - ئەمىرلەر ئەمدى مىرزا سەئىد مۇھەممەد دوغلاتنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىنى يەنىمۇ قاتتىق تۈرۈپ تەلەپ قىلىشتى.

— بۇ تۈزكۈرنى زادى ياساققا يەتكۈزمىگۈچە، جەننەت ماكان مەرھۇم خاننىڭ كۆزى ھەرگىز يۈمۈلمايدۇ!

— ئىبرەت ئۈچۈن بولسىمۇ، بۇ ئىغىۋارگەرنىڭ كاللىسىنى ئېلىش زۆرۈر!

— زادى ياساققا يەتكۈزمەي بولمايدۇ!

— ياساق!

سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ كۆز ئالدىدىن مىرزا سەئىد مۇھەممەد دوغلاتنىڭ ئاپئاق ساقىلىدىن ئېقىپ چۈشۈۋاتقان كۆز ياشلىرى كەتمەيتتى. قولىنىڭ تۈۋىدە ئۇنىڭ ئەلەم بىلەن زارلانغان ئاۋازلىرى جار ئاڭلاپ تۇراتتى. ھازىر سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ بىر ئېغىز سۆزى بىلەن بۇ تىرىك ئادەم دەرھال جانسىز مۇردىغا ئايلىنىشى كېرەك. ئۇنى دەرھال ياساققا يەتكۈزۈش كېرەك، دەپ ۋارقىرىشىۋاتقان بەگلىرى سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ پەرمان بېرىشىنى كۈتۈپ تۇرۇشماقتا.

بەلكىم بۇ بەگلەر سۇلتان ئابدۇرەشىدخاندىن ئىشنىڭ ھەقىقىتىنى يوشۇرۇشىۋاتقاندۇ؟ بەلكىم ئاتىسى سۇلتان سەئىدخان جان ئۈزۈۋاتقاندا ئۇنىڭ يېنىدا بولۇشقان مۇشۇ بەگلەر ئۇنى سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈشكەندۇ؟ بەلكى، ئەتە - ئۆگۈن خۇددى ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈشكەندەك ئۇنىڭمۇ ياش جېنىغا قەست قىلىشىدىغاندۇ ياكى بولمىسا، ئوردىدا چوڭ ھوقۇق ئىگىلىگەن بۇ مۇستەبىت دوغلات ئەمىرگە ئوخشاش ئۆزىنىمۇ قورچاق سۈپىتىدە بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، مەملىكەتنى ئوڭچە سورىشامدىكىن؟...

بىردىنلا سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ بىغەم يۈرگەن ۋاقىتلىرى يادىغا كەلدى. ئۇ تېخى تۆنۈگۈنلا كۆكەلداشلىرى بىلەن بىللە ئات چاپتۇرۇپ، چەۋگان ئويناپ، ساداقلىرىدىن ئۈزۈلگەن ئوقلىرى بىلەن يۈز قەدەم ئارىلىقتا تەڭگىلەرنى سوقۇپ يۈرۈشمىگەنمىدى؟ ناھايىتى ئارىدىن بىرنەچچە يىل ئۆتتىغۇ؟ تېخى بۈگۈن ئەتىگەندە ئۇنىڭ ئاشۇ غەمىسىز ياشلىق ھاياتى خۇددى بىغۇبار كۆك ئاسماندەك سۈزۈك ۋە ساپ ئەمەسمىدى؟ ئەلھال، بۈگۈن چۈشتە ئۇنىڭ سۈزۈك ياشلىق ئاسمىنى قارا بۇلۇتتەك قاپلىۋالغان بۇ سىرلىق تۇمانلار نەدىن پەيدا بولدى؟ «ياساق!» دەپ غەزەپلىك چۇقان سېلىشىۋاتقان بۇ بەگلەر ئاشۇ سىرلىق تۇمان ئەمەسمىكىن؟ ئۇنى چىرماپ، بېشىنى قايدۇرۇۋاتقان دەھشەتلىك قارا قۇيۇن ئاشۇ سىرلىق تۇمان ئاستىدىن چىقمايۋاتقانلىقىغا كىم ھۆددە قىلالىسۇن؟

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ھەقىقەتەن ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالغا دۇچ كەلگەنىدى. مىرزا سەئىد مۇھەممەد دوغلات ئۈچ ۋىلايەت پادىشاھىغا ئەركان بولغان ئوم دەۋراننىڭ مۆتىۋىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى سەئىدىيە سەلتەنەتدە خاندان كېيىن قالسىلا ئەڭ ھوقۇقلۇق ئۆلۈسبېگى ئىدى. سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ خىل قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ، ئىسكەندەر سۇلتان بىلەن سىرتتا تۇرۇۋاتقان مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كوراگانى ئۇنىڭ جىيەن ئوغلى ئىدى. ئوردا ئىچى ۋە سىرتتا ئۇلار توغرىسىدا: «تاغا - جىيەن ئىككىسى سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننى نەزەر بەند قىلىپ قويۇپ، ئىسكەندەر سۇلتاننى سەئىدىيە تەختىگە

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كوراگانى يازغان «تارىخى رەشىدىي» (قوليازما) گە قارالسۇن.

چىقارماقچى بولۇۋېتىپتۇ!»، دېگەن مىش - مىش پاراڭ كەڭ تارقالغانىدى. خۇددى «ۋەسىيەتنامە» دە ئېيتىلغىنىدەك: «ئۇلارلا بولىدىكەن» سۇلتان ئابدۇرەشىدخان سەئىدىيە مەملىكىتىگە ھەرگىزمۇ «تەخت ساھىبى» بولالمايتتى. «ۋەسىيەتنامە» نىڭ قانچىلىكى راست، قانچىلىكى يالغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئەھۋال ئەنە شۇنداق ئىدى. چۈنكى، ياش تەخت ۋارىسى سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ ئالدىدا يا نەچچە يۈز يىلدىن بېرى ئوردىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىپ كېلىۋاتقان بۇ دوغلات ئەمىرلىرىنىڭ كۈچىنى تەلتۆكۈس يوقىتىپ، ھەقىقىي تۈردە ئەمەلىيەتتىكى خان بولۇش يا بولمىسا، داۋاملىق دوغلات ئەمىرلىرىنىڭ قورچىقى بولۇشتىن باشقا يول قالمىغانىدى. بىراق، قورچاق بولغاندا، بۇ ھوقۇقلۇق دوغلات ئەمىرلىرىنىڭ كۆڭلىگە ياقماي قالسا، قاچانلا بولمىسۇن تەختتىن تارتىپ چۈشۈرۈلۈشى، ھەتتا ئۆلتۈرۈلۈشى، ئورنىغا باشقىسى خان قىلىپ تەختكە چىقىرىلىشى مۇمكىن ئىدى. سۇلتان ئابدۇرەشىدخان كىچىكىدىنلا كۆپ رىيازەت چەككەن، ياخشى تەربىيە كۆرگەن، كۆپ ئۇرۇشلاردا چېنىققان، ئىككى قېتىم نائىب بولۇپ ھاكىمىيەتچىلىك تەجرىبىلىرىگە ئىگە بولغان تالانتلىق، شىجائىتى ئۇرغۇپ تۇرغان، كەسكىن، ياش بىر شاھزادە ئىدى. ئۇ سەئىدىيە سەلتەنەتىدىكى ھەرقايسى قەبىلە ئەمىرلىرىنىڭ ئارىسىدىكى زىددىيەتتىن، بولۇپمۇ دوغلات جەمەتىدىكى ئەمىرلەرنىڭ ئىچكى قىسىمىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، دوغلات ئەمىرلىرىنىڭ ھوقۇقىنى ئاجىزلىتىش ۋە دوغلات ئەمىرلىرىنىڭ كۈچىنى يوقىتىش، سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ ھوقۇقىنى كۈچەيتىش، ئاتىسىنىڭ ئىرادىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش قارارىغا كەلدى ① ۋە:

— مىرزا سەئىد مۇھەممەد دوغلات بىلەن مىرزا ئەلى سەئىد كۆكەلداش، بۇ ئىككى ناكەس دەرھال ياساققا يەتكۈزۈلۈپ، كالىسى ئېلىنسۇن، ئۇلارنىڭ خانۇمانى مۇسادىرە قىلىنسۇن! — دەپ پەرمان بەردى. شۇ يەردە مىرزا سەئىد مۇھەممەد سەئىد مۇھەممەد شاھىنشاهنىڭ ئىشىكى سىرتىدا قېتىپ تۇرۇشقان ئايپالتىلىق تۆت جاللات، ئەمىر مىرزا سەئىد مۇھەممەد دوغلات بىلەن ئەمىر مىرزا ئەلى سەئىد كۆكەلداشنى ئىككى قولىدىن تۇتۇپ ئورنىدىن تۇرغۇزدى - دە، ئىتتىرىپ ئىشىكتىن ئېلىپ چىقىشقا باشلىدى. سۇلتان ئابدۇرەشىدخاندىن ئۈمىدىنى ئۈزگەن بۇ ئىككىسى:

— بىز بىگۇناھدۇرمىز! — دەپ ۋارقىراشتى، — ناھەق تۆكۈلگەن قېنىمىزنىڭ قىساسى تۇتسۇن سەن تۈز كورلارنى! ئىلاھا پاك پەرۋەردىگارا، ئەگەر بىزنىڭ قىلغان تائەت - ئىبادەتلىرىمىزنىڭ ۋە كۆزىمىزدىن ئاققان ياشلىرىمىزنىڭ سېنىڭ دەرگاھىڭدا قۇربى بولىدىغان بولسا، بۇ تۈز كورلارنى ھەم ئاشۇ تۈز كور ئابدۇرەشىدخانمۇ تەختى - بەختى بىلەن تەڭلا گۇمىران قىلغايىسەن! ...

— ئالۋەئى گەردى زى پەئى سەيدىكى گەشتى، غەرقى ئەرەقى — بەردىلى گەرمىكى گۈزەشتى! ② — دەپ پارسچە نەزمە ئوقۇدى مىرزا ئەلى تاغايى سوغۇق كۆلۈپ قويۇپ، ئاندىن جاللاتلارغا قولىنى سىلكىدى: «دەستىمىزنىڭ سېنىڭ قولىڭدا، سېنىڭ قولىڭدا، سېنىڭ قولىڭدا...»

— بەس، ئېلىپ چىقىڭلار! — دەپ ئىككىسىمۇ قىيىنچىلىق بىلەن سۆزلىدى.

ئەمىر مىرزا سەئىد مۇھەممەد دوغلات بىلەن ئەمىر مىرزا ئەلى سەئىد كۆكەلداش ئىككىسىنىڭ چاھار سۇدا كالىسى ئېلىندى. بۈگۈنكى كۈن ئوچۇق، تىنىق كۆك ئاسمان

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن، مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كوراگانى يازغان: «تارىخى رەشىدىيە» (قوليازما) گە قارالسۇن.
 ② ئوۋ ئارقىسىدىن يۈگۈردۈگۈچى چاڭ - تۈزەنگە بولغاندىلا، ھارارەتلىك قەلب ئارقىسىدىن يۈگۈردۈگۈچى تەرگە چۈمۈلۈڭ! مۇھەممەد ھوسەين مىرزا.

تولمۇ غۇبارسىز ئىدى. مېنىڭ بىلەن مەھكەم بولمىدىمۇ دېگەن ئىشنى ئاڭلىدىم. مېنىڭ بىلەن مەھكەم بولمىدىمۇ دېگەن ئىشنى ئاڭلىدىم. مېنىڭ بىلەن مەھكەم بولمىدىمۇ دېگەن ئىشنى ئاڭلىدىم. مېنىڭ بىلەن مەھكەم بولمىدىمۇ دېگەن ئىشنى ئاڭلىدىم.

— ئەپسۇس! بۇ زادى نېمە ئۈچۈن؟ — دەپ ئىدا قىلدى ئۇ ئۆز - ئۆزىگە، — نېمە ئۈچۈن بۇ كائىنات، بۇ تەبىئەت، بۇ زېمىن ۋە بۇ كۆك ئاسمان بۇنداق ساپ، پاك، بىغۇباردۇر؟ نېمە ئۈچۈن مۇشۇ ساپ، پاك، بىغۇبار كەڭ كائىناتتا، مۇشۇ تەبىئەتتە، مۇشۇ زېمىندا ۋە مۇشۇ كۆك ئاسماننىڭ ئاستىدا ياشايدىغان ئادەملەر مۇشۇنداق ناپاك، كۆڭلى قارا،

سەمىمىيەتسىزدۇر؟ نېمە ئۈچۈن ئۇلار شان - شۆھرەت، مۇئاش - دەرىجە، تاجۇ تەخت دەپ بۇ دۇنيادا بىر - بىرىگە شۇنچىۋالا ئورا قېزىشىدىغاندۇ؟! ئۇلار بۇ يالغان دۇنيادا ئوينىغان خىلمۇ خىل ئويۇندا خۇددى شاھمات تاختىسىدىكى لەشكەر ۋە پىيادىلەرگە ئوخشاش بىر تەرتىپتە جايلىشىپ، ئاندىن تۈرلۈك يوللار بىلەن بىر - بىرىگە ھوجۇم قىلىشىدىغانلىقىنى، بۇ ھوجۇمنىڭ خۇددى رۇم پادىشاھى بىلەن زەنگىلەر پادىشاھى

ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشقا ئوخشايدىغانلىقىنى بىلىشمەيدىكىنا؟ ئەمما، بۇ ئادەملەر شۇنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويۇشمىسۇنكى، بۇ يالغان دۇنيادىكى ئويۇن تۈگەپ بارلىق ئۇرۇقلار ساندۇققا سېلىنغاندىن كېيىن ھەممىسى ئارىلىشىپ كېتىدۇ! پادىشاھ، لەشكەر ئارىلاش ياتىدۇ، ئالاھىدە بىلەن ئاددىي بابباراۋەر بولىدۇ. چۈمۈلىلەرگە شىر ئوزۇق بولىدۇ. پاشىلار پىل ئوۋلايدۇ. كەئىبە بىلەن بۇتخانا بىر بولۇپ كېتىدۇ... پەقەت پەقەت پەقەت...

جاللاتنىڭ قولىدىكى قىلىچ ئۇنىڭ بويىغا چۈشكەندە، ئۇ خىياللىرىنىڭ ئاخىرىنى ئۆزى بىلەن بىللە جەھەننەمگە ئېلىپ كەتتى... مېنىڭ بىلەن مەھكەم بولمىدىمۇ دېگەن ئىشنى ئاڭلىدىم. مېنىڭ بىلەن مەھكەم بولمىدىمۇ دېگەن ئىشنى ئاڭلىدىم. مېنىڭ بىلەن مەھكەم بولمىدىمۇ دېگەن ئىشنى ئاڭلىدىم.

خەلقىمىز ئىچىدە: «قۇش يېڭىلىپ تورغا چۈشەر، ئادەم يېڭىلىپ قولغا چۈشەر» دېگەن ھېكمەتلىك سۆز ناھايىتى قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كەلمەكتە. شۇڭا، ئۇلۇغلار: «ئارىدا پىتنە ئېقىنى ئاقسا، ئۇنىڭ ئۈستىدە ئاداۋەت كېمىسى ئۈزىدۇ. ئارىلىقنى پىتنە - پاساڭ تېغى كېسىپ تاشلىسا، ئۆچمەنلىك تېغى ئۆتكۈرلىشىدۇ: بۇ بەش كۈنلۈك ئالەمنىڭ راھىتى چاقماقنىڭ روشەنلىكىدەك قىسقا، مېھنىتى بولسا، بۇلۇتنىڭ قاراڭغۇلۇقىدەك ئۇزۇن، ئۇنىڭ نېمىتىگە شاد، ئەلىمىگە خاپا بولغۇچىلىكى يوق!» دېگەنىدى.

بۇ ۋەقە يۈز بېرىپ نەچچە يۈز يىل ئۆتكەندىن كېيىن بىر كۈنى، نادىر نازىملەر يىغىلغان بىر مەجلىستە بىرەيلەن ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتە يازغان مۇنداق بىر نەزمىسىنى دوستلىرىغا ئوقۇپ بەردى:

قارا تۇپراققا ئايلاندى قۇدرەتلىك خانلار،
 نەئىسكەندەر، نە فىرئۇن، نە چىڭگىز قالدى.
 دال بولمىدى ئەجەلگە ھوقۇق، تاج - دۆلەت،
 دېيەلمىدى ھېچبىرسى: مۈلكىمىز قالدى!

تالاي-شارابلار ئىچىلدى، قانلار تۆكۈلدى،
 يەر شارىدا يەنە قان، مەي، قىلىچ قالدى.
 غايىل بولما ئەي دوستۇم قىسقا ئۆمرۈڭگە،
 بۇ دۇنيادا نە ئۇلۇغ، نە ئەزىز قالدى.

مېنىڭ بىلەن مەھكەم بولمىدىمۇ دېگەن ئىشنى ئاڭلىدىم. مېنىڭ بىلەن مەھكەم بولمىدىمۇ دېگەن ئىشنى ئاڭلىدىم. مېنىڭ بىلەن مەھكەم بولمىدىمۇ دېگەن ئىشنى ئاڭلىدىم. مېنىڭ بىلەن مەھكەم بولمىدىمۇ دېگەن ئىشنى ئاڭلىدىم.

تالاي ئىنسان قېرىدى، ئالەم، ئىز قالدى. كۈر مىڭ تاغلار پەسلىدى، كۆك ئېگىز قالدى. ئابى ھايات ئىچ دەدى كىشىلەر ئەمما، ئەجەل كۆرمەي نە ئورۇق، نە سېمىز قالدى.

... سۇلتان سەئىدخان مىرزا سەئىد مۇھەممەد دوغلاتنى نېمە ئۈچۈن ئۆلۈمگە بۇيرۇدى؟ بۇنى بىلىش ئۈچۈن، مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كورگانى يازغان «تارىخى رەشىدىي» دېگەن كىتابتا سۆزلەنگىنى بويىچە قىسقىچە مەلۇمات بېرىپ ئۆتىمىز. سۇلتان سەئىدخان مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر بىلەن ئىسكەندەر سۇلتاننى بالتىستان بىلەن كەشمىرنى ئىستېلا قىلىشقا ماڭدۇرغاندىن كېيىن، ئۆزى ئاساسلىق غول قوشۇننى باشلاپ كىرىيە يولى ئارقىلىق تىبەتكە يۈرۈش قىلماقچى بولدى. ① بۇ دەل سەراتان ئايلىرى بولغاچقا، سۇلتان سەئىدخان قوشۇن بىلەن كىرىيە تاغلىرىدا بىر ئايدەك تۇرۇپ قالدى. بۇ چاغدا تىبەتنىڭ ئەھۋالىنى بىلىدىغان يول باشلىغۇچى خانغا: «ھازىر تىبەتكە يۈرۈش قىلساق بەك كېچىككەن بولىمىز. قار چۈشۈپ كەتسە، پۈتۈن دەريالار مۇز تۈتۈپ كېتىپ چوڭ قوشۇننىڭ ئىچىدىغان سۈيى ئۈزۈلۈپ قالىدۇ. تىبەت تاغلىرىدا يېقىلغۇ قىلغۇدەك ئوتۇن يوق، ئات - ئۇلاغلار ئىچىدىغان سۈنى ئېرىتكىلى بولمايدۇ. تىبەت دالاسىدا ئوۋلاپ تۈتۈپ يېگۈدەك توپازلارمۇ كۆپ ئەمەس. بۇنىڭدىن كۆپ يىللار ئىلگىرى، بەزى ھۆكۈمدارلار تىبەتكە نەچچە قېتىم يۈرۈش قىلغان بولسىمۇ، ھەممىسىدە قىش پەسلىگە توغرا كېلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئات - ئۇلاغلاردىن مەھرۇم بولۇپ، پىيادە مېڭىشقا مەجبۇر بولغانىدى...» دېدى.

خان ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن: «... بۇ ئۇنداق بولسا، بۇ يولدا ماڭغىلى بولمىغۇدەك، — دېدى، — بىراق، بۇ قېتىمقى غازاتتىن ۋاز كەچمەسلىكىمىز لازىم. بولمىسا، ئاللاھنىڭ مەرھەمەتتىن مەھرۇم قالۇرمىز. ئەلھال، بۇ يول بىلەن ماڭغىلى بولمىسا، مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرلەر ماڭغان يول بىلەن داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلەيلى، تىبەت بۇتپەرەستلىرىنىڭ ئۈستىدىن قىلىدىغان غازىتىمىزنى چوقۇم ۋۇجۇدقا چىقىرايلى! ئۇ چوڭ قوشۇنغا كىرىيدىن كەينىگە قايتىپ، مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر قوشۇنى ماڭغان سانجۇ يولى بىلەن نوبرا ② غا قاراپ ئالغا ئىلگىرلەشكە ئەمىر قىلدى.

بىراق، نوبرا يولى تولمۇ ئەگىر - توقاي، مۇشەققەتلىك ۋە خەتەرلىك بولۇپ، ئېگىز، ھاۋاسى شالاڭ قاراڭغۇ تاغ ئېغىزىدىن ③ ئۆتەتتى. چوڭ قوشۇن جاپا - مۇشەققەتلەرگە بەرداشلىق بېرىپ قاراڭغۇ تاغ ئېغىزىدىن ئۆتكەندە، سۇلتان سەئىدخاننى تۈتەك ئېلىپ قويدى. ئۇ دەپمۇ سىقىلىشقا ئۇچراپ، تەن - سالامەتلىكىگە ئېغىر تەسىر يەتتى. خاننىڭ ئاتاقلىق ئوردا تېۋىپلىرىدىن نۇرىددىن ئابدۇۋاھىت زوھۇرى قازى بىلەن شەمشىددىن ئەلىيلەرنىڭ كۆڭۈل قويۇپ جىددىي داۋالىشى بىلەن سۇلتان سەئىدخاننىڭ كېسىلى بىر ئاز ياخشىلانغانلىقتىن، خان ھەربىي يۈرۈشنى داۋاملاشتۇرۇشقا پەرمان بەردى. چوڭ قوشۇن نوبرا دەرياسى بويىدىكى مار يول دېگەن جايغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، خاننىڭ دەپمۇ

① بۇ ھەقتە مۇشۇ كىتابتىكى تۆتىنچى بابقا قارالسۇن.
 ② نوبرا يولى - ھازىرقى قارا قۇرۇم تاغ ئېغىزى ئارقىلىق جەنۇبتىكى كەشمىرگە بارغىلى بولىدىغان قەدىمكى بىر يول. بۇ يول بىلەن مېڭىپ لاداققا بېرىشتا، بىرىنچى تۈتەك نوبرا بولغاچقا شۇنداق ئاتالغان.
 ③ ھازىرقى قارا قۇرۇم تاغ ئېغىزىنىڭ قەدىمكى نامى.

سقىلىش كېسىلى ئوڭشىلىپ كەتتى. قوشۇن بۇ يەردە توختىماي داۋاملىق ئىلگىرىلەپ،
 نوبرا جىلغىسىدىكى لاداخقا يېتىپ كەلدى. لاداخنىڭ ئورنى تۆۋەن بولغاچقا، سۇلتان
 سەئىدخاننىڭ تەن سالامەتلىكى تېز ئەسلىگە كەلدى. ئۇ لاداختا ئۆزى بىلەن ھەربىي يۈرۈشكە
 قاتناشقان بارلىق ئەمىر - بەگلەرنى يىغىپ جىددىي كېڭەش ئۆتكۈزمەكچى بولۇپ، تۇرشاۋۇل
 قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرگە چاپارمەن ئەۋەتىپ، ئۇنى قارارگاھقا
 چاقىرتتى. بۇ چاغدا مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كەشمىر ئالدىنقى سېپىدە سەئىدىيە
 قوشۇنلىرىنىڭ كەشمىر سۇلتانلىقىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىشىغا قۇماندانلىق
 قىلىۋاتقانىدى. ئۇ سۇلتان سەئىدخاننىڭ پەرمانىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپلا دەرھال لاداختا -
 خاننىڭ بارگاھىغا يېتىپ كەلدى. ئۇ خان چېدىرنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، سۇلتان سەئىدخان
 -لاھىدە خان چېدىرنىڭ ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋالدى ئۇلار ئۆزئارا تىنچلىق سوراشقاندىن
 كېيىن، خان:

— ئى سەركەردەم، مەن ئەركانى دۆلەت ۋە ئەھلى پەرەزەندلىرىم ئىچىدە سىزنى
 ھەممىدىن بەك سېغىندىم، — دېدى كۆز يېشى قىلىپ تۇرۇپ، — ئىنشائاللا، تەڭرىم
 ئىككىمىزنى دىدارلىشىشقا نېسىپ قىلىپتۇ.
 بۇ چاغدا، سۇلتان سەئىدخاننىڭ دەم سىقىلىش كېسىلى پۈتۈنلەي ساقىيىپ كەتكەن
 بولۇپ، ئۆزىنى يېنىكلەپ قالغاندەك ھېس قىلماقتا ئىدى. خان ھەيدەرگە چىقىپ
 كېڭەشتە، خان ھەممىدىن ئاۋۋال مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ پىكرىنى ئاڭلاپ باقماقچى
 بولۇپ، ئۇنىڭدىن مەسلىھەت سورىدى.

مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر ئورنىدىن تۇرۇپ تەۋەززۇلۇق بىلەن سۇلتان سەئىدخانغا تەزىم
 بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، تىبەتنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىنى، ئىقتىسادىي، ھەربىي
 كۈچىنى بىر باشتىن تونۇشتۇرۇپ ئۆتتى. ئاندىن خانغا:

— قۇللىرى ئىگىلىگەن ئەھۋالدىن قارىغاندا، — دېدى ئۇ، — بۇ يەردە
 بىرەر مىڭ ئادەم قىشلايدىغان ئەپلىك جايى تاپقىلى بولمايدىكەن. شۇڭا، چوڭ قوشۇننى
 كەشمىرگە ئاپىرىپ قىشلاماقتىن باشقا ئامال يوق. بىراق، كەشمىرگە بېرىش ئۈچۈن
 بىرنەچچە ئېگىز تاغدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. خاننىڭ مۇبارەك تېنى بۇنداق ئېگىز
 تاغلاردىن ئۆتۈشكە بەرداشلىق بىرەلمەيدۇ. ئۇنىڭدىن كۆرە، خان مىڭ ئادەم بىلەن بالتىستان
 تەرەپكە ھۇجۇم قىلسا چۈنكى، ئۇ يەرگە بېرىش ئۈچۈن ئېگىز تاغلاردىن ئېشىش ھاجەت
 ئەمەس. مەنكى قۇللىرى قالغان تۆت مىڭ لەشكەر بىلەن كەشمىردە قىشلاي. قالغان ئىشلارنى
 خۇدا خالىسا، كىلەرىيلى ئەتىيازدا بىر نېمە دېسەك. مۇۋاپىقمۇ، — يوق، ھەزرىتى

پۇشتىپانناھىمنىڭ ھۆكۈم قىلغىچى بىلەن كېسىشىنى كۈتمەن!
 سۇلتان سەئىدخان قوشۇمىسىنى تۈپ بىر پەس ئويلىنىۋالغاندىن كىيىن، مۇشۇنداق
 قىلماقتىن باشقا ئامال يوق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى - دە، قەتئىي ئىرادىگە كەلدى:

— ھۆرمەتلىك ئەمىرنىڭ بەرگەن مەلۇماتىدىن قارىغاندا، تىبەتتە چوڭ قوشۇن
 قىشلىغىدەك مۇۋاپىق يەر يوق ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى. شۇڭا، پەرمانىمىز شۇكى، — دېدى
 ئۇ ئەمىر - ئۆمەرا، بەگۈ - بىگاتلارغا تەكشى قاراپ چىققاندىن كېيىن، — بىز باشلاپ كەلگەن
 بەش مىڭ لەشكەردىن ئەمىر مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا جانابلىرى تۆت مىڭ لەشكەرنى ئېلىپ
 ھازىرنىڭ ئۆزىدە كەشمىرگە يۈرۈش قىلسۇن. بىز ئەمىر سەئىد ئەلى كۆكەلداش، ئەمىر شاھ
 مۇھەممەد بارلاس، ئەمىر مىرزا ئەلى تاغايى، ئەمىر دايم ئەلى دوغلات، بابا سالىخ مىرزا
 قاتارلىق باشقا ئەمىر - ئۆمەرلەر بىلەن قالغان مىڭ لەشكەرنى باشلاپ بالتىستانغا يۈرۈش

قىلغايىمىز! بۇ چاغدا ئەمىر - ئۆمەرا، بەگۇ - بىگاتلارنىڭ: پۈتۈن چېدىرنى چاڭ كەلتۈردى: . . . 1532-يىلى 10-ئاينىڭ ئاخىرلىرى. سۇلتان سەئىدخان باشچىلىقىدىكى بىر بۆلۈك سەئىدىيە قوشۇنى بالتىستاننىڭ مەركىزى ئاشكار قەلئەسىگە ھۇجۇم قىلدى. بالتىستان ئەمىرى بەھرام ئاشكار ئانچە كۆپ قارشىلىق كۆرسەتمەستىنلا تەسلىم بولدى. شۇنىڭ بىلەن بالتىستاننى ئىشغال قىلىش ئۈرۈشمۇ ئاياغلاشتى. . . .

1533-يىلى ئەتىيازدا، مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر بىلەن كەشمىر سۇلتانى ئوتتۇرىسىدا سۈلھ تۈزۈلۈپ، كەشمىر مەملىكىتى سەئىدىيە دۆلىتىگە تەۋەلىك بىلدۈردى: كەشمىر سۇلتانى مۇھەممەد شاھ سۇلتان سەئىدىيە خاننىڭ نامىغا خۇتبە ئوقۇشقا، سۇلتان سەئىد خاننىڭ نامى بىلەن پۇل قويدۇرۇشقا ۋە سەئىدىيە دۆلىتىگە باج-سېلىق تاپشۇرۇشقا ماقۇل بولۇپ، ئۆزىنىڭ قاراملىق ئورنىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. . . .

سۇلتان سەئىد خاننىڭ خان چېدىرى مار يول قەلئەسىنىڭ تېشىدىكى كەڭ توقايلىققا تىكىلگەندى. ھازىر بۇ يەردە كەشمىرنى ئىستېلا قىلغان سەئىدىيە قوشۇنلىرىنىڭ زەپەر قۇچۇپ غەلبە بىلەن قايتقانلىقىنى تەبرىكلەپ داغدۇغىلىق كاتتا مۇراسىم ئۆتكۈزۈلۈۋاتقانىدى.

لەشكەر باشلىقلىرى، تۆمە بېشى ۋە ھەزار سەركەردىلىرى ۋە سەئىدىيە دۆلىتىگە قارام كەشمىر سۇلتانلىقىنىڭ سۇلتانى مۇھەممەدشاھ ئۆزىنىڭ مەھرەملىرى بىلەن بىللە خاننىڭ پەرمانىغا بىنائەن چېدىرغا ئارقا - ئارقىدىن تىزىلىپ كىرىپ كېلىشتى ۋە سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ ساراي رەسىم - قائىدىسى بويىچە ئۆز تەبىقە - دەرىجىلىرىگە قاراپ سۇلتان سەئىد خاننىڭ ئالتۇن تەختىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئورۇن ئېلىشتى. . . .

كەشمىر ئۈرۈشىنىڭ غەلبىسىدىن تولمۇ سۆيۈنگەن سۇلتان سەئىدخان ئۆزىنىڭ خان چېدىرى ئىچىدە ئالاھىدە كاتتا داستىخان تەييارلاتقۇزۇپ، ھەربىي، مۈلكىي باشلىقلارغا زىياپەت بەردى. . . .

ئۇ ئۈستى ئاق رەختتىن قىلىنغان قىزىل چېدىرنىڭ ئىچىدە ئۈستىگە يۇمشاق ياستۇقلار قويۇلغان تەخت ئۈستىدە ئولتۇراتتى. خان يۈرۈشلەردە ئادەتتە كالتە قىلىپ تىكىلگەن كۆك شالۋۇر ۋە ئۇزۇن قونچىلىق ئۆتۈك كىيىپ يۈرەتتى. ماريولنىڭ ھاۋاسى سەل سۇغۇق بولغاچقىمۇ، ئۇ يېنىك يىپەك چاپىنىنىڭ ئۈستىدىن سۈسەر ياقىلىق چاپان كېيىۋالغانىدى. بېشىدىكى ئاق سەللىسىگە قارا پەي قىستۇرۇلغان. بىرتال كۈھنۈر ياقۇتى قادالغانىدى. بىلىگە باغلىۋالغان كەڭ پىششىق تاسمىدىن ئۈستىگە ھەرخىل جاۋاھىراتلار قويۇلۇپ كۆركەم ئىشلەنگەن كەمىرى ئۇنىڭ كېلىشكەن قەددى - قامىتىگە ناھايىتى ياراشقانىدى. تەخت يېنىغا ئۇنىڭ ياراغ- جابدۇقلىرى، ساۋۇت - قالقىنى ۋە دۇبۇلغىسى ھەم يېڭىسار پولىتىدىن سوقۇلغان ئالتۇن ساپلىق قىلىچى قويۇقلۇق ئىدى. . . .

سۇلتان سەئىدخان مىرزا مۇھەممەد ھەيدەردىن كەشمىر ئىستېلاسىنىڭ ئۆزىنىڭ

كۈتكىنىدىنمۇ تېز ئورۇنلانغانلىقىنى سۆزلەپ كېلىپ:
 — بىز نوبرانى ئەمىر قەمبەر كۆكەلداش مىرزىنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇپ تولىمۇ يامان قىلغانىكەنمىز، — دەدى سەل خېجىل بولغاندەك قىلىپ، — ئۇنىڭ قابىلىيەتسىز سەركەردە ئىكەنلىكىنى نەدىن بىلەيلۈك؟ ئوغرى — قاراچى زادى ئۆكسىمىدى. ئۇ بىزنىڭ بىخەتەرلىكىمىزگىمۇ كاپالەتلىك قىلالىمىغانلىقتىن، نوبرادىن ۋاز كېچىپ، مار يولىغا قايتىپ كېلىشكە مەجبۇر بولدۇق!

— ھېچقىسى يوق، ئۇلۇغ سۇلتانم، — دەدى ئەمىر دايم ئەلى، — سىز تىبەت تەختىگىمۇ ئىگە بولىسىز. بۇ نەرسە قۇياشنىڭ ھەركۈنى مەشرىقتىن چىقىپ، مەغرىپكە ياتقىنى قانداق ھەقىقەت بولسا، خۇددى شۇنداق ھەقىقەت. بىز يېڭىلمەس سۇلتان سەئىدخان جانابى ئالىيلىرىنىڭ شاراپىتىدە مۈلكى قەشقەرىيىنى بېيىتىمىز ۋە گۈللەندۈرىمىز، بىز ئۇنىڭغا يەنە تىبەتنىمۇ قوشۇۋالىمىز!

— شۇنداق، كەشمىرنى ئىستېلاھ قىلىش ئورۇشىنىڭ غەلبىسى تامامەن پۇشتىپا ناھىمىزنىڭ دانا يېتەكچىلىكىدىن بولدى، — دەپ قۇشۇمچە قىلدى مىرزى مۇھەممەد ھەيدەر كۈلۈپ تۇرۇپ، — ئۇنىڭدىن قالسا، تەڭداشسىز سەئىدىيە ئوغلانلىرىنىڭ ھەيۋىتى ئالدىدا تىترىگەن كەشمىر سۇلتانى ئۆزىنىڭ ۋە پەرزەنتلىرىنىڭ بېشىنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن شەھەرنى بىزگە تاپشۇردى. ئۆزلىرىنىڭ مال — دۇنيالىرىنىمۇ بىزدىن ئاياشمىدى. بىز ئولجىلارنى سەركەردە — سەردارلارغا ئۆلەشتۈرۈپ بەردۇق. بىر قىسىم قىممەتلىك ئېرىخ ماللارنى خاننىڭ نېسىۋىسى، دەپ ساقلاپ قويدۇق!

— كۈچلەرنى تەڭ بولمىغان جەڭدە بىزنىڭ لەشكەرلىرىمىز سىلەر بىلەن كۈرەش قىلدى ۋە سىرىناگا يېنىدا يېڭىلدى، — دەدى كەشمىرنىڭ قارام سۇلتانى مۇھەممەدشاھ يېنىك ئۇھ تارتىپ، — لېكىن، بىز بىكارغا قان تۆكۈلۈشنى خالىمىدۇق. بىز كۈچلۈك ھەم ئادىل خاننىڭ قول ئاستىدا ياشاشنى خالايمىز. مانا شۇنىڭ ئۈچۈن ئىتائەت كەمىرنى بويىنىمىزغا سېلىپ سۇلتان سەئىدخان ھەزرىتى ئالىيلىرىنىڭ ئالدىغا كەلدۇق.

بۇ چاغدا مىرزا ئەلى تاغاي ئۇھسىنىپ، ھارغىن چىرايلىرى بىلەن كونا رەقىبى، مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ غەلبە شادلىقى جىلۋىلىنىپ تۇرغان چىرايىغا قارىدى ۋە كۆڭلى قارىلىق قىلىپ:
 — خوپ كەشمىرنىڭ تەسەررۇپ قىلىپتۇق. بىراق، بۇنىڭ نە ئەھمىيىتى، كىمگە پايدىسى بولۇر؟ بۇ يەرنى يەنە زور قوشۇن بىلەن ساقلاشقا توغرا كېلىدىغۇ؟... دېيىشىگە،

سۇلتان سەئىدخان:
 — ھەيات، ھەيات! — دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى ئۈزۈپ تاشلىدى، — چىنگىز دەۋرىدىن تارتىپ خاقانلار نۇرغۇن ئۇرۇشلارنى قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئىچىدە ھېچقايسىسى كەشمىر سۇلتانلىرىنى كانىيىدىن بوغۇپ، ئۆزىگە بويسۇندۇرالمىغان ئەمەس! ئەلھەل، ئەمىر مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا جانابلىرىنىڭ ئىگىلىمەس — سۇنماس تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا كەشمىر سۇلتانىنىڭ مېھراپىدا ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ مۇبارەك نام — شەرىپى خۇتبىلەرگە قوشۇپ زىكىر قىلىنىدىغان بولدى. بۇرۇن — بۇرۇندىن ھېچقانداق بىر كىشىگە خىزمەت كەمىرنى باغلىمىغان كەشمىر سۇلتانلىرى ۋە ئۆز بەگ — ئۆزخان بولۇپ كەلگەن تىبەت پادىشاھلىرى ئەمدى باش ئېگىپ بىزگە ئەركان بولدى! بىزنىڭ ئاتا — بوۋىلىرىمىز قەدىم ئەيىمىدىن تارتىپ مۈلكى تۈركىستاننى ئەھيا قىلغان. مۇبادا، بىزنىڭ ئاشۇ باھادىر ئاتا — بوۋىلىرىمىز بولمىغان بولسا، بۇ زېمىن يورۇقلۇقتىن، بۇ زېمىندا ياشايدىغان خەلق

باھادىرلىقتىن مەھرۇم قالغان بولاتتى. بۇ زېمىننى دۇنياغا تونۇتقانلار بىزنىڭ نەسلىمىز، ئەجدادلىرىمىز مۇشۇ ئانا ماكاندىن چىقىپ، ئابېسكۇن دېڭىزىنىڭ بويىغا ①، ھەتتا پەرەڭستان ھۇدۇتلىقىغا قەدەر بېسىپ كىرگەن. . . . بىز تاشلارغا ئىسمىمىزنى ئالتۇن يېزىقلار بىلەن يازغانمىز. قىيا تاشلارغا، ئاسمانغا يۇلتۇزلارنى، ئاينى بىز ئويدۇق. جابىرىقا ② دېڭىزنىڭ بويلىرىدىكى تاكى ئابېسكۇن دېڭىزىنىڭ بويلىرىغا قەدەر بولغان پۈتۈن زېمىن ئەجدادلىرىمىز مىنگەن ئۇچقۇر ئاتلارنىڭ تۇيىقى ئاستىدا تىترەيتتى. ئۇيغۇر ئاتلىقلىرى ھەر قېتىم چېپىپ ئۆتكەندە. ئاساۋ ئاتلىرىمىزنىڭ پولات تۇيىقىنىڭ زەربىسىدە كۇيقاپ تاغلىرىغا ③ دەز كەتكەندى. ئېرەن. قابۇرغا تاغلىرىدا ④ تۇرۇپ ئاتقان ئوقلىرىمىز ئىلبۇرس تاغلىرىنىڭ ⑤ باغرىنى تېشىپ ئۆتكەندى. تۆمۈر بىلەكلىك قەھرىمان ئاتا - بوۋىلىرىمىز بۈتپەرەستلەرنىڭ گەجگىسىگە گۈرزىلىرىدىن تامغا باسقاندى! . . .

سۇلتان سەئىدخان سۆزلىگەنسىرى ھاياجاننى باسالماي قېلىۋاتقاندى. . . . ئىككى ئالەم سەرۋەرىگە ھەمدۇ شۇكرانىكىم، - دېدى ئۇ بىر پەس سۈكۈتتە تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، - بىزنىڭ ھۆرمەتلىك سەركەردىمىز ئەمىر مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا جانابلىرى كەشمىرنى ئىستېلا قىلىپ، شەۋكەتلىك ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ روھىنى خۇش قىلدى. ئۇنىڭ بۇ ئۇلۇغ تۆھپىسىدىن بىزلا مەنئەتدار بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بارلىق ئۇيغۇر خاقانلىرى، خان جەمەتلىكىلەرمۇ، خۇسۇسەن، بىزنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادلىرىمىزمۇ ئەبەدىل - ئەبەت ئەمىر مۇھەممەد ھەيدەر جانابلىرىدىن ئۇ دۇنيە بۇدۇنيا مەنئەتدار بولىدۇ! چۈنكى بۇ سەلتەنەتلىك غەلبە تۈپەيلىدىن ئۇلارنىڭمۇ يۈزى يورۇق بولۇر! . . . بەرھەق، ئى پۇشتىپاناھ، - دېدى مىرزا ئەلى تاغاي خانغا ئېگىلىپ تەزىم قىلىپ. ئۇنىڭ پۈتۈن تېنى خۇشامەتچىلىكتە تىترەپ كېتىۋاتاتتى، - جاھاننىڭ شەمىسى - قۇياشى ۋە قەمەر - ئېيى، دىنى ئىسلامنىڭ دەھشىتى ۋە شەپقىتى بولمىشى ئۇلۇغ سۇلتان ھەزرەتلىرىنى تەبرىكلەيمىز! ھۆكۈملىرىگە پۈتۈن جاھان پەرمانبەردار دۇرئى ئۇلۇغ پادىشاھىم!

- كالىمىز سىزنىڭ قولىڭىزدىدۇر، ئۇ ئۇلۇغ سۇلتانىمىز! دەپ گۈركىرەشتى قالغان ئەمىرلەرمۇ ئۇنىڭ بىلەن تەڭلا. . . . سۇلتان سەئىدخان دەررۇ سەئىدىيە مەملىكىتىدە ئۆزى تىبەت يۈرۈشىگە ئاتلىنىشتىن ئىلگىرى يۈز بەرگەن ئىمىن خوجا سۇلتان پىتىنىسىنى ئەسلەپ قالدى - دە: . . . ھە، كالاڭلار بىزنىڭ قولىمىزدا، بىراق، ئىختىيارىڭلار تىزگىنى كىمىنىڭ قولىدا؟ سىلەرنىڭ ئىچىڭلاردا بەزىلەر ئىختىيار تىزگىنىنى ئاللا قاچان قەشقەرىيە ئاستىمىنى قالىپاق، قەشقەرىيە زېمىنىنى پايپاق قىلىپ كىيىپ يۈرگەن ئاشۇ تېجەل ئىشانلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ قويغاندۇر بەلكىم! - دېدى - دە، ئەمىر مىرزا ئەلى تاغايىنىڭ مەنلىك بىر قاراپ قويغاندىن كېيىن، قاپقىنى تۈرگىنىچە سۆزىنى داۋاملاشتۇردى: . . .

- خائىشىمىزكى شۇكى، ئەمدى بىزگە نېمە قىلماق لازىمدۇر؟ باشقا يەنە قانداق كېڭەش بار، قېنى ئېيتىپ بېقىڭلارچۇ ھۆرمەتلىك زاتى ئالىيلار؟

① ئابېسكۇن دېڭىزى - كاسپى دېڭىزىنىڭ قەدىمكى نامى
 ② جابىرىقا دېڭىزى - ھازىرقى بايۇن دېڭىزىنىڭ تارىختىكى نامى.
 ③ كۇيقاپ تاغلىرى - كاپكاز تاغلىرىنىڭ تارىختىكى نامى
 ④ ئېرەن قابۇرغا تاغلىرى - تەڭرى تاغلىرىنىڭ تارىختىكى نامى.
 ⑤ ئىلبۇرس تاغلىرى - ياۋروپادىكى بىر تاغ تىزمىسىنىڭ نامى.

سۇلتان سەئىدخان بۇ يەردە ئۆزىنىڭ تەن - سالامەتلىكىنىڭ ياخشى ئەمەسلىكىگە ئىما - ئىشارەت قىلىۋاتاتتى.
 دارۇلسەلتەنەت - يەكەنگە قايتماق كېرەك، ئى پۇشتىپاناھ، - دەيدى خاننىڭ مۇددىئايىنى چۈشەنگەن مىرزائەلى تاغايى، - سىزنىڭ مۇبارەك تېنىڭىزنىڭ ساقلىقىنى تولۇق ھېسابقا ئالغاندا، سىز يەكەنگە قايتىمىسىڭىز زادى بولمايدۇ!
 - بۇ يەردىچۇ؟ بۇ يەرگە كىمنى نايىب قىلىپ قالدۇرۇش لازىم، ئى ئەمرۇل - ئۆمەرا؟ - دەپ سورىدى خان سىنچى كۆزلىرى بىلەن ئۇنىڭ چىرايىغا تىكىلىپ تۇرۇپ.
 - كەشمىرنى ئىستېلا قىلىش ۋە تىبەت بۇتپەرەستلىرىنىڭ نىجىس بۇتلىرىنى پاچاقلاش، بۇ يەرلەردە ئىسلام ھىدايتىنى جارى قىلدۇرۇشتەك شەرەپلىك ۋەزىپە ھالا بۈگۈن سىلنىڭ قوللىرى بىلەن ئىشقا ئاشۇرۇلدى. ئەمدى بۇ يەرلەرنىڭ ئىتائەت تىزگىنىنى ئەمىر مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا جانابلىرى بىلەن شاھزادە ئىسكەندەر سۇلتاننىڭ قولىغا تاپشۇرغايلا!
 سۇلتان سەئىدخانمۇ كەشمىر بىلەن تىبەتنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئەمىر مۇھەممەد ھەيدەر مىرزانىڭ تەسەررۇپىغا تاپشۇرايمۇ، تاپشۇرمايمۇ؟ دەپ دىلغۇل بولۇپ تۇراتتى، مىرزا ئەلى تاغايىنىڭ بۇ سۆزى دەل ئۇنىڭ ئويلىغان يېرىدىن چىقتى. شۇڭا، ئۇ مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرنى كەشمىر بىلەن تىبەتنىڭ ئەھلى ھۆكۈمرانى دەپ ئېلان قىلدى ۋە ئوغلى شاھزادە ئىسكەندەر سۇلتاننى ئۇنىڭغا نازىر قىلىپ بەلگىلىدى.
 سۇلتان سەئىدخان بۇ ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولۇپ، ئەمىر - ئۆمەرا مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ قولىغا يېتەرلىك لەشكەر ۋە قورال - ياراغ ئەسلىھەلەرنى قالدۇرغاندىن كېيىن، خاتىرجەم بولۇپ ماريولىدىن يەكەنگە قاراپ يولغا چىقتى.
 ئادەتتە قاراڭغۇ تاغ ئېغىزىدىن كۆكتارت داۋىنىغا^① سەككىز كۈندە يېتىپ بارغىلى بولاتتى. سۇلتان سەئىدخانلا بۇ يولنى تۆت كۈندىلا بېسىپ بولدى. بىراق، كۆكتارت داۋانى ئېگىز بولغاچقا، سۇلتان سەئىدخاننى يەنە تۈتەك ئېلىپ كېتىپ، تەن - سالامەتلىكى بىردىنبىلا يامانلىشىپ كەتتى. مەۋكەب^② بۇ يەردىن ھاۋاسى ياخشىراق بولغان شەھدۇللا^③ دېگەن جايغا تېز يېتىۋېلىش ئۈچۈن سۇلتان سەئىدخاننى شىرغىدىن چۈشۈرۈپ، ئاتتا يۆلەپ ئولتۇرغۇزۇپ داۋاملىق ماڭدى. مىرزائەلى سەئىد كۆكەلداش بۇنداق قىلىشقا قەتئىي قارشى تۇرغان بولسىمۇ. ئەمما، مىرزائەلى تاغايى خاننى ئاتلىق ئېلىپ مېڭىشتا چىڭ تۇرۇۋالدى. « خاننى شىرغا بىلەن كۆكتارت داۋانىدىن ئۆتكۈزۈپ كەتكىلى بولمايدۇ، - دەيدى ئۇ مۇغەمبەرلىك قىلىپ، - ئۇنىڭدىن كۆرە، خاننى ئاتقا ئولتۇرغۇزۇپ قولىتىقىدىن يۆلەپ ئېلىپ ماڭساق، تېخىمۇ ئاراملىق بېرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە تېز ماڭغىلى بولىدۇ! ... » تۈتەك ئېلىپ كەتكەن ئادەمنى شىرغىدا ياتقۇزۇپ ئېلىپ ماڭسا تېخى بىر ئاز ئاراملىق بېرىدىغانلىقى مەۋكەبتىكى ئەمىر - بەگلەرگە ئېنىق بولسىمۇ ئەمما ئۇلار مىرزا ئەلى تاغايىنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ گەپ قىلىشقا پېتىنالمىدى. ھىجرىيە 939 - يىلى زۇلھەججىنىڭ 16 - كۈنى^④ سەئىدخانلار

① كۆكتارت داۋانى - قەدىمكى مەشھۇر يىپەك يولىدىكى بىر داۋاننىڭ نامى. قەدىمكى زاماندا «بىيازلىق داۋانى» دەپمۇ ئاتالغان. ئۇ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بىلەن شىزاڭ ئاپتونوم رايونىنىڭ چېگرىسىدىكى پامىر تاغلىرى، كۇئىنلۇن تاغلىرى ۋە قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ قوشۇلغان يېرىگە جايلاشقان. ئېگىزلىكى دېڭىز يۈزىدىن ئالتە مىڭ مېتىردىن كەڭىرىدۇر.
 ② مەۋكەب - 1977-يىلى 8-ئايدا، مەن گېنېرال روزى ھوشور بىلەن تىبەتنىڭ ئالى ۋىلايىتى (قەدىمكى پالتىستان ۋىلايىتى) گە خىزمەتكە بارغاندا، 8 - ئاينىڭ 18-كۈنى مۇشۇ داۋاندا توختاپ ئۆتكەندىم.
 ③ شەھدۇللا - قەدىمكى مەشھۇر تۈتەك. قاقىلىق ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى كۇئىنلۇن تاغلىرى ئىچىدە. سۇلتان سەئىدخان مۇشۇ يەردە ۋاپات بولغانلىقتىن، «شەھدۇللا» دەپ ئاتالغان. مەن 1977-يىلى 8 - ئايدا گېنېرال روزى ھوشور بىلەن تىبەتكە خىزمەتكە بارغاندا، بۇ يەرنى تاپۇپ قىلغانىدىم.
 ④ 1533-يىلى 7-ئاينىڭ 9 - كۈنى، سۇلتان

شەھىراللاغا ئۈچ پەرسەخ^① قالغاندا، ئۆمىرى ئات ئۈستىدە جەڭ بىلەن ئۆتكەن بۇ پادىشاھ تىنىقتىن توختىدى. بۇ چاغدا ئۇ قىرىق ئالتە ياش ئىدى. سۇلتان سەئىدخان ئۇيغۇرلار تارىخىدا تۇغلۇق تۆمۈر خاندىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن ئىجتىمائىي پازىل خانلارنىڭ سەرخىلى ئىدى. ئۇ نەچچە يۈزىل ئۇدا يېغىلىق قايناپ توختىماي ۋەيران بولغان مۈلكىي قەشقەرىيىدەك بىر مەملىكەتنى تۈزەپ، مۆمىنچىلىك قىلىۋەتكەنىدى. يۇقىرىسى بەگ - بىگات، تۆۋىنى پۇقرايى - پەقىرلەرگىچە ھەممە كىشى ئەدەبلىك - سۈلكەتلىك ئىدى. ئۇ يىراقنى كۆرەر سىياسەتتە تۈزۈلۈپ، مەملىكەتنى پاراۋان قىلىش ئۈچۈن، ئاكىسى، تۇرپان ھۆكۈمدارى مەنسۇرخان بىلەن يارىشىپ، يېغا - غەلىيان تۈپەيلىدىن ھالىدىن كەتكەن ئاھالىغا دېمىنى ئېلىپ، دەرمان توپلاش پۇرسىتىنى بەرگەنىدى؛ سۇنغان، چېكىنگەن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيىتىنى يۈكسەلدۈرگەنىدى؛ سەئىدىيە ئاستۇكراتىسىدىكى قارانىيەت سۇغۇل ئەمىرلىرىنىڭ تويماس نەپسىنى قاندۇرۇش، سەئىدىيە سەلتەنەتنىڭ مالىيە جەھەتتىكى قىيىنچىلىقىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن، ئۇ ھەمىشە سىرىقتا قارىتا تاجاۋۇزچىلىق، باسقۇنچىلىق ئۇرۇشلىرىنى قوزغاپ تۇراتتى. بىراق، سۇلتان سەئىدخان موغۇللاردەك كۆچمەن چارۋىچى بىر مىللەتنى مۈلكىي قەشقەرىيەدەك ئىلغار دېھقانچىلىق رايونىغا باشلاپ كېلىپ، زالىم مىرزا ئايابەكرى ھاكىمىيىتىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر سەئىدىيە دۆلىتىنى قۇرغان تۇنجى سۇلتان بولغانلىقتىن، قولىدىن كەلگەننى قىلدى. سەئىدىيە مەملىكىتىنى روناق تاپقۇزۇش. گۈللىنىش دەۋرىگە باشلاپ مېڭىش ۋەزىپىسىنى بولسا ئۆزىنىڭ قابىلىيەتلىك ئەۋلادلىرىغا ۋە خەلق ئاممىسىغا باقىي قالدۇرۇپ كەتتى. لېكىن، ئۇ ئۇيغۇر تارىخىدا مۇھىم رول ئوينىغان سەئىدىيە سەلتەنەتنىڭ ئاساسچىسى سۈپىتىدە مەڭگۈ تارىخ بېتىدىن ئورۇن ئالىدۇ ۋە خەلق تەرىپىدىن مەڭگۈ خاتىرىلىنىدۇ!

سۇلتان سەئىدخاننىڭ مىيىتى دارۇلسەلتەنەت يەكەنگە يەتكۈزۈپ كېلىنگەنلىكى ھەققىدىكى مەكتۇب قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندە، خان تاغىسى، ئەمىر كىبىر ۋە قەشقەر ئەمىرى مىرزاسەئىدمۇھەممەد دوغلات ئېغىر كېسەل بولۇپ ئورۇن تۈتۈپ يېتىپ قالغانىدى. ئۇ مەكتۇپنى تاپشۇرۇپ ئېلىپلا مۇلازىملىرىغا: — مېنى دەرھال يەكەنگە يەتكۈزۈڭلار! — دەپ ئەمر قىلدى. مىرزاسەئىدمۇھەممەد دوغلات كېچە - كۈندۈز ئاتلىق توختىماي يول يۈرۈپ ئەتىسى ئەتىگەندە دارۇلسەلتەنەت يەكەنگە يېتىپ باردى. خاننىڭ مىيىتى تەختىراۋانغا ياتقۇزۇپ سەككىز يىگىت مۇرىسىدە كۆتۈرۈپ يەكەنگە ئېلىپ كەلگەنىدى. خاننىڭ تۇيۇقسىز ۋاپات بولۇپ كېتىشىدىن پۈتۈن ئوردىنىڭ ئىچى - تېشى ئېغىر مۇسبەت قايغۇسىغا چۆمدى. ئېغىر پەيتلەردە ئەمىر كىبىر مىرزاسەئىدمۇھەممەد دوغلاتقا يۆلىنىپ ئۆگىنىپ قىلىشقان مەۋكەب ئۇنىڭ بىر نېمە دېيىشىنى كۈتۈپ ئۇنىڭ ئاغزىغا قارىشىپ تۇراتتى. لېكىن، ئېغىر مۇسبەت قايغۇسىغا چۆمگەن بۇ پېشقەدەم ئەمىرمۇ نېمە قىلىشنى بىلمەي مەڭدەپ تۇرۇپ قالغانىدى. — ئى پەرۋەردىگار! بۇ نېمە ئىش، — دەپ ھۆركىرەپ يىغلاپ كەتتى ئۇ، — سەئىدخاننىڭ نۆۋىتى ئەمەس ئىدىغۇ. ھەي بىۋاپا پەلەك! بىزنى ئەجەبمۇ داغدا قالدۇردۇڭغۇ؟! ساڭا جان كېرەك بولىدىغان بولسا، مېنىڭ قېرى جېنىمنى ئالساق بولماسمىدى؟ ...

① پەرسەخ - ئۇزۇنلۇق ئۆلچىسى. ئادەتتە بىر پەرسەخ يەتتە كىلومېتىر كېلىدۇ.

سۇلتان سەئىدخان شەھدۇللادا قازا قىلغاندا، ئەمىر كىبىر مىرزا سەئىد مۇھەممەد دوغلات خاننىڭ يېنىدا ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، خاننىڭ قابىل سەركەردىسى، مىرزا سەئىد مۇھەممەدنىڭ جىيەن ئوغلى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزمۇ خاننىڭ يېنىدا ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەمىر مىرزا ئەلى تاغاي سۇلتان سەئىدخاننىڭ مۇسبەت خەۋىرىنى تاكى خاننىڭ مىيىتى يەكەنگە ئېلىپ كەلگەنگە قەدەر ئەمىر كىبىر مىرزا سەئىد مۇھەممەد دوغلاتتىن قاتتىق سىر قىلىپ تۇتتى. ئۇ خەۋەر تاپقاندا بولسا، مىرزا ئەلى تاغاي ئۆزىنىڭ كۈيئوغلى يادىكار مۇھەممەد مىرزىنى ئاللىقاچان ئاقسۇدىكى سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتكەن ۋە «سۇلتان سەئىدخاننىڭ ۋەسىيەتنامىسى» نى ئۇنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ بولغانىدى. . . .

پۈتۈن مەملىكەت خاننىڭ ئۆلۈمىگە مۇسبەت تۇتۇۋاتقان ئېغىر مىنۇتلاردا ئەمىر سەئىد مۇھەممەد دوغلات باشلىق ئوردىدىكى بارلىق ئەمىر - ئۆمەر، بەگۈ - بىگات، ئەكابر - ئەشرەبلەر بىردەك سۇلتان ئابدۇرەشىد خاننىڭ يېنىغا كېلىشنى كۈتۈپ، ھازىلىق تەييارلىقىدا تۇرۇشتى.

— سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ يېتىپ كېلىدىغان ۋاقتى بۇلۇپ قالدى، — دېدى مىرزا ئەلى تاغاي بېشى قېتىپ نېمە قىلىشنى بىلەلمەي تۇرغان مىرزا سەئىد مۇھەممەد دوغلاتقا ئەقىل كۆرسىتىپ، — بىراق، بۇ ۋاقىت كونا يىلنىڭ چىقىشى، يېڭى يىلنىڭ كىرىشى كۈنى - چارشەنبىگە توغرىلىنىپ قاپتۇ^①. بۇنداق كۈندە ئۇلۇغلارنىڭ چۈشۈشى ياخشىلىقتىن دېرەك بەرمەيدۇ. شۇڭا، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان بۈگۈنكىچە شەھەرگە كىرمەي تۇرغان ياخشى. ئۇ بىر كېچە شەھەر ھۇدۇدىدا توختاپ، ئەتە يېڭى يىلنىڭ بېشى ماھى مۇھەررەمنىڭ تۇنجى كۈنى پەيشەنبە شەھەرگە قەدەم تەشرىپ قىلسا، تېخىمۇ خاسىيەتلىك بولىدۇ. . . .

«قۇش يېڭىلىپ تورغا چۈشەر، ئادەم يېڭىلىپ قولغا چۈشەر!» دېگەندەك، ئەقىللىق ئادەملەرنىڭمۇ ئازىدىغان ۋاقتى بولىدۇ. نىھايەت، ئەمىر مىرزا سەئىد دوغلات ئوردىدا «شەيتانلار ئانىسى» دەپ نام ئالغان بۇ رەقىبىنىڭ مۇشۇ سۆزلەرنى قىلىۋاتقان چاغدا ئۆزىگە ئاللىقاچان تاپان توزاق قويۇپ بولغانلىقىنى زادىلا يادىغا كەلتۈرمىدى. شۇڭا، ئۇ ئۆزىنى چېپىشقا تەڭلىنىۋاتقان قىلىچقا بېشىنى تۈتۈپ بەرگەنلىكىنى سەزمەستىنلا، مىرزا ئەلى تاغاينىڭ بۇ تەكلىپىگە دەرھال ماقۇللۇق بىلدۈردى، ئۇنىڭ ئىچى قارىلىققا تولغان بىر جۈپ مىكىرلىك كۆزلىرىدىن چېپىلىۋاتقان زەھەرلىك نەشتەردەك شولمىنى سەزمىدى. . . .

ئۈستىگە ماتەم لىباسىنى كىيگەن ئەمىر مىرزا سەئىد مۇھەممەد دوغلاتنىڭ بېشىغا قارا سەللە يۆگەپ، ياقىلىرىنى يىرتقان ھالدا مەرھۇم سەئىدخاننىڭ مىيىتى قويۇلغان ئالتۇنلۇقتا خەتمقۇرئان قىلىپ ئولتۇرغانلىقىنى تاكى ناماز ئەسىرگىچە تامىنىڭ پەنجىرىسىدىن كۆزىتىپ تۇرغان پاكىر بىر نۆكەر ئۆگزىدىن ئاستا چۈشتى - دە، تامىنىڭ كەينىگە باغلاپ قويغان ئېتىنى مىنىپ خوجىسى ئەمىر مىرزا ئەلى تاغاي ئۆزىنى ساقلاپ تۇرغان يەرگە قاراپ كەتتى. . . .

ھەشۇر راۋاڭكۆل بويىدا ھاۋالىق بىر چارباغ بار ئىدى. باغ ئىگىسى ئەمىر خوجا شاھ مۇھەممەت مىرزا يازنىڭ ئىسسىق تىنچىق كۈنلىرىدە مۇشۇ باغنىڭ كۆل بويىدىكى سالىقنى خانلىرىنىڭ بىرىدە دەم ئالاتتى. ئاستىغا ئېسىل گىلەم - بىساتلار سېلىنغان بۇ خاننىڭ تۆرىدە ھازىر مىرزا ئەلى تاغاي يوغان پەي ياستۇققا يۆلەنگەن ھالدا سەردابە^② دە ساقلانغان مۇزدەك شېرىن - شەربەت مەي ئىچىپ راھەتلىنىپ ئولتۇراتتى. ئۇ پىيالىدىكى مەيدىن بىر سۈمۈردى،

① بۇ يەردە كىچىق ھىجرىيە يىلىنامىسى ئۈستىدە كېتىۋاتىدۇ.
② سەردابە - يازدا سوغۇق سۇ ساقلىنىدىغان گەمە.

ئاندىن ئاپئاق ئاقارغان ساقلىنى ئالقىنى بىلەن ئېرتىۋىتىپ: *بۇ ئاقارغان ساقلىنى ئالقىنى بىلەن ئېرتىۋىتىپ:* — خۇدايىم كەچۈرسۇن مېنى، مۇسبەت كۈنلىرىدە پەرزنى بۇزدۇم، — دېدى، — لەنتى مىرزا سەئىد مۇھەممەد موغۇلنىڭ يېنىدىن ئاجرىيالماي، چاڭقاپ تىلىم تاڭلىيىمغا چاپلىشىپ قالدى.

— بۈگۈن سىزگە راۋا، — دېدى ئەمىر خوجا شاھ مۇھەممەد مىرزا خۇشامەت بىلەن، — زۆرۈر بولغاندا ئوتتۇز كۈنلۈك روزىنىمۇ بۇزۇشقا بولىدىغۇ. چوڭ ئىشقا تۇتۇش قىلىۋاتسىز، ئەگەر مۇشۇ قېتىم سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ قولى بىلەن مىرزا سەئىد مۇھەممەد دوغلاتنى يوقىتالسىڭىز، سىز سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ ئەڭ چوڭ رەھنە ماسى ① بولالايسىز!

مىرزا ئەلى تاغاي بۇ نۇرلۇق ئىستىقبالى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، تۇيۇقسىز ئەندىكىپ كەتتى. ئەمىر خوجا شاھ مۇھەممەد ئۇنىڭغا سىناش نەزىرى بىلەن قاراپ تۇراتتى. مىرزا ئەلى تاغاي دەرھال سەگەكلەشتى:

— ئەمىر جانابلىرى، سىز بىلەن بىزمۇ ئەسلىدە موغۇل ئۇرۇقىدىن ئىدۇق. بەس، مىرزا سەئىد مۇھەممەد دوغلاتنىڭ سەلتەنەتتە شۇنچە ئۇزاق ئۇلۇس بېگى بولۇپ ھۆكۈم سۈرگىنى يېتەر ئەمدى. خۇدا ئامەت بېرىپ، ئەگەر مەن ۋەلىئەھدكە رەھىنامە بولسام، سىز پۈتۈن سەئىدىيە قوشۇنىنىڭ ئەمىر كىبىرى بولغايىسىز!

— ئىنشائاللا! — دەپ ئەمىر خوجا شاھ مۇھەممەد قارا ساقلىنى سىلاپ قويدى، — قېنى، ئەمىرىم، ئۇسسۇزلۇق ئىچىڭ!...

بۇ چاغدا خاننىڭ ئىشىكى ئاستا ئېچىلىپ، تالادىكى ھۇپ - ھۇپ ئىسسىقنىڭ ھارارىتى ئۆيىنىڭ ئىچىگە تەپتى. مىرزا ئەلى تاغاي قولىدىكى پىيالىنى ئاستا قويۇپ، ئىشىك تەرەپكە قارىدى. بايقىق نۆكەر خوجىسىنىڭ ئارامىنى بۇزغانلىقى ئۈچۈن ئۆزىنى ئەيىبلىك چاغلان ئۆزى سوزغاندەك قىلىپ ئوڭايىسىز لاندى - دە:

— ئەمىر جانابلىرى، سەئىد مۇھەممەد مىرزا ئالتۇنلۇقتا قالدى، — دېدى تەزىم قىلىپ تۇرۇپ.

— ئېنىق كۆردۈڭمۇ؟ — ھەئە ناھايىتى ئېنىق كۆردۈم!

مىرزا ئەلى تاغاي بۇ گەپنى ئاڭلاپ خۇشاللىقىدىن ھەمىيىنى ئالدى. — دە، ئىچىدىن بىر دانە سەئىدىيە تەڭگىسىنى چىقىرىپ بوسۇغا ئالدىغا تاشلىدى. ھېلىقى پاكەر نۆكەر يەردىكى تەڭگىنى ئالدىراپ - تېنەپ قولىغا ئالدى - دە، ئېگىلىپ تەزىم قىلغاندىن كېيىن، خاننىڭ ئىشىكىنى يېپىپ قويغاندىن كېيىن چىقىپ كەتتى.

— جانابى خوجا شاھ مۇھەممەد، — دېدى مىرزا ئەلى تاغاي ئىشىك يېپىلغاندىن كېيىن، — ئەمدى سېنى كىشىلەرگە كۆرۈنمەي، شەھەر ھودۇقلۇقىدا چۈشكۈن قىلغان سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ ئالدىغا بېرىڭ! ...

ئەمىر خوجا شاھ مۇھەممەد مىرزا قاپقارا ساقلىنى بارماقلىرى بىلەن تۇتاملاپ، بىردەم ئويلىنىپ تۇردى - دە، ئاندىن:

① رەھنەما - يول كۆرسەتكۈچى.

— خاتىرجەم بولغايسىز جانابى ئەمىر - ئۆمەرا، — دەدى، — بۇنداق ئىشقا كەلگەندە، بىزنىڭ ئالدىمىزغا ئۆتىدىغان ئادەم بۇ ئىقلىمدىن تېپىلماس!

— بەگ جانابلىرى، — دەدى مىرزا ئەلى تاغايى ئۇنىڭغا يەنە جېكلەپ تۇرۇپ، — بىز ئۇنىڭغا يەتكۈزۈشكە ئالدىنئالا كېلىشىۋالغان سۆزلەرنى ئېسىڭىزدە مەھكەم ساقلىغايسىز! تەخت ۋارىسى بىلەن كۆرۈشكەندە، گەپنى ئاز قىلىڭ! چۈنكى تەخت ۋارىسى تولىمۇ ھوشياردۇر! شۇڭا، ئۇنىڭغا مېنىڭ مۇنۇ سۆزۈمنى يەتكۈزۈڭ: «... خاننىڭ تۈز ھەققى گەدىنىمدە بولغانلىقتىن، ئۆزلىرىگە شۇنى دېمەكچىمەنكى، سەئىد مۇھەممەد مىرزا بىلەن ئەمىر مىرزا ئەلى سەئىد كۆكەلدەش قاتارلىق بەگلەر ۋەدىگە خىلاپلىق قىلىپ، جانابلىرى بارغان ھامان، مەرھۇم ئاتىلىرى يېنىدىن جاي بېرىشمەكچى. تەختنى تىبەتتە قالغان ئىسكەندەر سۇلتانغا سويۇپ ئېلىپ بەرمەكچى. شۇڭا، سېلىنىڭ شەھەرگە كىرىش ۋاقتلىرىدىن قەستەنگە ئەتىگە قالدۇردى. بىزلەردىن بۇ خۇسۇستا ئەھد - پەيمان ئېلىشتى...» بۇنىڭدىن بىر ئېغىز كۆپ ياكى كەم قىلماڭ. شۇنداق بولغاندا، تەخت ۋارىسىنى ئاندىن بىزلەرنىڭ سۆزىمىزگە ئىشەندۈرگىلى، سەئىد مۇھەممەد مىرزاغا قاتتىق غەزەپلەندۈرگىلى بولىدۇ.

— جانابى ئەمىر - ئۆمەرا، ماڭا پاتىھ بېرىڭ. مەن تەخت ۋارىسىنىڭ ھۇزۇرىغا باراي ۋە بەگلەر نامىدىن ساداقەت ئىزھار قىلىپ، ئۇنى شەھەرگە تەكلىپ قىلاي! — ئىنشائاللا، — دەپ ئىككى قولىنى دۇئاغا ئېگىز كۆتۈردى مىرزا ئەلى تاغايى، — ئەگەر بىر تەن - بىر جان بولۇپ تەخت ۋارىسىغا خىزمەت قىلساق، مىرزا سەئىد مۇھەممەد دوغلاتنىڭ قولىدىن ھەممىمىز ئامان قالۇرمىز. ھېچقايسىمىزنىڭ بىر تال مويىغىمۇ شېكەست يەتمەس. ئامىن!...

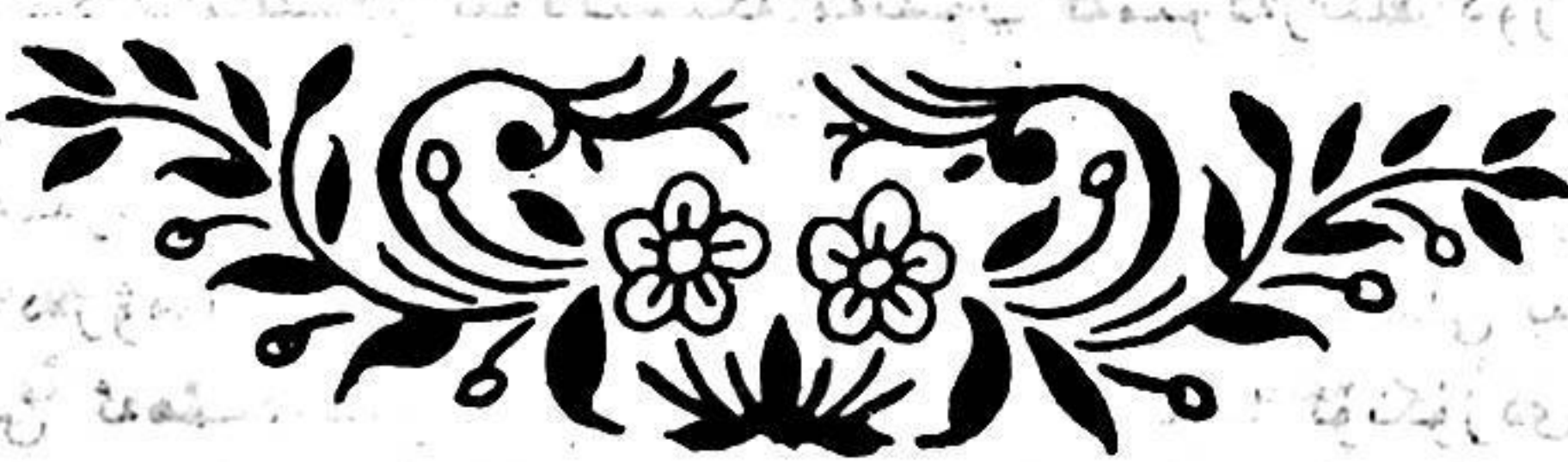
نەزمە

سۇ خەنجىنى يوقاتقىن خۇدا،

ئۆلتۈرمەستىن ئايلاندۇر تاشقا.

بىزدىن بۇرۇن ئالدىڭغا بېرىپ قالسا ئۇ،

بالا بولۇر بىزنىڭ بۇ باشقا!

بۇ ئىككى نەزمە ئۇيغۇر خەلقى ناخشىسى. ...

ئىسمائىل بۇخارىي

سەددىدىن سەلىم بۇخارىي

مەلۇمكى، ماۋەرا ئوتتەھر ۋە خوراسان ئەرەبلەر تەرىپىدىن ئىستېلا قىلىنغان كۈنى بۇ يەردە ئەرەب خەلىپىلىرى مەھەللە خەلق ۋەكىللىرىدىن باشقۇرغۇچى - ئەمىرلەرنى تەيىنلىگەن. ماۋەرا ئوتتەھر ۋە خوراساندا IX ئەسىردە كېلىپ تاهىرىيلا (821 - 873)، سەففارىيلار (876 - 910) ۋە سامانىيلار (819 - 1005) قاتارلىق دۆلەتلەر پەيدا بولدى. تارىختا IX - XI ئەسىرلەرنى شەرق ئويغىنىش دەۋرى، پارس - تاجىك ئەدەبىياتىنىڭ گۈللەنگەن ۋاقتى دەپ قەيت قىلىنغان. چۈنكى، پەلسەپە، فىقھ، ھەرس، رىيازىيات، فەلەكىيات، جۇغراپىيە، تىبابەت، مۇزىكا، كىميا، مېمارچىلىق قاتارلىق ساھەلەردە يېڭى - يېڭى كەشپىياتلار سادىر بولدى. ئېنسىكلوپېدىك ئالىملار ئەبۇ جەئىپە ئىبنى مۇساخارەزمىي، ئەھمەد پەرغانىي، ئەبۇ نەسىر مۇھەممەد فارابىي، ئەبۇ رەيھان بىرونىي، ئۆمەر ھەييام قاتارلىقلارنىڭ بىرمۇنچە كىتابلىرى، شۇنىڭدەك رۇداكى، دەقىقنىڭ گۈزەل غەزەللىرى، فىردەۋسىنىڭ ئالەمشۇمۇل «شەھنامە» سى شۇ دەۋرنىڭ مەھسۇلى ھېسابلىناتتى.

نەقىل كەلتۈرۈلىشىچە، ئەمىر ئەسەد ئىبن ئابدۇللاھ (783 - يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ قولىدا سامانخۇدات ئىسلامنى قوبۇل قىلغان. نارشاھى مۇنداق يازىدۇ: «ئۇنىڭ سامانخۇدات دېيىلىشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئۇ بىر قىشلاق بەرپا قىلىپ، ئۇنىڭغا سامان دەپ نام بەردى ۋە بۇخارا ئەمىرىنى بۇخارا خۇدات (يەنى، بۇخارانىڭ ئاتىسى ياكى ئەمىرى) دەپ ئاتىغىنىدەك، ئۇنى ھەم شۇ قىشلاق نامى بىلەن سامانخۇدات دەپ ئاتىدى. سامانخۇدات ئەسەد قۇشەينىگە بولغان ھۆرمىتى تۈپەيلى ئوغلىغا ئەسەد ئىسمىنى بەردى. شۇ ئەسەر بولسا ئەمىر ئىسمائىل سامانىيىنىڭ بوۋىسىدۇر. سامانخۇدات بەھرام چۈبىن مەلىكىنىڭ ئەۋلادى ئىكەن. سامانخۇداتنىڭ ئوغلى ئەسەددىن تۆت پەرزەنت كۆرگەن. (ئۇلار) نۇھ، ئەھمەد، يەھيا، ئىلياس. ئۇلار خەلىپە مەئسۇنغا ياخشى خىزمەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، خەلىپە مەئسۇن ئۇلاردىن ئەھمەد ئىبن ئەسەركە پەرغانە، يەھياغا چاچ ۋە ئىستەرۋشەن، ئىلياسقا ھىرات، نۇھقا سەمەرقەند ھاكىملىقىنى بەردى.

ئەھمەد ئالىم تەقۋادار كىشى ئىدى. مۇئەررىخ مۇقەددەسنىڭ تەكىتلىشىچە، سامانىيلار ئۆلىما ۋە پازىللارغا باشقا ئەمىرلەرگە قارىغاندا كۆپرەك ئېھتىرام كۆرسەتكەن. ئەھمەد ئىبن ئەسەد ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ تەختىنى ئوغلى نەسىر ئىبن ئەھمەد ئىگىلىگەن.

نزامى ئەرۋزى سەمەرقەندىي «مەجمە ئۈننەھر» «نادىر ھېكايەتلەر» دېگەن كىتابىدا مۇنداق دەيدۇ. ئەھمەد سامانىيلار سۇلالىسىگە مەنسۇپ ئەمىرلەرنىڭ دۇردانىسى ئىدى. نەسىر ئىبن ئەھمەد ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە پۈتۈن ماۋەرا ئۈننەھر سامانىيلار ئىختىيارىدا بولغان» نزامى ئەرۋزى سەمەرقەندىي تەكىتلىشىچە نەسىر قىشنى بۇخارادا، يازنى سەمەرقەند ياكى بەلىخ ئۆتكۈزگەن. دەرۋەقە، مۇئەررىخلارنىڭ كۆپى سامانخۇدات ئەسلى بەلخلىق دەپ يازغان. بىر يىل نەسىر ئىبن ئەھمەد ھىراتقا بېرىپ باھارنى بادغىستا ئۆتكۈزدى. شۇنداق قىلىپ، بىر يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت بۇ يەردە تۇردى. بۇخاراغا بېرىش ئومۇمەن خىيالىدىن كۆتۈرۈلدى. شۇنىڭدىن كېيىن لەشكەر بېشى ۋە دۆلەت كاتتىلىرى ئۈستاز رۇداكىي ھۈزۇرىغا بېرىپ: «ئەگەر شاھنى بۇخاراغا جۈنەشكە رازى قىلساڭ، ساڭا بەش مىڭ دىنار بېرىمىز.

پەرزەنتلىرىمىزنى سېغىندۇق. بۇخارانى سېغىنىپ جېنىمىز بۇغۇرۇمىزغا كەلدى» ، دەپتۇ. رۇداكىي ئەمىر بەزمىدە ئۇندى ئېلىپ، بۇ غەزىلىنى كۆيلەپتۇ:

ئېتىمىز كۆكسىگە ئاران كېلىدۇ.
ئەي ئەزىم بۇخارا، شادلانغىن، كۈلگىن.
سەن تامان شاھ شادۇ خەندىن كېلىدۇ.
شاھىمىز تولۇنئاي، بۇخارا ئاسمان،
ئاسمانغا ئاي نۇرى ئەپشان كېلىدۇ.
شاھىمىز سەۋرىدۇر، بۇخارا بوستان،
بوستان تامان سەۋرى راۋان كېلىدۇ.

بۇيى جۇيى مۇلىيان ئايدە ھەمىي،
يادى يارى مېھرىبان ئايە ھەمىي.
مۇلىياننىڭ ھىدى بۇ يان كېلىدۇ.
مېھرىبان يار يادى شۇئان كېلىدۇ.
ئامۇنىڭ قۇم - تېسى ئاياغ ئاستىدا،
مامۇق كەبى تى جان كېلىدۇ.
قانچە ئۇلغايىسمۇ ئامۇ سۇلىرى،

رۇداكىي شۇ بېيتنى ئېيتقاندا ئەمىر تەسىرلىنىپ تەختىدىن چۈشۈپ، ھەتتا ئۆتكىنىمۇ كىيمەي، بۇخارا تەرەپكە راۋان بولۇپتۇ. رۇداكىيغا بولسا لەشكەر بېشىلار بەش مىڭ دىنارغا يەنە ئىككى ھەسسە قوشۇپ بەرگەنىكەن.

نەسرەننىڭ ئۆكىسى ئىسمائىل ئىبن ئەھمەد ئەس - سامانىي 849 - يىلى پەرغەنەدا تۇغۇلغان. ئەمىر ئىسمائىل بۇخاراغا 874 - يىلى كەلگەن. بۇ ۋاقىتتا بۇخارا تۇپىلاڭ ئەۋج ئالغان. شەھەر يېرىم ۋەيرانە بولغان. چۈنكى، ھۈسەين ئىبن تاھىر ئەت - تايى خارازەمدىن كېلىپ بۇخارانى تالان - تاراج قىلغان. بۇخارا ئوغرىلىق، بېباشلىق ئەۋج ئالغان. خوجا ئەبۇ ھەپىن كەبىر بۇخارانىڭ ئوغلى ئەبۇ ئابدۇللاھ نەسر ئىبن ئەھمەدكە خەت يېزىپ، بۇخاراغا ئەمىر تەيىنلەپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلغان ۋە شۇ خەت شاراپىتدە بۇخاراغا نەسر ئۆز ئۆكىسى ئىسمائىلنى ئەمىر قىلىپ ئەۋەتكەن.

ئەمىر نەسر ۋاپاتىدىن كېيىن پۈتۈن ماۋەرا ئوننەھەر ئەمىر ئىسمائىل تەسەررۇپىغا ئۆتتى. ئەمىر ئىسمائىل تەرازنى فەتىھ قىلدى. خۇراسان ئەمىرى ئىبن لەيسنى جەڭدە يەڭدى.

ئەمىر ئىبن لەيس ئەسەر بولدى. ئەمىر ئىبن لەيس دەيدۇكى: «مېنى ئەسەر قىلغاندىن كېيىن مەن ئۇزاقتىن ئەمىر ئىسمائىل سامانىينى كۆرۈپ ئاتتىن چۈشمەكچى بولدۇم. لېكىن، ئۇ ئۆز جېنى ۋە بېشى بىلەن قەسەم ئىچىپ، ئاتتىن چۈشمە» دېدى. بۇنداق مۇئامىلىنى كۆرۈپ، مېنىڭ جېنىم قارار تاپتى... ماڭا مېھرىبانلىق كۆرسەتتى ۋە مېنى ئۆلتۈرمەيمەن، دېدى ۋە ئۆزۈكۈمنى قولۇمدىن تارتىپ ئالغان كىشىدىن ئۇنى ئۈچ مىڭ دەرەمگە سېتىپ ئېلىپ ماڭا بەردى. (نار شاھى «بۇخارا تارىخى» 1991 - يىلى تاشكەنت نەشرى.)

مەلۇمكى، بۇخارا ئەتراپىدىكى سىل 831 - يىلى مۇھەممەد ئىبن ئەھيا ئىبن ئابدۇللاھ ئىبن مەشۇر دەۋرىدە قۇرۇلغان. چۈنكى، مۇسۇلمان بولمىغان تۈرك قوشۇنلىرى بۇخاراغا بېسىپ كىرىپ، جەبىر قىلغانىدى. بۇ سېپىل «كەمپىرەك سېپىلى» نامى بىلەن ئاتالغان. لېكىن، ئۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ بۇخارا بۇنداق سېپىل بولغانىكەن. ھەر بىر ئەمىر بۇخارا سېپىلىنى يېڭىلاشقا ھەرىكەت قىلىپ ناھايىتى كۆپ مەبلەغ ۋە كۈچ سەرپ قىلىنغان. ئەمىر ئىسمائىل سامانىي بولسا خەلىقنى بۇ قىيىنچىلىقلاردىن قۇتقۇزدى. ئۇ: «مەن بۇخارانىڭ قەلئەسى، تاكى مەن تىرىك ئىكەنمەن بۇخاراغا ھېچ قانداق دۈشمەن كىرەلمەيدۇ!» دېدى ۋە ئۇ ئۆزى دېگەندەك قىلدى. بۇخارا شەھىرى سېپىلى بولسا 850 - يىلى بىنا قىلىنغانىدى. بۇخارا سامانىيلار دەۋرىدە باي كۈتۈپخانا بولغان. ئەمىر نوھ ئىبن مەسۇردىن

(ھۆكۈمرانلىق دەۋرى 976 - 997) ئىجازەت ئالغان. ئىبن سىنا بۇ كۈتۈپخانىدىن پايدىلانغان. سامانىيلار دەۋرىدە ناھايىتى كۆپ ئىلىم ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەر ئىجاد قىلىندى. ئەگەر بۇ ئەسەرلەرنىڭ روھىي خېتىمى تىزىملاپ چىقساق كاتتا كۆركەم بىر كىتاب بولىدۇ. بۇخاردا كۈمۈش تەڭگە ۋە دەرەم ئىشلىتىلگەن. نار شاھنىڭ يېزىشىچە، بۇخارادا بەيتۈن - تىراز (توقۇمىچىلىق كارخانىسى) بولغان. بۇخارانىڭ زەندەنچە دەيدىغان ماتاسى شام، مىسىر، رۇملارغا ئېلىپ كېتىلگەن.

سامانىيلار دەۋرىدە ناھايىتى كۆپ ئىشائاتلار، ئابىدەلەر قۇرۇلغان. سامانىيلار مەقبەرىسى بۇخارادىكى ئەڭ گۈزەل، ۋە ناياب ئابىدەدەرۇ. بۇ ئابىدە ھەققىدە ناھايىتى كۆپ كىتابلار يېزىلغان.

رىۋايەتتە دېيىلىشىچە، ئۇنى ئىسمائىل سامانىي ئاتىسى ئەھمەد ئىبن ئەسەد ئۈچۈن قۇردۇرغان. كېيىن بۇ مەقبەرە سامانىيلار خاندانىنىڭ رەھمەسى (قەبرىگاھى) بولدى. مەقبەرىدە يېزىلىشىچە ئۇنىڭغا ئىسمائىل ۋە ئۇنىڭ نەۋرىسى نەسىرى II ئىبن ئەھمەد دەپنە قىلىنغان. بۇ بىنا كۆپ شەكلىدە قۇرۇلغان بولۇپ، ئادەمنىڭ ئەقلىنى ھەيران قالدۇرىدىغان دەرىجىدە مۇكەممەلدۇر. قۇرۇلۇش پىششىق خىشلار بىلەن بىنا قىلىنغان. پۈتۈن دۇنيادىن كەلگەن سەيياھلار مىڭ يىلدىن بېرى بۇ ئابىدەنى ھەيرانلىق ئىچىدە تاماشا قىلىپ كەلمەكتە ۋە ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ سەنئىتىگە، ئەقلىگە، ئىلىمىگە، مەدەنىيىتىگە قايىل بولۇپ تەزىم قىلىشتى.

تىم قىشلاقتىكى ئەرەب ئاتا مازارى، بۇخاردىكى مەغاقى ئەتتاران، تېرمىزدىكى چارسۇتۇن مەسچىت شۇ دەۋردىن قالغان نادىر يادىكارلىقلاردۇر. بۇغراخان قارلۇقلار، چىگىللار، ياغمىلار ھەمدە يەتتە سۇ ۋە قەشقەردىكى تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شاش، پەرغانە ۋە قەدىمكى سوغدى يەرلىرى ئۈچۈن باشلىغان جەڭلىرىگە رەھبەرلىك قىلدى. قاراخانىيلار سۇلالىسى سامانىيلار سۇلالىسىنى يەڭدى. 1005 - يىلى

پۈتۈن ماۋەرائۇننەھر قاراخانىيلار قولىغا ئۆتتى. سامانىيلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان يىللار تۆۋەندىكىچە. نۇھ ئىبن ئەسەر (819 - 842) ئەھمەد ئىبن ئەسەر (842 - 864)، نەسىر I ئىبن ئەھمەد (864 - 897)، ئىسمائىل ئىبن ئەھمەد (897 - 907)، ئەھمەد ئىبن ئىسمائىل (907 - 941)، ناسر II ئىبن ئەھمەد (914 - 943)، نۇھ I ئىبن نەسىر (943 - 954)، ئابدۇمالىك ئىبن نۇھ (954 - 961)، مەنسۇر I ئىبن نۇھ (961 - 976)، نۇھ II ئىبن مەنسۇر (976 - 997)، مەنسۇر I نۇھ (997 - 999) (تارىخىي موللازادە) مۇنداق بېيت يېزىلغان:

نۇھ تەن بودەند زالى سامان مەشھۇر، ئىسمائىلۇ ئەھمەد، دۇ نەسرۇ،
 ھەر يەك بە ۋەلا ئەتى شەھىرى مەزكۇر: دۇ نۇھ، دۇ ئەبدۇل مەلىك، دۇ مەنسۇر.

تەرجىمىسى: سامانىيلار ئەۋلادىدىن توققۇزى مەشھۇر بولۇپ، ھەر بىرى بىر شەھەردە ھاكىم ئىدى. بۇلار ئىسمائىل، ئەھمەد، ئىككى نەسىر، ئىككى نۇھ، ئىككى ئەبدۇل مەلىك، ئىككى مەنسۇر.

1993 - يىلى تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان تەۋەررۇك «تەۋەررۇك زىيارەتگاھلار» ناملىق كىتابتىن ئېلىندى. ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: نۇرنىسا باقى.

خەمسە ۋە ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «خەمسە» نى يېزىشىغا دائىر مەسىلىلەر

ئەشرەپ ئابدۇللا

ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۈر شائىرى، چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ چوققىسى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن كېيىنكى ئەڭ بۈيۈك نامايەندىسى، شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىش دەۋرىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋەكىللىرىنىڭ بىرسى بولغان ئەلىشىر نەۋائىي شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتى، ئەرەب، ئىران، ھىندى، گرىك مەدەنىيەتلىرى، ئۇيغۇر ۋە تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيەتلىرى توپلانغان قەدىمىي مەدەنىيەتلىك شەھەر ھىراتنىڭ دۇنياۋى مەدەنىيەت مۇھىتىدا، ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شوغۇللىنىپ، ئوتتۇردىن ئارتۇق غايەت زور ئەسەرلەرنى ياراتتى. بۇ ئەسەرلەر ئىچىدە «خەمسە نەۋائىي» ناملىق يىرىك ئەسىرى، خۇددى ئالتۇن ئۈزۈككە قويۇلغان ياقۇتتەك ئىنسانىيەت مەدەنىيەت دۇنياسىنى چاقىتىپ، جاھان ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىنى جۇلالاندۇردى.

خەمسە ئىجادىيىتى — شەرق ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن يىرىك ئەدەبىي ئېقىم بولۇپ، ئۇ يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرق خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى بەدىئىي ئەدەبىيات ئىجادىيەت ئۇسۇلى بولغان ئوخشاتما ئەدەبىياتقا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىش شەكلى بىلەن بارلىققا كەلدى.

«خەمسە» نىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ ئالدى بىلەن پەلسەپىۋى، ئەخلاقىي داستان، قەھرىمانلىق، ئىشق - مۇھەببەت داستانى، ئىشق - مۇھەببەت بىلەن باغلانغان شاھلار توغرىسىدىكى داستان، تارىخىي شەخسلەرنىڭ نامى بىلەن باغلانغان غايىۋى پادىشاھ ۋە غايىۋى دۆلەت توغرىسىدىكى داستاندۇر. ئۇنىڭ تېمىسى، ۋەقەلىكلىرى، شەكلى ئاساسەن ئوخشاش بولسىمۇ، ئەمما مەزمۇنى ئوخشاش ئەمەس. ئۇنىڭدىكى مەزمۇن ھەربىر «خەمسە» نىڭ رەت تەرتىپى ۋە دەۋر ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن بېيىپ بارىدۇ. شائىرنىڭ ئىندىيىسى ۋە ئەكس ئەتتۈرمەكچى بولغان بەدىئىي غايىسىگە ئاساسەن مەزمۇن دائىرىسىمۇ كېڭىيىپ بارىدۇ. ئوخشاش تېما، ئوخشاش ۋەقەلىكلەرنى ئەدەبىيات - سەنئەت ئارقىلىق قانداق ئىپادىلەش ئوتتۇرا ئەسىردىكى شائىرلارنىڭ ئالدىغا قويۇلغان زور تالانت ۋە ماھارەت تەلەپ قىلىدىغان ئىش ئىدى. خەمسە ئىجادىيىتى بۇ دەۋردىكى ئەدەبىياتنىڭ يۇقىرى پەللىسىنى كۆرسىتىپ بەردى. شائىرلار ئۆزلىرىنىڭ ماھارەتلىرىنى مۇشۇ ئەدەبىي ئېقىم ئارقىلىق نامايان قىلدى.

دەل مۇشۇ سەۋەبلىك خەمسە ئىجادىيىتى خېلى ئۇزاق مەزگىللەرگىچە دۇنيادىكى نۇرغۇن دۆلەت ۋە مىللەتلەردىكى ئەدىبلەرنى ئۆزىگە قاتتىق جەلپ قىلىپ، زور بىر تۈركۈم شائىرلار خەمسە يېزىشقا كىرىشىپ، خەمسە يېزىشنىڭ غايەت زور دولقۇنىنى ھاسىل قىلىپ، شەرق ۋە تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىدا خەمسە ئەدەبىي ئېقىمىنى شەكىللەندۈردى.

نۇرغۇن شائىرلار خەمسە يېزىش دولقۇنىدا كەسكىن رىقابەتلىشىپ، بەزىلىرى رىقابەتتە غەلبە قىلىپ تاللاندى. بەزىلىرى رىقابەتتە مەغلۇپ بولۇپ شاللاندى. ئوتۇق قازانغانلىرى نىزامى گەنجىۋى، ئەمىر خۇسرەۋ دىھلىۋى، ئابدۇراخمان جامىي، ۋە ئەلىشىر نەۋائىيلار

بولدى. ئۇلار ئۆز خەمسىلىرىنىڭ ماتېرىياللىرىنى تارىخىي كىتابلاردىكى خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەت، قىسسە، چۆچەك ۋە خىيالىي تەسەۋۋۇرغا باي ھېكايىلەردىن ئالدى. خەمسە ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇش جەريانىدا، بىر - بىرىنىڭ ئىجادىيەتتىكى ئارتۇقچىلىقلىرىنى جارى قىلدۇرۇپ، يېتەرسىزلىكلىرىگە تەنقىدىي قاراپ چىقتى. نەتىجىدە خەمسە رىقابىتىدە مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ دۇنيا ئەدەبىياتىدا زور شوھرەتكە ئىگە بولدى. ئۇلار تۆت ئانا سىرغا تەقلىد قىلىنىپ، نىزامى گەنجىۋى ئوتقا، ئەمىر خۇسرەۋ دېھلىۋى ھاۋاغا، ئابدۇراخمان جامى سۇغا، ئەلىشىر نەۋائىي تۇپراققا ئوخشىتىلدى. ئوتتۇرا ئەسىر شەرق ئەدەبىياتىدىكى بۇ تۆت خەمسە پىرىلىرى خەمسىلىرىنى بىر - بىرىدىن پەرقلىق ھالدا يېزىپ، ئۆزلىرىگە خاس بەدىئىي قىممەت ياراتتى.

نىزامى گەنجىۋى «خەمسە» سىدە 12 - ئەسىر دەۋر قىياپىتىنى ۋە ئەدەبىي مۇھىتىنى كۆرسەتتى. ئۆزىنىڭ بۈيۈك غايىبلىرىنى ئىپادىلىدى. ئەمىر خۇسرەۋ دېھلىۋى «خەمسە» سىدە 14 - ئەسىر دەۋر شارائىتىنى ۋە ئەدەبىيات ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلىدى. ئابدۇراخمان جامى 15 - ئەسىر دەۋر روھىنى ئىپادىلەپ، ئۆز دەۋرىگە خاس بەدىئىي ماھارىتىنى كۆرسەتتى. ئەلىشىر نەۋائىي غايىۋى مەزمۇنغا باي، ئىستېتىك نۇقتىئىنەزەرلىرى ھەر تەرەپلىمە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن «خەمسە» سى ئارقىلىق، 15 - ئەسىردىكى بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە بېغىشلىدى. خەمسىدىكى ئوبرازلار دۇنياسىنى، سۆزلىرىنى بېيىتتى. ئۆز دەۋرىگە يارىشا مىللىي ئېڭىنى، مىللىي روھىنى، مىللىي ۋىجدانىنى ئىپادىلىدى.

ئۇنداقتا ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «خەمسە» ئىجادىيىتى بىلەن ئاكتىۋال شوغۇللىنىشىغا تۈرتكە بولغان ئامىللار نېمە؟ قانداق ئىدىيىلەر سەۋەبچى بولدى؟ بۇ مەسىلىلەرنى تۈۋەندە ئايرىم - ئايرىم مۇلاھىزە قىلىپ كۆرەيلى.

1. ئەلىشىر نەۋائىي 1441 - يىلى قەدىمىي مەدەنىيەت مەركىزى ھىرات شەھىرىدە ئۇيغۇر باخشىسى (ئۇستاز) غىياسىدىن كىچىك ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىپ، تا 1501 - يىلى ئاشۇ ھىرات شەھىرىدە ۋاپات بولغانغا قەدەر ئۆتكۈزگەن ئاتمىش يىللىق ھاياتىدا، ھىرات، سەمەرقەند، باغداد، مەشھەد قاتارلىق شەھەرلەردە ياشاپ، ئىزچىل تۈردە ئىلىم تەھسىل قىلدى. تۈرلۈك پەنلەردىكى ئالىم، ئۆلىما، مۇددەررىس، سەنئەتكار، تارىخچى، يازغۇچى، شائىرلار بىلەن ئۇچراشتى، ئۇلارنى ئۆزىگە ئۇستاز تۇتتى. ئۇلار بىلەن قىزغىن ئىلمىي سۆھبەتلەردە بولۇپ، ئۇلارنىڭ دۇنيا قارىشى، ئىدىيىسىگە، كىشىلىك ھايات توغرىسىدىكى قاراشلىرى، غايىلىرى، سوپىستىك قاراشلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. ئۆز زامانىسىدىكى تۈرلۈك بىلىملەرنى پائال ئۆگىنىش بىلەن بىرگە، ئۆزىدىن ئاۋۋال ياشاپ ئۆتكەن فارابى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، نىزامى قاتارلىق مۇتەپەككۈر، ئەدىبلەرنىڭ ئەسەرلىرىنى چوڭقۇر ئۆگەندى، ئۇلارنىڭ ئىدىيىلىرىنى قوبۇل قىلدى. تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلى پادىشاھ، ھاكىم بەگلەر بىلەن خىزمەت قىلدى. ساۋاقىشى ھەم دوستى، خۇراسان دۆلىتىنىڭ پادىشاھى ھۈسەيىن بايقارا تەرىپىدىن ئوردىدا ۋەزىرلىك قاتارلىق مۇھىم خىزمەتلەرگە قويۇلدى ۋە ئەتىۋارلاندى. بەزىدە ئوردىدىكى پامان كىشىلەرنىڭ پىتنە - پاساتى بىلەن چەتكە قېقىلىپ خارلاندى. ھەتتا ئاستىراپادىتىن يىراق، چەت جايلارغا «ھاكىم» دېگەن چىرايلىق نام بىلەن سۈرگۈن قىلىندى. مەيلى قانداقلا بولمىسۇن ئۆز زامانىسىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋەزىيىتى ئاستىدا، ھۈسەيىن بايقارا تەرىپىدىن ۋەزىرلىككە تەيىنلەنگەندە، نەۋائىي ھاكىمىيەتنىڭ تۈرلۈك ئىشلىرىغا قاتناشتى. پۈتكۈل خۇراسان دۆلىتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى،

قوشنا دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، خەلق ئاھالىسىنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى كۆردى. ئۇلار ئۈچۈن كۆپرەك ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. بۇ ئەۋزەل شارائىتتا، خەلق ئۈچۈن، جەمئىيەت ئۈچۈن ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بەردى. خەلقنىڭ ئارزۇلىرىنى پادىشاھقا يەتكۈزدى. خەلقنى ئۆز مەقسەتلىرىگە يەتكۈزۈش يولىدا زور تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. ئەمما، ئوردا ھاياتىدا، ئۇنىڭ ئىدىيىسىگە قاتتىق تەسىر قىلغىنى، ئوردىدىكى بۇزۇقچىلىق، ئەپسۇس - ئىشەنچ، ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ پارخورلۇق قىلمىشلىرى بولدى.

بۇتۇن ھاياتىنى ئىنسان بەختى ۋە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنى يۈكسەلدۈرۈشكە ئاتا قىلغان نەۋائىي، بۇنداق بۇزۇقچىلىقلار ئالدىدا ئوردىدا داۋاملىق خىزمەت قىلىشنى رەت قىلىپ، خىزمىتىدىن ئىستىپا بەردى. ئۇ شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەتلىرى توپلانغان ھىرات ۋە سەمەر قەند شەھەرلىرىدە، بىر تەرەپتىن ئۆگىنىپ ماتېرىيال توپلاپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئەدەبىيات سەنئەت ئىجادىيىتى بىلەن قىزغىن شوغۇللاندى.

نەۋائىي پۈتكۈل ھاياتىدا ئىلىم تەھسىل قىلىش، شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتنى تەتقىق قىلىش، دۆلەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش جەريانىدا، تۈرلۈك مەدەنىيەت، ئەدەبىي ئېقىم، پەلسەپە، تارىخ ھەم تۈرلۈك ئىجتىمائىي مەسىلىلەر، ئىدىيىلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. نەتىجىدە ئۇ، ئالىم، ئەدىب، شائىر بولۇش سالاھىيىتى ھەم بىر پىشقان دۆلەت ئەربابى، جامائەت ئەربابى سالاھىيىتى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇ دۆلەت ئەربابى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن دۆلەت ئۈچۈن، ئاۋام خەلق ئۈچۈن ناھايىتى كۆپ، خىلمۇخىل ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بەردى. نەۋائىي ئەقىل - پاراسىتىنى ھۈسەيىن بايقارانىڭ دۆلەتنى توغرا باشقۇرۇش، خەلققە بەخت - سائادەت يارىتىپ بېرىش ئىشلىرىغا سەرپ قىلدى. ئۆزى پادىشاھ ھۈسەيىن بايقاراغا مەسلىھەت بېرىپ، خەلقنىڭ سۇ قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى، شەھەر قۇرۇلۇشىنى، كۆۋرۈك قۇرۇلۇشى ئىشلىرىنى ياخشىلاپ بەردى. خەلقنىڭ ئوردىغا سۇنغان ئەرز - تەلەپلىرىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىپ، ئۇلارنى رازى قىلدى. ئۇ خۇددى ئۆزى ئېيتقاندەك:

«يۈز جەفا كەلسە ماڭا بىر قەتلە فەرياد ئەيلەمەن،
ئەلگە كەلسە بىر جەفا يۈز قەتلە فەرياد ئەيلەمەن»

دەيدىغان بۈيۈك ئىدىيە بىلەن ئۆزىنىڭ بارلىقىنى خەلققە ئاتىدى. ئەمما، ئۇ تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئىشلارغا قاتنىشىپ، دۆلەتنىڭ زور ئىشلىرىدىن خەۋەردار بولغانلىقى، بىلىم دائىرىسى كەڭ، غايىۋى مەزمۇنغا باي مۇتەپەككۈر بولغانلىقى بىلەن، ئىلغار پىكىرلىرى كۆپ، تەشەببۇسلىرى خىلمۇخىل، ئويلىغان پىلانلىرى ئەمەلىي ئىدى. لېكىن، تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلى يۇقىرىقىدەك ئىلغار تەشەببۇسلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى. چۈنكى، ئۇ بۇ تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويسا، ئاستىراپادىتىن يىراق جايلارغا سۈرگۈن قىلىندى. ئوردا ئىچىدە تۈرلۈك توسالغۇلارغا ئۇچراپ، بۈيۈك غايىلىرىنى ئەمەلىيەتتە ئىجرا قىلالمىدى. لېكىن، نەۋائىي ئەمەلىيەتتە ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان ئىشلىرىنى، غايىلىرىنى، تەشەببۇسلىرىنى بىر مەشھۇر شائىر بولۇش سالاھىيىتى بىلەن بەدىئىي ئۇسۇلدا ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىمكانىيىتىگە، تالانت ۋە خاسىيەتلىك ئىقتىدارغا ئىگە ئىدى. نەۋائىي خەلق ۋە دۆلەت مەنپەئىتى، ئەدەبىيات - سەنئەت ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى،

ئىلىم - پەن، ئىنسان ھۆرلۈكى، ئىنسان ۋە ئۇنىڭ بەختى، ئىنسان ئەخلاقى مەسىلىلىرىنى ئومۇمەن ئۆزىنىڭ غايىلىرىنى بىر ئۆمۈر لىرىك شېئىرلارنى يېزىش ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈردى. لېكىن، كۆپىنى كۆرگەن، كۆپىنى ئاڭلىغان كۆپ ئىشلارغا قاتناشقان، كۆپ ئىلىم ئالغان شائىر ئەينى دەۋردىكى زور سىياسىي، تارىخىي، ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ئۆزىنىڭ مەزمۇنغا باي خىياللىرىنى، ئېستېتىك ئىدىئال جەھەتتىكى مەسىلىلەرنى شېئىرىيەتنىڭ بۇ لىرىك ژانىرى ئارقىلىق تولۇق، ئىنچىكە، ھەر تەرەپلىمە ئەكس ئەتتۈرۈپ كەتكىلى بولمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى. چۈنكى، ئۇ ياشىغان دەۋرلەردە خانلىق ئالمىشىش كۆپ بولغان، ھەر ئالمىشىش ۋاقتىدا زور جەڭگى - جېدەل، قان تۆكۈشلەر دائىم بولۇپ تۇرغان، ئادەملەر ئارىسىدا قەبىھ ۋە رەزىل ئىشلار كۆرۈلۈپ تۇرغان، ئىلىم ئەھلىلىرى ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلى چەتكە قېقىلىپ تۇرغانلىقىدەك زور مەسىلىلەر سادىر بولۇپ تۇراتتى. بۇ دەۋردە فېئودالىزمنىڭ مەنئى كىشىلىرى كىشىلەرنىڭ ئەركىنلىكىنى بوغۇپ، خۇراپىي كونا ئادەتلەر تۈپەيلى كىشىلەر تەرەققىياتقا ئېرىشەلمەيۋاتقان، پىتئە - پاسات، رەزىللىك كۆپىيىپ، جەمئىيەتتە ئىناقسىزلىق، زور دەرىجىدە يامراپ كەتكەندى.

ئەلىشىر نەۋائىي بۇ زور مەسىلىلەرنى پەقەت ئىلىم - پەن ئارقىلىق، ئادىل قانۇن بىلەن، ئادىل پادىشاھنىڭ يېتەكچىلىكىدە تۈزىڭلى بولىدۇ دەپ قارايتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ غايىلىرىنى شېئىرىيەتنىڭ داستانچىلىق ژانىرى بىلەن ئەكس ئەتتۈرمەكچى بولدى. ئۇ داستانچىلىقتا بىر داستان يېزىش بىلەنلا بۇ زور مەسىلىلەرنى ۋە غايىلەرنى تولۇق ئىپادىلەپ كەتكىلى بولمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ، ئۆز زامانىسىدىكى ئەدەبىي ئېقىم «خەمسە» گە مۇراجىئەت قىلدى. ئۇ زور غەيرەت ۋە ئىرادە بىلەن شائىرلىق تالانتىنى تولۇق نامايان قىلىپ، ئۆزى توپلىغان باي ماتېرىياللىرى ئاساسىدا بەش يىرىك داستاننى مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىپ چىقىپ، زامانىسىدىكى دۇنياۋى مەسىلىلەرنى ھەر تەرەپلىمە ۋە چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. نەتىجىدە نەۋائىي ئوتتۇرا ئەسىردە شائىرلار يۈرەكلىك يېزىشقا جۈرئەت قىلالمايدىغان يىرىك داستانلار توپلىمى «خەمسە» نى بارلىققا كەلتۈردى.

II

خەمسە - ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام ئەدەبىياتىدا شەكىللەنگەن بىر خىل يىرىك ئەدەبىي ئېقىم. بۇ ئېقىم شەرقىدە 12 - ئەسىردىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران ۋە ھىندىستان ئەدەبىياتلىرىدا شەكىللىنىشكە باشلىدى. ئۇنى يازما ئەدەبىياتتا بىرىنچى قېتىم ئەزەربەيجان شائىرى نىزامى گەنجىۋى (1141 - 1209) باشلاپ بەرگەندىن كېيىن، بۇ توغرىدا ئىزدەنگەنلەر، خەمسە ئىجادىيىتى بىلەن شوغۇللانغانلار ناھايىتى كۆپ بولدى. گەرچە ئۇلارنىڭ مىللىتى، تىلى، ياشىغان ماكانى ئوخشاش بولمىسىمۇ، يەتتە - سەككىز يۈز يىل داۋام قىلغان خەمسە ئېقىمىغا قىزغىن مۇراجىئەت قىلىپ كەلدى. بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشر قىلغان «چەت ئەل ئەدەبىياتى» ناملىق كىتابتىكى ستاتىستىكا مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، «خەمسە» چىلىك تارىخىدا يۈزدىن ئارتۇق كىشى خەمسە يازغان. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئوتتۇرا ئەسىر شەرق ئەدەبىياتىدا خەمسە يېزىش دولقۇنى بارلىققا كەلگەن. شائىرلار «خەمسە» نى شائىرلىق تالانتى، سەۋىيىسىنى ئۆلچەيدىغان ئەدەبىي ئۆلچەم قىلغانىدى. شۇڭا، ئوتتۇرا ئەسىر شەرق ئەدەبىياتىدا، خەمسىگە مۇراجىئەت قىلىش ۋە ئۇنى يېزىشتىن ئىبارەت خەمسە يېزىش رىقابىتى بارلىققا كەلدى.

گەرچە بۇ رىقابەتكە شەرق ئەللىرىدىكى مىڭدىن ئارتۇق شائىر قاتناشقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇتۇق قازانغىنى پەقەت تۆتلا ئادەم بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە نىزامى گەنجىۋى، ئەسىر خۇسرەۋ دىھلىۋى ۋە ئابدۇراخمان جامىلار ئۆز خەمىسلىرىنى شۇ دەۋردە ئوتتۇرا ئەسىردە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان پارس ئەدەبىياتىنىڭ نەپىس تىلى دەپ ئاتالغان پارس تىلى، بىلەن يازدى. نەتىجىدە ئوتتۇرا ئەسىردىكى شەرق شائىرلىرى ئارىسىدا «ئەدەبىي ئەسەرنى (شېئىرىي ئەسەرلەرنى) پەقەت پارس تىلى ئارقىلىقلا نەپىس ۋە تەسىرى كۈچلۈك قىلىپ يازغىلى بولىدۇ» دېگەن قاراش شەكىللەندى. ھەتتا پارس تىلى، شېئىرىي تىل، خەمسە رىقابىتىگە پارس تىلى ئارقىلىقلا قاتناشقىلى بولىدۇ، دېگەن قاراشلارمۇ ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇ خىل قاراش پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتى ئوتتۇرا ئاسىياغا سىڭىپ كىرىۋاتقان مەزگىللەردە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق شائىرلارنىڭ ئارىسىغا تېزدىن يامرىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئارىسىدىمۇ «شېئىرنى پەقەت پارس تىلى ئارقىلىقلا ياخشى يازغىلى بولىدۇ، خەمسىنى تېخىمۇ شۇنداق» دەيدىغان خاتا قاراشلار شەكىللەندى. دەل مۇشۇنداق خاتا قاراشنىڭ تۈرتكىسىدە نەۋائىي دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شېئىرىي ئىجادىيەت بىلەن شوغۇللىنىۋاتقان تۆت يۈزدىن ئارتۇق ئەدىبلەر ئىچىدە تۈركىي تىل بىلەن شېئىر يازغانلارنىڭ سانى ئوتتۇزدىن ئاشمىغان، بۇ پاكىتنى ئەلىشىر نەۋائىي «مەجالسۇن نەفائىس» (گۈزەللەر يىغىلىشى) ناملىق ئەدەبىياتشۇناسلىققا دائىر ئەسىرىدە ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇ دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر - تۈركىي ئەدەبىيات نەۋائىينىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا، زىيالىيلار ئەدەبىياتىغا ئايلىنىپ قالدى. كەڭ خەلق بۇ ئەدەبىياتتىن زوق ئالالمىدى. دەل مۇشۇنداق پەيتتە، ئۆز خەلقىنىڭ تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى قۇتقۇزۇش يولىدا ئەبەيدۇللا لۇتقى، سەككاكى، ئەتائى، خارەزى قاتارلىق شائىرلار كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئۆز مىللىي تىلى بىلەن بەدىئىيلىكى يۇقىرى، مەزمۇنغا باي، تىل ئالاھىدىلىكى گەۋدىلەندۈرۈلگەن نۇرغۇن لىرىك شېئىر، قەسىدە ۋە داستانلارنى يېزىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى نامايان قىلدى. ئەدەبىياتنى خەلق بىلەن يېقىنلاشتۇردى. ئۇلارنىڭ ئالدىدا شېئىرىيەتنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئۆلچىمى بولغان «خەمسە» نى يېزىشتىن ئىبارەت مۇشكۈل ۋەزىپە تۇراتتى. دەل مۇشۇنداق پەيتتە خەلقنىڭ كۈچلۈك تەلپى، ئۆز ئەدەبىياتىنىڭ ھۆرمىتى، ئۆز ئانا تىلىنىڭ قەدىر - قىممىتى ئۈچۈن، 15 - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋەكىلى، ئۇيغۇر تىلى ئۈستىسى، ئىككى تىل ماھىرى، بۈيۈك مۇتەپەككۈر شائىر ئەلىشىر نەۋائىي ئوتتۇرىغا چىقىپ، يېزىش قىيىن دەپ ئاتالغان خەمسىگە مۇراجىئەت قىلدى ۋە شەرق ئەدەبىياتىدىكى خەمسە يېزىش رىقابىتىگە قاتناشتى.

نەۋائىي رىقابەتكە قاتنىشىپ، ئالدى بىلەن خەمسىنى يېزىشنىڭ تولىمۇ قىيىن ۋە جاپالىق ئىكەنلىكىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن كۆپ ئىزدىنىشكە، كۆپ ئۆگىنىشكە توغرا كېلىدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى. ئۇ بۇنداق ئىدىيىۋى ھالىتىنى مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

ئەمەس ئاسان بۇ مەيدان ئىچرە تۇرماق، كېرەك شىر ئالىدە ھەم شىرى جەڭگى،
 نىزامى پەنجەسىگە پەنجە ئۇرماق. ئەگەر شىر ئولماسا بارى پەلەڭگى.

نەۋائىي شىرنىڭ ئالدىدا، شىر جېڭى قىلىش كېرەك دېگەن رىقابەت ئېڭىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئالدى بىلەن ئوتتۇرا ئەسىردە خەمسىلەرگە ماتېرىيال بولغان ئىران، ئەرەب،

تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا تارقالغان، شېرىن، خۇسرەۋ، فەرھاد، لەيلى، مەجنۇن، بەھرام، دىئارام، ئىسكەندەر توغرىسىدىكى رىۋايەت، ھېكايىلەرنى، تارىخىي قىسسەلەرنى توپلىدى. بۇ ماتېرىياللارنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ، تەتقىق قىلدى. ئۆز خەمىسى ئۈچۈن توپلىغان ماتېرىياللار ئارىسىدىن خەلق كۆڭلىگە ياقىدىغانلىرىنى تاللىدى، ۋە ئۇلارنى يۈكسەك دەرىجىدە پىششىقلاپ ئىشلىدى. ئۇ بۇ ھەقتىكى پىكرىنى مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

ئەگەرچە نەزم دىلكەش بولسە مەسمۇئە، بۇرۇن ئەت ھەم نىكىم بولسە تەۋارىخ،
ئاننىڭ ئەفسانەسى ھەم بولسە مەتبۇئە. بارىدىن ئىستە بۇ فەرھاد تارىخ.

«فەرھاد - شېرىن»

(ئەگەر سېنىڭ دىلىنى تارتقۇچى نەزمىلىرىڭنى باشقىلار ئاڭلايدىغان بولسا، ئۇنىڭدىكى، ئەپسانىلەرمۇ كۆڭۈلگە ياقىدىغان بولسۇن، ئاۋۋال بۇ ھەقتىكى ھەرقانداق تارىخنى توپلا، بۇ قۇتلۇق تارىخنى شۇ كىتابلاردىن ئىزدە)

نەۋائىي خەمىنى مۇكەممەل يېزىپ چىقىش ئۈچۈن يەنە ئۆزىدىن بۇرۇنقى، ئۈچ خەمىسە ئۈستازىنى تەتقىق قىلدى. ئۇلارنىڭ «خەمىسە» لىرىنى ئەستايىدىل ئۆگەندى. ئۇلارنىڭ «خەمىسە» لىرىنىڭ ئارتۇقچىلىق تەرەپلىرىنى قوبۇل قىلدى، يېتەرسىزلىك تەرەپلىرىدىن ساۋاق ئالدى. ئۇ، نىزامى، جامى، دىھلىۋىلەردىن ئۆگەنگەندە، تەقلىدچىلىكتىن ئالاھىدە ساقلاندى. ئۇ ئۆز «خەمىسە» سىنى يېزىشتا، ئۇيغۇر تىلىدا، ئۆز زامانىسىغا يارىشا يېڭى پىكىر، يېڭىچە غايە، ئۆزىگە خاس بەدىئىي مېتود بىلەن يۈكسەك مىللىي روھنى ئىپادىلەيدىغان قىلىپ يارىتىشنى، خەمىسە رىقابىتىدە بىرىنچى ئورۇنغا قويدى. شۇ سەۋەبلىك ئۇ «خەمىسە» سىدىكى «فەرھاد - شېرىن» داستانىغا چوڭ تۈزىتىشلەرنى كىرگۈزدى. ئۇ داستاندا، خۇسرەۋنى، قانخورلۇقى تۈپەيلى ئاساسىي قەھرىمانلىق سالاھىيىتىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئۇنى ئۆز خاراكتېرى بىلەن سەلبىي ئوبراز قىلىپ بېكىتتى. نىزامى، دىھلىۋىلەرنىڭ داستانلىرىدا قوشۇمچە ئوبراز قىلىپ تەسۋىرلەنگەن فەرھاد ئوبرازىنى، ئاساسىي باش قەھرىمان قىلىپ تەسۋىرلىدى. بۇ ئىككى ئوبرازنى تامامەن بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى قويدى. بۇ جەھەتتە نەۋائىي نىزامىلارنىڭ ئۆز داستانلىرىدا، خۇسرەۋدىن ئىبارەت، بۇ زالىم، قانخور شەخسنى ئاساسىي قەھرىمان سۈپىتىدە تەسۋىرلەپ، ئۇنى ماختىغانلىقىنى تەنقىدلەيدۇ ۋە بۇنداق قىلىشتىن بىزار بولغانلىقىنى بىلدۈرۈپ مۇنداق يازىدۇ:

ئۇلار نەزمىنىڭ ئاللىدە مەنى زار، زەرۋرەتكىم سالىپ بىر ئۆزگەچە تەرھ،
چۇ فەھم ئەتتىمكى كۆرگۈمدۈر كۆپ ئازار. بۇ مېھنەتنامەنى قىلغۇمدۇرۇر شەرھ.

(مەن ناتىۋان ئۇلارنىڭ يازغانلىرى ئالدىدا كۆپلەپ ئازار يەيدىغانلىقىمنى پەملىدىم. شۇڭا باشقىچە يول تۇتۇشنى زۆرۈر دەپ بىلىپ، بۇ مېھنەتنامىنى بايان قىلىشقا كىرىشتىم.)
نەۋائىينىڭ بۇ خىل قارشى، ئۇنىڭ «فەرھاد - شېرىن» داستانىنىڭ ماۋزۇسىدىمۇ رۇشەن ئىپادىلەندى. يەنى نىزامى ئۆز داستانىغا «خۇسرەۋ - شېرىن» دەپ ماۋزۇ قويغانىدى؛ خۇسرەۋ دىھلىۋى سەل ئىلگىرىلەپ، داستانىغا «شېرىن - خۇسرەۋ» دەپ ماۋزۇ قويدى. ئەمما، نەۋائىي يۇقىرىقىلارغا تەنقىدىي قاراپ ئۆز داستانىغا «فەرھاد - شېرىن» دەپ ماۋزۇ

قويدى. مانا بۇ نەۋائىينىڭ خەمسە ئىجادىيىتىدىكى يېڭىچە بەدىئىي مېتود، يېڭىچە ئۇسلۇب، يېڭىچە پىكىر، يېڭىچە تەرەققىيات بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئۇ «سەددى ئىسكەندەرىي» داستانىمۇ ئۆز دەۋرىگە خاس يېڭى تەپەككۈر، يېڭى غايىلىرى ئاساسىدا يازدى. «سەبئى سەييار» داستانى بولسا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا، قاراخانىيلار دەۋرىدىن باشلاپ تارقالغان، بەھرام ھەققىدىكى ھېكايىلەر ئاساسىدا مۇكەممەل يېزىپ چىقتى. نەتىجىدە خۇددى ئۆزى «مەھبۇبۇل - قۇلۇپ» ئەسىرىدە كۆرسەتكەندەك:

ئاز - ئاز ئۆرگەنىپ دانا بولۇر،
قەترە - قەترە يىغىلىپ دەريا بولۇر.

دېگەن ئۆگىنىش روھى بىلەن، خەمسە ئىجادىيىتىدە ئەتراپلىق ئىزدەندى. خەمسەنىڭ ئەسلى ماتېرىياللىرىنى ئەستايىدىل توپلىدى ۋە تاللىدى. نىزامى، دېھلىۋى، ئابدۇراخمان جامى قاتارلىقلارنىڭ خەمسىلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى تەتقىقىي ئۆگىنىپ، ئۇنى ئۆز ئىجادىيىتىگە تەدبىقلىدى. ئۇ كۈچلۈك مىللىي روھ، سۇنئىي ئىرادە ۋە زېرىكمەي ئۆگىنىش ۋە يېزىشتەك پەزىلىتى بىلەن خەمسە ئىجادىيىتى بىلەن شوغۇللىنىپ، مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا «خەمسە نەۋائىي» نى يېزىپ چىقتى. بۇنىڭ بىلەن بۇ كەسكىن ھەم زور رىقابەتكە قاتناشقان شائىر، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر - تۈركىي تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن، خەمسە رىقابىتىدە ئۇتۇق قازاندى. شۇنىڭ بىلەن نەۋائىي ئوتتۇرا ئەسىردىكى شەرق ئەدەبىياتىدا ئۇتۇق قازانغان تۆت خەمسە پىرىنىڭ بىرىسى بولۇپ قالدى.

مىلادى 10 - ئەسىردىن 12 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەرەب ئىستېلاسىغا قارشى كۈرەش قىلىش نەتىجىسىدە پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتى، ئەرەب تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، مۇتلەق ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولدى. تارىخ 17 - ئەسىرگە كەلگەندە، پارس تىلى بىلەن پارس شېئىرىيىتى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈمران تىل دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلدى. ئىسلام مۇھىتىدا تۇرۇۋاتقان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەدىب، شائىرلار ئۆزىنىڭ ئانا تىلىدىن ۋاز كېچىپ، پارس تىلىدا شېئىر يېزىشنى بىر خىل مودىغا ئايلاندۇرۇۋالدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئانا تىلىنى نەپىس تىل ئەمەس، ئىپادىلەش كۈچى پارس تىلى ۋە ئەرەب تىلىغا يەتمەيدۇ، نازۇك، چوڭ مەسىلىلەرنى ئىپادىلەپ بېرىشكە ئاجىزلىق قىلىدۇ، ئىلمىيلىكى تۆۋەن، بەدىئىي تىل ئەمەس، بۇ تىلدا سۈپەتلىك، تەسىر دائىرىسى كەڭ، يىرىك ئەسەرلەرنى يازغىلى بولمايدۇ، دېگەندەك بىمەنە باھالىرى ئارقىلىق پۈتكۈل ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ بەدىئىي تىلى بولغان، لۇتقى، ئەتايى، سەككاكى شېئىرلىرىنىڭ تىلى بولغان، جۈملىدىن، «قۇتادغۇبىلىك» ۋە «ئەتەبەتۇلھەقايق» تەك دۇنياۋى مەشھۇر ئەسەرلەرنىڭ تىلى بولغان ئۇيغۇر تىلىنىڭ نام - ئابروۋىغا ئېغىر دەرىجىدە نۇقسان يەتكۈزدى. بۇ تىلنىڭ ئەدەبىياتتىكى رولىنى بىراقلا يوققا چىقاردى. ئۇلار ئۆز ئانا تىلىدا شېئىر يازغانلارنى ئوچۇق كەمسىتتى، ئۇلارنى سەۋىيىسى تۆۋەن، ئىقتىدارى يوق، شائىرلىق تالانتىدىن مەھرۇم شائىرلار دەپ ھاقارەتلىدى. نەۋائىينىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا، ئۇلار (پارسگۇيلار) ئۆزلىرىنىڭ پارس تىلىدا شېئىر يازغانلىقىدىن پەخىرلىنىپ، پارس تىلىنى

شېكەرگە ئوخشىتىپ، «پارسى شەكەرەست» دەپ تەشۋىق قىلدى. بۇ دەۋردە يەنە بىر تۈركۈم ئەرەب تىلىغا چوقۇنغۇچى شائىرلار ئوتتۇرىغا چىقىپ، خۇددى پارسگۇيلارغا ئوخشاش ئەيمەنمەستىن «ئەرەبى ھەسەلەست» دېيىش ئارقىلىق، ئەرەب تىلىنى ئۇيغۇر تىلىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىلمىيلىكىگە قارىغۇلارچە داغ يەتكۈزۈپ، ئالاھىدىلىكلىرىنى بىراقلا يوققا چىقاردى. بۇ خىل قاراشتىكى ئەدەب، شائىرلارنىڭ كۆپلەپ مەيدانغا كېلىشى بىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا شېئىر يازدىغانلارنىڭ سانى كۆرۈنەرلىك ئازلاپ كەتتى.

مانا شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا مىللىي ئەدەبىياتنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىنى ئىگىلەيدىغان ئۇيغۇر شېئىرىيىتى كەڭ خەلقنى يىراقلاپ كېتىش، ھەتتا ئايرىلىپ كېتىشتەك جىددىي خەۋپكە دۇچ كەلدى. بۇ دەۋردە ئۇيغۇر تۈركىي ئەدەبىياتى ئېغىر سىناقلارنى بېشىدىن كەچۈردى.

دەل مۇشۇ پەيتتە ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ۋە شائىرلىرىدىكى بۇ چوڭ بۇزۇلۇشنى بايقاپ، ئۆز مىللىتى ۋە خەلقىنىڭ ئەدەبىياتىنى قۇتۇلدۇرۇپ، ئانا تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ نام - شۆھرىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە بۇ تىلنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن خارەزمى، لۇتقى، ئەتاي، سەككاكى، نەۋائى قاتارلىق شائىرلار ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇلاردىن خارەزمى بىلەن لۇتقى ئۇيغۇر تىلىدا نۇرغۇن لىرىك شېئىرلارنى يازغاندىن باشقا لىرىك - ئىپىك داستانلارنى يازدى. ئەتاي بىلەن سەككاكىلار ئۇيغۇر تىلىدا نۇرغۇن گۈزەل لىرىك شېئىرلارنى ئىجاد قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ شېئىرىيەتتىكى ئىپادىلەش كۈچىنىڭ كۈچلۈكلۈكىنى، نەپىس تىل ئىكەنلىكىنى، ئارتۇقچىلىقلىرىنى، ئوبرازلىق تىل ئىكەنلىكىنى، پارسگۇي شائىرلار ئالدىدا نامايان قىلدى. شېئىرنى خەلق بىلەن يېقىنلاشتۇردى. ئۇيغۇر بەدىئىي تىلىنى بېيىتىشقا تۆھپە قوشتى. ئەمما، بۇنىڭ بىلەن پارسگۇي شائىرلار ئارىسىدىكى ئۇيغۇر تىلىنى كەمسىتىش كېسلى ئۈزۈل - كېسىل تۈگىمىدى. ئەكسىچە بارغانچە ئېغىرلاشتى.

دەل مۇشۇنداق جىددىي ۋەزىيەت ئاستىدا ئەلىشىر نەۋائىي ئۈستازى لۇتقىلارنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، كۈنساپىن ئېغىرلىشىۋاتقان يۇقىرىقىدەك ئىجتىمائىي كېسەلنى داۋالاپ، ئۆز تىلىنىڭ قەدىر - قىممىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن قەيسەرلىك بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن نۇرغۇن ئەھمىيەتلىك ئىشلارنى قىلدى. ئۇ ئالدى بىلەن ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش يولىدا بىر ئۆمۈر تۆھپە قوشقان لۇتقى، ئەتاي، سەككاكىلار توغرىسىدا توختالدى. بۇ شائىرلارنى «ئۇيغۇر تىلى ئۈستىسى»، «ئۇيغۇر تىلى سۆز پادىشاھى» دەپ ئاتىغاندىن سىرت «ئۇيغۇر تىلىنىڭ چېچەن ناتىقلىرىدىن، تۈركىي سۆز ماھىرلىرىدىن بولمىش سەككاكى، لۇتقىلار» دەپ ماختىدى. ئۇ لۇتقى بىلەن سەككاكىنى، «ئۇيغۇر ئىبارىلىرىنىڭ ئۈستىلىرىدىن، تۈرك، تىلىنىڭ ماھىرلىرىدىن ئاللانىڭ مەرھىمىتىگە ئېرىشكەن مەۋلانە سەككاكى ۋە مەۋلانە لۇتقىدۇركى، ھەربىرىنىڭ تاتلىق شېئىرلىرى، چەكسىز شۆھرەت قازاندى ۋە ھەربىرىنىڭ يېقىملىق گۈزەل غەزەللىرى ئىراق ۋە خۇراساندا ئۈزۈلمەي تارقالماقتا...» دېيىش ئارقىلىق، ئۇيغۇر تىلىدا شېئىر يېزىپ، دۇنيادا شۆھرەت قازىنىۋاتقان لۇتقى، سەككاكىلاردەك ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ ۋەكىللىرىنى پەخىرلىك ھېسسىيات بىلەن ئالاھىدە كۆرسەتتى.

ئاندىن ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ۋە ئۆزى بىلەن زامانداش ئەدەب، شائىرلاردىن سۇلتان

مەلىك قەشقىرى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى «ۋەفەئى» تەخەللۇسلۇق شائىر ئەھمەد ھاجىبەگ، شاھقۇلى ئۇيغۇر، مەۋلانا لۇتى، مەۋلانا ئەتەبى، مەۋلانا سەككاكى، مەۋلانا يەقىنى، مەۋلانا مۇقىمى، مەۋلانا گەدائى، سەئىد ئەھمەد مىرزا قاتارلىق شائىرلارنى بىر - بىرلەپ ساناپ ئۆتۈپ، ئۇلارنى ئۇيغۇر تىلى بىلەن شېئىر يازغانلار دېگەن پەخىرلىك نام بىلەن ئالاھىدە تونۇشتۇردى. بۇلارنى ئۇيغۇر تىلىدا شېئىر يازغانلارنىڭ نەمۇنىلىرى دەپ ماختىدى.

نەۋائىي پارس تىلى شامىلى ئۈستىدە ئالاھىدە ئويلىنىدى. نەتىجىدە «مۇھاكەمەتۇل - لۇغەتەين» (ئىككى تىل مۇھاكىمىسى) ئەسىرىنى يېزىپ چىقىپ، پارس تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرى ۋە يېتەرسىزلىك تەرەپلىرىنى ئايرىدى. كىتابتا ئۇيغۇر تىلىدىن جەمئىي يۈز سۆزنى مىسال كەلتۈرۈپ، بۇ سۆزلەرگە پارس تىلىدىن لايىق سۆز تېپىلمايدىغانلىقىنى ئىلمىي يوسۇندا ئىسپاتلاپ چىقتى. نەۋائىي يەنە پارس تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنى لېكسىكا ۋە گرامماتىكا جەھەتلەردىن تەپسىلىي سېلىشتۇرۇپ چىقىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ پارسگۈي شائىرلار ئېيتقاندىكى، پارس تىلىدىن تۆۋەن ئورۇندا ئەمەس، بەلكى پارس تىلىدىن يۇقىرى ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى، پارس تىلىدا بولمىغان كۆپ خىل ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە تىل ئىكەنلىكىنى نەزەرىيە جەھەتتىن ئىسپاتلاپ چىقىپ، ئۇيغۇر تۈركىي تىلى ئۈستىدە «تۈركىي ھۈنەرەست» دېگەن ئىلمىي يەكۈننى چىقاردى.

ئۇ، بىر ئۆمۈر يازغان تۈركىي تىلىدىكى شېئىرلىرىنى نەۋائىي - يەنى كۈي، ئەبەدىيلىك، مەڭگۈلۈك دېگەن مەنىدىكى تەخەللۇسى بىلەن يېزىپ، ئۆزىنىڭ ئانا تىلى، ئۇيغۇر تۈركىي تىلىغا بولغان ھۆرمىتىنى ۋە ساداقىتىنى ئىپادىلىدى. بۇ تەخەللۇس بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا «خەزائىنۇل مەئانى» (مەنىلەر خەزىنىسى) ناملىق تۆت توملۇق دىۋانىنى «خەمسە» قاتارلىق يېرىك ئەسەرلىرىنى يازدى ۋە ئۇيغۇر تىلىدا سۈپەتلىك ئەسەرلەرنى يازغىلى بولىدىغانلىقىنى تېخىمۇ كۈچلۈك ئىسپاتلاپ بەردى. ئەمما، بۇ چاغدا، پارسگۈي شائىرلار ئوتتۇرىغا چىقىپ، نەۋائىي پارس تىلى بىلەن شېئىر يازالمىغىنى ئۈچۈن، ئۇيغۇر تىلى بىلەن يازغان شېئىرلىرىنى داۋراڭ قىلىۋاتىدۇ. ئۇ بىزدەك پارس تىلى بىلەن شېئىر يازىدىغان ئۈستە شائىرلارنى كۆرەلمىدى، دەپ نەۋائىيغا ھۇجۇم قىلدى.

بۇ خىل ئەھۋالغا قارىتا، نەۋائىي ئۆزىنىڭ ئىككى تىل ماھىرى ئىكەنلىكىدەك ئۈستۈنلۈكىدىن پايدىلىنىپ، «فانى» يەنى ئۆتكۈنچى، يوقالغۇچى دېگەن تەخەللۇسى بىلەن زور بىر تۈركۈم پارسچە شېئىرلارنى يېزىپ «دىۋانى فانى» ناملىق پارس تىلىدىكى شېئىرىي دىۋانىنى پارسگۈي شائىرلارغا جاۋاب ئورنىدا سوۋغا قىلدى. نەۋائىي «مۇھاكەمەتۇل - لۇغەتەين» ناملىق كىتابىدا ناھايىتى ئېنىق قىلىپ: «ئۇلار نەۋائىينىڭ تەبىئىتى تۈركىي تىلىغا باب كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنى كۆپتۈرۈۋاتىدۇ، پارسچە بىلەن ئالاقىسى ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى چەتكە قېقىپ ئىنكار قىلىۋاتىدۇ دەپ قالمىسۇنكى، پارسچىنى ئەتراپلىق ئىگىلەش ۋە چوڭقۇر تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش يولىدا ھېچكىم مەندىن ئارتۇق ئىش قىلغان ئەمەس» دەپ پارسگۈي شائىرلارغا جاۋاب قايتۇردى. مانا بۇ نەۋائىي ئىككى تىل ھەققىدىكى قارىشىنىڭ روشەن ئىپادىلىنىشى ئىدى.

لېكىن، پارسگۈي شائىرلار بۇنىڭلىق بىلەن توختاپ قالمىدى. ئۇلار شەرق ئەدەبىياتىدا، ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ ئەڭ چوڭ ئۆلچىمى خەمسە يېزىشتۇر، ئەمما مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىلغان خەمسىلەرنىڭ ھەممىسى پارس تىلى بىلەن يارىتىلدى. ئۇيغۇر تىلىدا خەمسە يېزىلغان ئەمەس، دېگەن سۆزنى كۆتۈرۈپ چىقتى. نەۋائىي بۇ سوئال ئالدىدا ئۆزى ئىسپاتلاپ چىققان «ھۈنەرەست تىل» ئۇيغۇر تىلىدا خەمسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشنىڭ تولۇمۇ مۇھىم

ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر تونۇپ يەتتى. بۇ ھەقتە «مۇھاكەمەتۇل - لۇغەتەين» كىتابىدا مۇنداق دەيدۇ: «ياشلىقىمىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە مەنمۇ پارس تىلى بىلەن يېزىشقا يۈزلەنگەندىم. . . . ئەقىل يېشىمغا قەدەم قويغىنىمدىن كېيىن تۈركىي تىل ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشنى لازىم تاپتىم. مۇلاھىزە قىلىپ كۆرگىنىمدىن كېيىن، مېنىڭ كۆز ئالدىمدا ئون سەككىز مىڭ ئالەمدىن ئارتۇق بىر ئالەم نامايان بولدى. . . . مەن بۇ يەرنى تاماشا قىلىپ تويىمدىم. تالانتىم لەشكەر بولۇپ، بۇ ئالەم مەيدانىدا ئات ئويناتتى. خىيالىم قۇش بولۇپ بۇ ئالەم ئاسمىنىدا ئېگىز پەرۋاز قىلدى. دىلىم سەرراپ بولۇپ، بۇ جەۋھەرلەر خەزىنىسىدىن ھېسابسىز قىممەتلىك ياقۇت ۋە دۇرلارنى ئالدى. كۆڭلۈم گۈل تەرگۈچى بولۇپ، بۇ گۈلشەن رەيھانلىرىدىن چەكسىز خوش پۇراق گۈللەرنى يىغدى. بۇ ئۇتۇق ۋە بايلىقلارغا، بۇ پايدا ۋە غەنىمەتلەرگە ئىگە بولغىنىمدىن كېيىن ئۇنىڭ نەتىجە گۈللىرى دەۋر ئەھلى ئۈچۈن بىمالال ئېچىلىشقا ۋە ئۇلارنىڭ باشلىرىغا ئىختىيارسىز چېچىلىشقا باشلىدى. شۇ جۈملىدىن بىرى بۇ تۆت دىۋان ساداسىنى دۇنياغا ياڭرىتىش بىلەن بىللە «خەمسە» نى قولۇمغا ئالدىم.»

شۇنداق قىلىپ نەۋائىي دەۋر ئەھلى ئۈچۈن بىمالال ئېچىلىشقا ۋە ئۇلارنىڭ باشلىرىغا ئىختىيارسىز چېچىلىشقا باشلىغان ئۇيغۇر تۈركىي تىلىدىن ئىبارەت بۇ رەيھانگۈلىنى مەيدىسىگە تاقاپ، ئۇلۇغۋار غايە ۋە غۇرۇرى، چىن ھېسسىياتى بىلەن قولغا قەلەم ئېلىپ، 1483- يىلىدىن 1485 - يىلىغىچە ئىككى يىل زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىش، كۆپ ئىزدىنىش، جاپالىق مېھنەت قىلىش نەتىجىسىدە «خەمسە نەۋائىي» نى ئۇيغۇر تۈركىي تىلىدا مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىپ چىقتى ۋە خەمسىنى پەقەت پارس تىلى بىلەنلا يازغىلى بولىدۇ، ئۇيغۇر تۈركىي تىلى خەمسىگە ئاجىزلىق قىلىدۇ دېگۈچى پارسگۈي شائىرلارغا ئەمەلىيەت ئارقىلىق جاۋاب قايتۇردى.

IV

ئۇيغۇر ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسىنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈش، ئۇيغۇر مىللىي ئەدەبىياتىدىكى يىرىك داستانچىلىقنى داۋاملاشتۇرۇش ئىدىيىسى نەۋائىينىڭ خەمسە يېزىشىغا تۈرتكە بولغان ئامىللارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ «خەمسە» نىڭ مەقسىتى مۇشۇنداق: ئەلىشىر نەۋائىي كىچىكىدىن تارتىپ ناھايىتى زېرەك، چېچەن چوڭ بولدى. ئۇ غەرب ۋە شەرق مەدەنىيىتى مەركەزلەشكەن ئىلىم - پەن ئەھلى كۆپ توپلانغان ھىرات شەھىرىدە ئىلىم - پەننىڭ ھەرقايسى تۈرلىرى بويىچە ئىلىم تەھسىل قىلىپ، نەزەر دائىرىسى زور دەرىجىدە كېڭەيگەن، بىلىم قۇرۇلمىسى پۇختا، ئويغاق كىشى بولۇپ يېتىشىپ چىقتى. ئۇ ھەردائىم ئۆز خەلقىنىڭ ئارزۇلىرىغا، ئۆز خەلقىنىڭ تەقدىرىگە، بولۇپمۇ مىللىي مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ئىستىقبالىغا يېقىندىن كۆڭۈل بۆلدى. ئۆز خەلقىنىڭ ئەدەبىياتىنى داۋاملاشتۇرۇش ۋە ئۇنى يېتىتىش، تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىستىكىدە بولدى. شۇڭا ئۇ ئاتىشى يىللىق ئەدەبىي ئىجادىيەت ھاياتىدا، يۈكسەك مىللىي روھنىڭ يېتەكچىلىكىدە، مەيلى ئىدىيىۋى مەزمۇن، مەيلى بەدىئىيلىك جەھەتتە بولسۇن، مەيلى ئېستېتىك غايىلەر جەھەتتە بولسۇن ھامان ئۆز خەلقىنىڭ قەدىمىي مەدەنىيىتىگە ۋە ئەدەبىياتىغا سېغىندى.

ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن، فارابى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەھمەد يۈكەنەكى، لۇتقى قاتارلىق ئەدىب، شائىرلار، پەيلاسوپلارنىڭ ئىدىيىسى، غايىسى، پەلسەپىۋى ئېستېتىك قاراشلىرى، تىلى ۋە ئەدەبىيات مەسىلىلىرى، ھەر خىل ئېقىملار توغرىسىدىكى

تەرەققىيپەرۋەر قاراشلىرىنى پائال قوبۇل قىلدى. ئۇلارنىڭ شاھانە ئەسەرلىرىدىن ئىلھام ۋە زوق ئالدى. ئۇلارنىڭ ئىجادىيەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزىگە تەتبىقلىدى.

نەۋائىي بۇ توغرىسىدا ئۆزى يازغان «مۇنشائات» ناملىق ئەسىرىدە ناھايىتى ئېنىق قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئارستوتىلىدىن فارابىغىچە، فارابىدىن ئۆز زامانىسىدىكى ئىدىئولوگىيە نامايەندىلىرىگىچە ئۆگەنگەنلىكىنى، ئۇلارنى تەتقىق قىلغانلىقىنى ئېيتقان. بىز ناۋائىينىڭ ئەسەرلىرىنى بولۇپمۇ «خەمسە» دىكى داستانلارنى ئوقۇغان ۋاقتىمىزدا، نەۋائىينىڭ غايىۋى جەمئىيەت توغرىسىدىكى قاراشلىرىغا، فارابىنىڭ غايىۋى جەمئىيەت ۋە بىلىم توغرىسىدىكى قاراشلىرى زور تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى بىلىمىز.

نەۋائىي ئۆز ئەسەرلىرىدە خۇددى فارابىغا ئوخشاش ھەممە ئىنسان ئەركىنلىكىگە ئېرىشكەن، باراۋەرلىك، ئادالەت ھۆكۈم سۈرگەن غايىۋى جەمئىيەت قۇرۇش توغرىسىدىكى ئىدىيىنى ئەكس ئەتتۈردى. نەۋائىي بۇ ئىدىيىنى فارابىدىن پەرقلىق ھالدا ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈردى. ئۇ بۇ خىل قاراشلىرىنى 11 - ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن يىرىك داستان «قۇتادغۇبىلىك» تە مۇكەممەل بەدىئىي ئوبرازلار ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن، ئادىل پادىشاھ ۋە ئادىل جەمئىيەت توغرىسىدىكى ئوتتۇپىيىلەر بىلەن تېخىمۇ بېيىتتى. نەۋائىي «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى ئەينى ۋاقىتتا ھىراتتا كۆردى ۋە ئۇنى ئوقۇغانىدى. چۈنكى، بۇ داستان، ھىرات شەھىرىدە قۇرۇلغان ئەڭ چوڭ خەتتاتلىق مەكتىپىدە ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىدا كۈچۈرۈلدى.

نەۋائىي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىنىڭ ھىرات قاتارلىق شەھەرلەردىكى تەسىرى توغرىسىدا ئۆزبېكىستان تەتقىقاتچىسى ئە. ر. رۇستەموف مۇنداق دەيدۇ: «ئەينى چاغدا ھىرات ۋە سەمەرقەندتە «قۇتادغۇبىلىك» ۋە «ئەتەبتۇلەھقايق» داستانلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا كۈچۈرۈلۈشى ۋە كۆپچىلىك ئالىم، ئەدەبىياتشۇناسلارنىڭ بۇ دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىنى تەتقىق قىلىشقا نەزىرىنى ئاغدۇرۇشى، ئەينى زاماندا ھىرات ۋە سەمەرقەندتە ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى ئەڭ ياخشى بىلىدىغانلار ۋە ماھىر كالىگرافلار (قوليازما كىتابلارنى ياسىغۇچىلار) نىڭ بولغانلىقىدىن ئىدى.

تەتقىقاتچى ئە. ر. رۇستەموفنىڭ يۇقىرىقى سۆزى، روس شەرقشۇناسى بېرتېلىسنىڭ «قۇتادغۇبىلىك ھىراتتا، نەۋائىي زامانىسىدا كۆچۈرۈلگەن» دېگەن قارىشى بىلەن تامامەن ئوخشاشلىققا ئىگە. دېمەك يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ ھىرات نۇسخىسىنى كۆرۈپ ئۆگەنگەن شائىر نەۋائىي، مەيلى مەزمۇن، مەيلى بەدىئىيلىك جەھەتتە بولسۇن، مەيلى بىلىم، مەيلى تىلى، مەيلى بەخت، مەيلى ئوبراز، مەيلى ئىدىئال شاھ توغرىسىدىكى مەسىلىلەردە بولسۇن «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. بۇ قاراشلىرىمىزنىڭ ئىسپاتى شۇكى، نەۋائىي «قۇتادغۇبىلىك» دىكى بىلىملىك، ئادىل شاھ، قانۇن، ئەخلاق ئارقىلىق دۆلەتنى تۈزەپ، ئەلنى دۆلەتنى گۈللەندۈرۈش ئىدىيىسىنى «ھەيرەتۇل - ئەبرار»، «فەرھاد - شېرىن» ۋە «سەددى ئىسكەندەرىي» داستانلىرىدا روشەن ئىپادىلىدى. ئۇ «سەددى ئىسكەندەرىي» داستانىدىكى ئىسكەندەر ئوبرازىنى «قۇتادغۇبىلىك» دىكى كۈن تۇغدى ئوبرازىنىڭ بىۋاسىتە تەسىرىدە ياراتتى.

بۇ ھەقتە رۇس شەرقشۇناسى بېرتېلىس ناھايىتى ئېنىق قىلىپ: «نەۋائىينىڭ غايىۋى قەھرىمانى ئىسكەندەر نىزامى گەنجىۋى «خەمسە» سىدىكى ئىسكەندەر ئوبرازىغا قارىغاندا «قۇتادغۇبىلىك» دىكى ئوبرازلارغا (كۈن توغدىنى دېمەكچى) ناھايىتى ئوخشايدۇ. نەۋائىي داستانىدىكى ئەنئەنە «قۇتادغۇبىلىك» دىن كېلىۋاتىدۇ» دەپ كۆرسىتىپ، نەۋائىينىڭ «خەمسە نەۋائىي» دىكى داستانلىرىنى يارىتىشتا، ئەنە شۇ، «قۇتادغۇبىلىك» دىن - ئۆز خەلقى

ئەدەبىياتىدىكى كلاسسىك داستانلاردىن ئىلھام ۋە زوق ئالغانلىقىنى ئېيتىدۇ. نەۋائىي داستانچىلىق ئىجادىيىتىدە «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ بىۋاسىتە تەسىرىدە يېزىلغان ئەھمەد يۈكەننىڭ «ئەتەبەتۈلھەقايق» داستانى ئۈلگە قىلىپ، ئۇنىڭدىكى ئالاھىدىلىكلەرنى ئۆز ئىجادىيىتىگە تەتبىقلىدى، ئۇنىڭدىن زوق ئالدى. ئۇ ئۆزىنىڭ «نەسائىمۇل مۇھەببەت» ناملىق ئەسىرىدە، ئەدەب ئەھمەد يۈكەننى توغرىسىدا ئالاھىدە توختالدى. ئۇنىڭ شېئىرىي مىسرالىرىنى مىسالغا ئالدى. «سەددى ئىسكەندەرىي» داستاندا «ئەتەبەتۈلھەقايق» داستانىدىكى قاپىيە شەكلىنى ئەينەن قوللاندى. «ئەتەبەتۈلھەقايق» داستانىدىكى بىلىم، ئەخلاق، جەمئىيەت توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى ئوبرازلار دۇنياسى ئارقىلىق تېخىمۇ بېيىتتى. دېمەك، بىز نەۋائىينىڭ داستانچىلىق ئىجادىيىتىدە «ئەتەبەتۈلھەقايق» داستانىنىڭ تەسىرىگە زور دەرىجىدە ئۇچىرىغانلىقىنى ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلغانلىقىنى بىلىمىز.

نەۋائىينىڭ ئۇيغۇر شېئىرىيىتى بولۇپمۇ داستانچىلىق ئىجادىيىتىدە، تەسىرگە ئۇچرىغان ۋە ئالاھىدە زوق ئالغان يىرىك شائىرلارنىڭ بىرى مەۋلانا ئەبەيدۇللا لۇتقىدۇر، لۇتقى نەۋائىي بىلەن زامانداش بولۇپ، ئۇلار ئەدەبىي ئىجادىيەتتە ئۇستاز ۋە شاگىرتلىق مۇناسىۋەت ئورناتقان، شۇڭا نەۋائىي لۇتقىنى ئۇستازىم، دەپ ئېيتىدۇ، نەۋائىي شېئىرىيەتتە لۇتقىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكى، ئۇسلۇبى، لىرىك ئوبراز، بەدىئىي ئوبراز يارىتىش قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆز ئىجادىيىتىگە تەتبىقلىدى.

داستانچىلىقتا «گۈل ۋە نەۋروز» دا ئوتتۇرىغا قويغان، ھەممە ئىتتىپاقلاشقان، تىنچ، خاتىرجەملىك ھۆكۈم سۈرگەن، خەلقى خاتىرجەم بولغان جەمئىيەت بەرپا قىلىش ئىدىيىسىگە ۋارىسلىق قىلدى ۋە بۇ ئىدىيىنى كەڭ ئوبرازلار دۇنياسىدا تېخىمۇ كۈنكەرت، تېخىمۇ تەسىرلىك قىلىپ بېيىتتى. دېمەك، نەۋائىي «خەمسە نەۋائىي» نى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، بىرتەرەپتىن خەلق داستانلىرىنىڭ شەكىل، قۇرۇلما ۋە مەزمۇن ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆگەنسە، ئەڭ مۇھىمى يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن، لۇتقىغىچە بارلىققا كەلگەن «قۇتادغۇبىلىك»، «ئەتەبەتۈلھەقايق» «گۈل ۋە نەۋروز» قاتارلىق مۇنەۋۋەر داستانلارنىڭ مەزمۇن، بەدىئىيلىك، غايىۋى جەمئىيەت، پەلسەپىۋىلىك قاراش، ئىلىم - پەن، ئىنسان بەختى توغرىسىدىكى قاراشلىرىغا ۋارىسلىق قىلغان ئاساستا «خەمسە» سىنى تەشكىل قىلغان يىرىك داستانلار «ھەيراتۇل ئىبرار»، «فەرھاد - شېرىن»، «لەيلى - مەجنۇن»، «سەبئىي سەييارە» «سەددى ئىسكەندەرىي» نى يارىتىپ، ئۇيغۇر يىرىك داستانچىلىقىنىڭ ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇردى.

ئەلىشىر نەۋائىي ئۆزىدە تەربىيىلىگەن يۈكسەك مىللىي مەدەنىيەت ئېڭى ۋە ئەدەبىيات ئېڭىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن «خەمسە نەۋائىي» نى بارلىققا كەلتۈردى. نەۋائىي ئەتراپلىق تەربىيە ئالغان، دۇنيا قاراش جەھەتتە نەزەر دائىرىسى كەڭ، شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەت دۇردانىلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن، دۇنياۋى نەزەرگە ئىگە شەخس بولغاچقا، دۇنياۋى مەدەنىيەتلەرنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىش بىلەن بىرگە، مۇھىمى ئۆز خەلقىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتى، ئىجتىمائىي ئىدىيىۋى قاراشلىرى، پەلسەپە ۋە ئېستېتىكىلىق قاراشلىرى، غايىلىرى مىللىي روھ قاتارلىقلاردىن ھەر دائىم ئىلھاملىنىپ تۇردى. مانا

شۇنداق مەنىۋى تۇپراقلار ئاساسىدا، ئۆزىنىڭ مىللىي ئېغىنى ۋە مىللىي روھىنى يېتىلدۈردى. ئۇنىڭ بۇ خىل ئىجادىيەت ئېغى شەرق ئەدەبىياتىدا، شېئىرىيەتنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئۆلچىمى بولغان «خەمسە» دە ئىپادىلەندى. «خەمسە» نى تامامەن ئۇيغۇر تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن يېزىپ چىقتى. مەيلى تىل، مەيلى ۋەقەلىك، مەيلى ئوبراز، مەيلى شېئىرىيەت خۇسۇسىيەتلىرى، مەيلى قاراش جەھەتتە بولسۇن، ئۇيغۇر مىللىي ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى نامايان قىلغان «خەمسە» قىلىپ يېزىپ چىقتى. «خەمسە» داستاندا روشەن ئىپادىلەندى. شېئىرىيەت توغرىسىدىكى ھېكايە، شەرق خەلقلەرى ئارىسىدا تارقالغان مەشھۇر ھېكايىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ ھېكايىنى ئەڭ دەسلەپ، ئىران شائىرى، ئەبۇلقاسىم فىرەۋسى ئۆزىنىڭ شاھانە ئەسىرى «شاھنامە» گە كىرگۈزۈپ، ئۇنى نەزىم شەكلىدە يازدى. كېيىن 12 - ئەسىرگە كەلگەندە ئەزەربەيجان شائىرى نىزامى گەنجىۋى، ئەسلىدىكى خەلق ئارىسىدا تارقالغان شېئىرىيەت توغرىسىدىكى ھېكايىلەر ۋە «شاھنامە» دىكى نۇسخىسىغا ئاساسەن، شېئىرىيەت يول بىلەن بىر يىرىك داستان قىلىپ يېزىپ چىقىپ، «خەمسە» سىگە كىرگۈزدى. ھەر ئىككىلا شائىر، شېئىرىيەت بىلەن ئىران پادىشاھى خۇسرەۋنى باغلاپ، داستانغا «خۇسرەۋ ۋە شېئىرىيەت» دەپ ئات قويدى. نىزامىدىن كېيىن، بۇ ھېكايىنى ئۆز خەمسەسىگە نەزمىلەشتۈرۈپ كىرگۈزگەن شائىر دېھلىۋى، ھېكايىدىكى مەزمۇن ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ماۋزۇسىدا ئۆزگىرىش ياساپ، داستاننىڭ ماۋزۇسىغا «شېئىرىيەت ۋە خۇسرەۋ» دەپ ئات قويدى. فىرەاد ئوبرازى بولسا قوشۇمچە ئوبراز سۈپىتىدە تۇرىۋەردى. نەۋائىي يۇقىرىقى ئەھۋاللارغا ئاساسەن ئۈچ شائىرنىڭ داستاننى ئىنچىكە كۆردى ۋە تەتقىق قىلدى. ئەسلى ھېكايىنى ئوقۇدى. ئوقۇغاندىن كېيىن نىزامى، خۇسرەۋ دېھلىۋىلەرنىڭ داستاندىكى يېتەرسىزلىكلەرنى تېپىپ چىقتى. خۇددى ئۆزى ئېيتقاندەك «ئۇلارنىڭ يازغانلىرىدىن كۆپلەپ ئازار يېدى» شۇنىڭ بىلەن باشقىچە يول تۇتتى. نەۋائىينىڭ قارىشىچە، خۇسرەۋ ئۆز خاراكتېرى بىلەن ئاق كۆڭۈل، ئەخلاقلىق گۈزەل قىز شېئىرىيەت مۇناسىپ ئەمەس. بۇ گۈزەل قىزغا مۇناسىپ بولىدىغىنى مېھنەت سۆيەر، بىلىملىك، ئىرادىلىك يىگىت فىرەاد ئىدى. فىرەاد، بۇ ھېكايىدە ئاساسىي قەھرىمان بولۇشقا مۇناسىپ ئىدى، شۇڭا نەۋائىي «فىرەاد - شېئىرىيەت» داستاننى يازغاندا، باش قەھرىمان مەسلىسىنى ئىلمىيلىك بىلەن توغرا ھەل قىلىپ، فىرەادنى باش پېرسوناژ، خۇسرەۋنى ئىككىنچى ئورۇندىكى پېرسوناژ قىلىپ بېكىتتى. «فىرەاد - شېئىرىيەت» داستاندىكى دىققەتكە سازاۋەر قىزىق نۇقتا شۇكى، نەۋائىي ئۆزىنىڭ باش قەھرىمانى بولغان فىرەادنى خوتەن شاھزادىسى قىلىپ تەسۋىرلىدى. ئۇنى شەرقتىن تاللىدى. ئۇنى شەرقتە باغلىدى. ئۇنى ئىسمى جىسمىغا لايىق بىلىملىك، ھۈنەرۋەن، ئىرادىلىك، كۈرەشچان، مېھنەت سۆيەر، ساداقەتمەن قىلىپ تەسۋىرلەپ، ئۇنى سوقرات قاتارلىق يۇنان پەيلاسوپلىرى بىلەن ئۇچراشتۇردى. ئۇ، فىرەادنىڭ شەرقتىن غەربكە بېرىپ تاغ يېرىپ سۇ باشلاپ، خەلققە بەخت ئېلىپ كەلگەنلىكىدەك تەسۋىرلىك كۆرۈنۈشلەر ئارقىلىق شەرق خەلقلەرنىڭ سۇنماس ئىرادىسىنى نامايان قىلدى. بۇنى «خەمسە» سى ئارقىلىق ئوبرازلىق ئىپادىلەپ بەردى. شۇنداق قىلىپ نەۋائىي فىرەادنى ئۆز ئىدىيىسىگە مۇناسىپ، دۇنياۋى خىسلىەتكە ئىگە تىپ قىلىپ كۆتۈرۈپ چىقتى.

داستاندا يەنە خوتەن قاشتېشى ئويمىچىلىق ئۇستىسىنىڭ ئوبرازى سۈپىتىدە قارەننى ئالاھىدە تەسۋىرلەپ، ئۇنى فەرھادنىڭ ھۈنەر ئىلمىدىكى ئۇستازى قىلىپ ئوتتۇرىغا چىقاردى. داستاندىكى ئىسكەندەر زولقەرنەين شەرققە يۈرۈش قىلغاندا، دوستلۇقنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە قالدۇرغان جاھاننەما ئەينىكىنى قوبۇل قىلغان چىن خاقانى دەپ تەسۋىرلىگەنمۇ، خوتەنلىك ئىدى. دېمەك، نەۋائىي «فەرھاد - شېرىن» داستانىنى يازغاندا، ئاساسىي ئىجابىي قەھرىمانلىرىنى شەرققە باغلاپ ياراتتى. شەرقنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە تىرىشتى. بۇ ئۇنىڭ ئىدىيىسىدە ئەكس ئەتكەن مىللىي ئاڭ ئىدى. ئۇنىڭ بۇ خىل روھى مەزكۇر داستاننىڭ ماۋزۇسىدا ناھايىتى روشەن ئەكس ئەتتۈرۈلدى. ئۇنىڭ «سەددى ئىسكەندەرىي» داستانىدىكى ئىسكەندەر ئوبرازىنىڭ شەرق خاقانلىرىغا خاس خاراكتېر ئالاھىدىلىكى بىلەن تەسۋىرلىشىمۇ، يۇقىرىقى قارىشىمىزغا ئىسپات بولالايدۇ.

نەۋائىي يەنە يۈكسەك مىللىي مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات روھىنى ئىپادىلەپ، «خەمسە نەۋائىي» دىكى بارلىق داستانلارنى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىپ چىقتى. ئۇ ئۇيغۇر تىلى بىلەن يازغان بەش داستانغا، مەڭگۈلۈك ئەبەدىيلىك يوقالماس دېگەن مەنىدىكى ئەدەبىي تەخەللۇس «نەۋائىي» دېگەن مۆھۈرىنى بېسىپ، ئۆز خەلقىنىڭ ئەدەبىياتىغا يۈكسەك دەرىجىدە كۆڭۈل بۆلىدىغانلىقىنى ئىپادىلىدى.

نەۋائىي ئۇيغۇر تىلى بىلەن پارس تىلىنى روشەن سېلىشتۇرغان، «مۇھاكەمەتۇل - لۇغە تەين» ئەسىرى ئارقىلىق ئۆز خەلقى، مىللىتىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان قەھرىمان سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئىدىيىسىنى، «خەمسە» دەك يىرىك ئەسەرلەرنى كۆپ خىل ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئۇيغۇر تىلى ئارقىلىق يېزىپ چىققىلى بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئىرادىسىنى ئىپادىلىدى.

نەۋائىينىڭ يۇقىرىقىدەك روھىغا، قەھرىمانلىقىغا «سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى ئا. ك. بوروبكوف باھا بېرىپ مۇنداق دەيدۇ: «مۇھاكەمەتۇل - لۇغە تەين، شۇنداق كىتابكى، تۈپ ماھىيىتى جەھەتتىن، ئونىڭدا گەپ تىل ئۈستىدىلا بارمايدۇ. بۇ كىتاپتا يەنە باشقا بىر پىكىر، يەنى ئۆز خەلقى ئەدەبىياتىنىڭ تەقدىرى ھەققىدىكى پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۆزى ھايات چېغىدىلا ھەممە تەرەپتىن ئېتىراپ قىلىنغان، ئۇلۇغ شائىر ۋە مۇتەپەككۇر ئۇستاز ئەلىشىر نەۋائىي ھەققانىي ھالدا شۇنداق بىر شان - شەرەپكە سازاۋەر بولدىكى، ئۇزۇن ئەسىرلىك مۇساپىنى بېسىپ ئۆتكەن ۋە يۇقىرى شۆھرەت قازانغان پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئابروۋى راسا كۆتۈرۈلگەن پەيتتە، ئۆز خەلقى ئەدەبىياتىنىڭ مۇستەھكەم ئاساسىنى قۇردى. نەۋائىي ئۆزىنىڭ «لىسانۇت - تەير» (قۇشلار تىلى) ناملىق داستاندا ئېيتقىنىدەك، ئۇ ئۆز خەلقى ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىنى قۇرغۇچىسى بولغانلىقى بىلەن ئىپتىخارلىنىشقا تامامەن ھەقىقەتتۇر»

بوروبكوفنىڭ بۇ باھاسىدىن شۇنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتى، ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى يوقىلىش خەۋپىگە دۇچ كەلگەندە، نەۋائىي قەيسەرلىك بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئانا تىلىنى ۋە مىللىي ئەدەبىياتىنى قوغداپ قېلىش يولىدا قەھرىمانلىق كۆرسەتتى. ئۆز ئانا تىلىدا ئەسەر يېزىش، ۋە ئۇنى قوغداش زور قەھرىمانلىق ئىدى. نەۋائىي ئەنە شۇ قەھرىمانلىق روھى بىلەن ئۆز خەلقى ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىنى قۇرۇش ۋە ئۇنى گۈللەندۈرۈشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ مەقسەت ئاستىدا، شەرق ئەدەبىياتىدىكى ئەڭ يۇقىرى ئۆلچەم ھېسابلىنىدىغان «خەمسە» نى تۈركىي ئۇيغۇر تىلى بىلەن يازغانلىقىنى ئۆزىنىڭ «لەيلى - مەجنۇن» داستانىنىڭ خاتىمە قىسمىدا

ئوچۇق قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

گەرچە شۇھرەتلەرى جەھاننى تۇتتى،
 غەۋغالارى ئىنسۇجاننى تۇتتى.
 چۇ فارسى ئەردى نۇكتە شەۋقى،
 ئازراق ئىدى ئاندا تۈركىي زەۋقى.
 ئول تىل بىلەن بولدى نەزم مەلفۇر،
 كىم فارسى ئاڭلادى ئول مەھزۇر.

مەن تۈركچە باشلابان رىۋايەت،
 قىلدىم بۇ فەسانەنى ھىكايەت.
 كىم شۇھرەتى چۈن جەھانغە تولغاي،
 تۈركىي ئېلى دەخى بەھرە ئالغاي.
 نەچۈنكى بۈكۈن جەھاندا ئەتراك،
 كۆپتۈر خۇش تەبئۇ سافى ئىدراك.

نەۋائىينىڭ يۇقىرىقى سۆزىدىن شۇنى بىلىمىزكى، شەرق دۇنياسىدا خەمسە يازغان نىزامى، خۇسرەۋ دېھلىۋىلارنىڭ خەمسىلىرى پارس تىلىدا پۈتۈلگەنلىكى ئۈچۈن ئۆز خەلقىنىڭ بەھر ئالالمىغانلىقىدىن قاتتىق ئۆكۈنگەن. شۇ ۋەجىدىن خەمسىنى تۈركىي تىلىدا يېزىپ، ئۆز خەلقىنى «خەمسە» دىن، خەمسىدىكى بۈيۈك مەزمۇنلاردىن بەھر ئالدۇرماقچى بولغان. نەتىجىدە ھۆكۈمران تىل پارس تىلىغا قارشى ھالدا ئۇيغۇر تىلىدا «خەمسە نەۋائىي» نى يېزىپ چىققان. نەۋائىينىڭ بۇنداق قەھرىمانلىقى ياۋروپادا لاتىن تىلى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇۋاتقان مەزگىللەردە «ئىلاھ كومپېدىيىسى» دىن ئىبارەت بۇ مەشھۇر ئەسەرنى ئىتالىيان تىلىدا يېزىپ، ئۆز ئانا تىلىنى قوغداش يولىدا قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن دانتېغا ئوخشايدۇ. دېمەك نەۋائىي، پارس تىلى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇۋاتقان ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدا، ئۇيغۇر تىلىنى قوغداش، ئۆز خەلقىنىڭ ئەدەبىياتىنى گۈللەندۈرۈش، ئەدەبىياتنى خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت يۈكسەك مىللىي ئاڭ ۋە مىللىي روھنىڭ تۈرتكىسى بىلەن خۇددى ئۆزى كۆرسەتكىنىدەك:

تۈركىي نەزمىدە چۇ تارتىپ مەن ئەلەم،
 ئەيلەدىم ئول مەملەكەتنى يەك قەلەم.

دېگەن ئىرادە بىلەن يىرىك داستانلار توپلىمى «خەمسە نەۋائىي» نى يېزىپ چىقتى. خۇلاسە قىلغاندا شەرق خەمسىچىلىك تارىخىدا، ئەلىشىر نەۋائىي كۆپ تەرەپلىمە ئىزدىنىش، كۆپ تەرەپلىمە ئۆگىنىپ تەتقىق قىلىش، خەمسىگە ماتېرىيال بولغان شەرق خەلقىلىرى ئارىسىدىكى ھېكايىلەرنى مەنبە قىلىپ، نىزامى، دېھلىۋى ۋە جامىلارنىڭ خەمسىلىرىگە تەنقىدىي مۇئامىلە قىلىپ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئەھمەد يۈكەنەكلەرنىڭ داستانچىلىق ئىجادىيىتىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىدا «خەمسە نەۋائىي» نى مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىپ چىقتى. شۇنداق قىلىپ ئۇ دۇنيا خەمسىچىلىك تارىخىدا، ئالدىنقى ئۈچ خەمسە ئۈستازىدىن ئېشىپ، بىرىنچى ئورۇندىكى خەمسە پىرىگە ئايلاندى. نەۋائىينىڭ دۇنياۋى خاراكتېرلىك ئەدەبىي ئېقىم خەمسىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك، مۇكەممەل يېزىپ چىقىشىغا تۈرتكە بولغان ئامىللار كۆپ تەرەپلىمىلىك بولۇپ، ئاساسلىقى، ئۆزىنىڭ لىرىك شېئىرلىرىدا ئەكس ئەتتۈرۈلمىگەن زور سىياسىي، ئىجتىمائىي، تارىخىي، غايىۋى مەسىلىلەرنى «خەمسە» ئارقىلىق تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈش، ئوتتۇرا ئەسىردىكى خەمسە

رىقابىتىگە قاتنىشىپ، ئۆز خەلقىنىڭ مىللىي ئەدەبىياتىغا شان - شەرەپ كەلتۈرۈش، پارس تىلى ھۆكۈمرانلىقىغا جەڭ ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى قوغداپ قېلىش، قاراۋىدىن تا ئۆز زامانىسىغىچە بولغان ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيىسىنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈش، ئۇيغۇر يىرىك داستانچىلىقىنى ئۈزۈپ قويماي، «قۇتادغۇبىلىك» دىن باشلانغان ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىدىكى داستانچىلىق ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇش، ئۇيغۇر داستانچىلىقىدىكى بىر يىرىك داستان يېزىش سەۋىيىسىنى، 5 يىرىك داستان يېزىش سەۋىيىسىگە كۆتۈرۈش، ئەڭ مۇھىمى ئۇنىڭ ئىدىيىسىدە شەكىللەنگەن يۈكسەك مىللىي مەدەنىيەت ئېڭى ۋە مىللىي ئەدەبىيات ئېڭى قاتارلىق بۈيۈك مەسىلىلەر، ئۇنىڭ «خەمسە نەۋائىي» نى ئاپىرىدە قىلىشىغا تۈرتكە بولغان ئاساسلىق ئامىللار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

- شەرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇرلاردا كلاسسىك ئەدەبىيات»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1988 - يىلى نەشرى.
- ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «مۇھاكەمەتۇل - لۇغەتەين» دىن پارچىلار، «بۇلاق» 1980 - يىلى، 1 - سان.
- ۋاھىتجان غۇپۇر، ئەسقەر ھۈسەيىن: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تىزىملىرى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى.
- غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى قىسقىچە تارىخى» ش. ئۇ. ئا. ر. ئالىي مائارىپ ۋە كەسپىي مائارىپ بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگۈچىلەرگە يېتەكچىلىك قىلىش كومىتېتى ئىشخانىسى 1996 - يىلى.
- «شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1989 - يىلى 1 - سان.
- ئەلىشىر نەۋائىي: «مۇھاكەمەتۇل - لۇغەتەين»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 - يىلى نەشرى.
- ئەلىشىر نەۋائىي: «مەجالسۇن - نەفائىس»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 - يىلى نەشرى.
- ئەلىشىر نەۋائىي: «لەيلى - مەجنۇن» داستانى، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1991 - يىلى نەشرى.
- ئەلىشىر نەۋائىي: «فەرھاد - شېرىن» داستانى، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1991 - يىلى نەشرى.
- ئەلىشىر نەۋائىي: «سەددى ئىسكەندەرىي» داستانى، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1991 - يىلى نەشرى.

ھايات بېغى

ن. بات

(ئەلىشىر نەۋائىي توغرىسىدا پوۋېست)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: جېلىل مۇھەممەت

قوللىغۇچىدىكى «ھايات بېغى» پوۋېستىدا ئۇلۇغ مۇتەپەككۈر شائىر ۋە دۆلەت ئەربابى ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ھاياتى، يەنى ئۇنىڭ بالىلىق، ياشلىق دەۋرلىرى ھەمدە خەلق ئۈچۈن قىلغان خىزمەتلىرى تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ كىتابتا ئەلىشىر نەۋائىي، ھۈسەيىن بايقارا، جامىي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تارىخىي ئوبرازلار بىرقەدەر توغرا ۋە يارقىن تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، بۇ كىتابنى ئوقۇغان ھەر بىر كىشى ئەينى زاماندىكى دەۋر شارائىتى، تۇرمۇش ۋە ئايرىم دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ ئىش - پائالىيەتلىرىنى كۆز ئالدىغا روشەن كەلتۈرەلەيدۇ. لېكىن، بۇ كىتابتىمۇ ئەينى دەۋرنىڭ سىياسىي، تارىخىي جەھەتتىكى تار، بىر تەرەپلەر قاراشلىرى روشەن ھالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مەسىلەن، تارىخىي شەخسلەرگە بولغان مۇناسىۋەت ۋە ئۇلارغا تۇتۇلدىغان پوزىتسىيە مەسىلىسىدە، بولۇپمۇ ئەمىر تېمۇر ساھىبىقىرانغا تۇتقان پوزىتسىيە مەسىلىسىدە ئاپتور ئۆزىنىڭ تولىمۇ بىر تەرەپلىمە تارىخىي قارىشىنى ئىپادىلىدى. ساھىبىقىران ئەمىر تېمۇرغا تۇتۇلغان بۇ خىل پوزىتسىيەنى تېمۇر مەنسۇپ بولغان خەلقلەر ئەسلا قوبۇل قىلالمايدۇ، بۇ پەقەت ئاپتورنىڭ ۋە ئۇ ۋەكىللىك قىلغان خەلقنىڭ ئىچىدىكى ئايرىم كىشىلەرنىڭ كۆز قاراشىدىنلا ئىبارەت، خالاس. شۇنداقسىمۇ بۇ كىتاب ئۆزىنىڭ مەزمۇنى، ئەدەبىي جەھەتتىكى گۈزەللىكى ھەمدە ئوبرازلارنىڭ ئۈستىلىق بىلەن تەسۋىرلىنىشى ئارقىلىق كىتابخانىدا زور قىزىقىش قوزغايدۇ.

بىرىنچى قىسىم

بالىلىق يىللىرى

قۇشلار سۆھبىتى

سەھرا شامىلى قۇم ۋە قايغۇ ئېلىپ كەلدى. تۆگىلەر بوزلايتتى. ئاياللار بوۋاقلارنى ئەللىي ئېتىش ۋە ئېمىتىش بىلەن ئاۋارە ئىدى. ئەرلەر بولسا چارچىغانلىقلىرىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن؛ ئەمما قۇملار يۈزلەرگە قاتتىق ئۇرۇلاتتى، كۆزلەرگە كىرەتتى، چىشلار ئارىسىدا غىچىرلايتتى.

يولۇچىلار كەچقۇرۇن نېفىت شەھىرىنىڭ يېنىدىكى بىر مەسچىتنىڭ ياتاق ئۆيى ئالدىغا كېلىپ توختاشتى، بۇ دەۋرۇشلەرنىڭ تۇرار جايى ئىدى، بۇ يەردىكى تەركىدۇنيا بولۇپ ھەممىدىن ۋاز كەچكەنلەر، جۇلجۇل كېيىملىك ئادەملەر ئارىسىدا ئالىم، مەشھۇر تارىخچى شەرەپىددىن ئەلى يەزەيى بار ئىدى، ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ ئىشىنى — يېڭىلىمەس، رەھىمسىز تېمۇرنىڭ^① تارىخىنى يېزىپ تاماملاش — ئۈچۈن تەنھا ياشايتتى.

دەرۋىشلەر يولۇچىلارنى قىزغىن، ياخشى قوبۇل قىلىشتى، ئاياللار ۋە بالىلار ئۈچۈن ئالاھىدە خانىمۇ تېپىلدى. بۇ ئادەملەرنىڭ ھەشەمەتلىك تۇرمۇش، باياشات ۋە مولچىلىق شارائىتىدا ياشاپ، شۇنىڭغا ئۆگىنىپ قالغانلىقىنى، بۈگۈنكىدەك بۇنداق مۈشكۈل سەپەرگە پەۋقۇلئادە ۋەزىيەت مەجبۇر قىلىۋاتقانلىقىنى زېرەك شەرەپىددىن ئوبدان چۈشىنەتتى؟ ئۇ بۇلارنىڭ قوغلانغانلىقىنى بىلەتتى.

ئۇلۇغ ئالىم خاتالاشمىغاندى، ئۇلار تېمۇرنىڭ ئوغلى شاھرۇخ سۇلتاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، ئۆزئارا باشلانغان ئۇرۇش دەۋرىدە ئۆز ۋەتىنىنى تاشلاپ كېتىۋاتقان، خۇراساندىن^② قوغلانغان تۆرىلەرنىڭ ئائىلە — تاۋابىئاتلىرى ئىدى، ئۇلار ھازىر ئىراققا ئۆتۈپ كېتىۋاتاتتى. يېرىم كېچە بولغاندا شامال توختىدى ھارغان ئادەملەر قاتتىق ئۇيغۇغا كېتىشتى. ئاسمان سۈزۈلۈپ، يۇلتۇزلار ئۆچكەندە بىر نەچچە بالا ھويلىغا چىقىشتى — دە، دەرۋىشلەر ياتقان ئۆينىڭ ئىشىك ئالدىغا يۈگۈرۈپ كېلىشتى. بالىلار ئۇ يەرگە بېرىپلا ئەتراپقا ئىھتىيات بىلەن نەزەر سېلىشتى ۋە ئۇلارنى چاقىرغان ئاۋازنى ئاڭلىشى بىلەنلا دەرھال ئارقىغا يېنىشتى. كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان، ئەمما سۈرلۈك كۆرۈنىدىغان بۇ خانىدا چاڭ — توپا باسقان يۇمشاق ئۆتۈكلەر تېز — تېز شىپىرلاپ، ئىشىك ئالدىغا شەرەپىددىننىڭ ئۆزى كەلگەندە، بالىلاردىن بىرى خاتىرجەملىك بىلەن يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا توختىدى.

— ئېتىڭ نېمە بالام؟

— ئەلىشىر، غىياسىددىن كىچىكنىڭ ئوغلى، بىز ھىراتتىن كېلىۋاتىمىز. سىزنىڭ...
— بۇنداق ئوچۇق، روشەن جاۋاب بەرگەن ئادەم ئىلىمگە ئېرىشىدۇ. مەكتەپكە باردىڭمۇ؟
بالىنىڭ كۆزى چاقناپ كەتتى:

— باردىم.

ئۇنىڭ پەشمەت چاپىنىنىڭ ئىچىدە كىتاب كۆرۈنۈپ تۇراتتى.
— ئەلىشىر، قوينۇڭغا تىقىۋالغان كىتابىڭنى ماڭا كۆرسەتكىنە.
بالا گويا بۇ ئادەم كىتابىنى تارتىۋالدى دەپ قورققاندا، كىتابىنى ئىختىيارسىز ھالدا مەيدىسىگە مەھكەم رەك باستى.

— بۇ مەن ئوقۇغان كىتابلار ئارىسىدىكى ئەڭ ياخشى كىتاب.

شەرەپىددىن كۈلۈۋەتتى.

— يەتتە ياشقا كىرگۈچە قانچە كىتابنى ئوقۇپ چىقتىڭ؟

— مەن سەككىز ياشتا جاناب، — دەپ مەغرۇرلۇق بىلەن جاۋاب بەردى بالا — مەن

«گۈلىستان» نى يادقا بىلىمەن، بۇ كىتاب ماڭا ئاجايىپ تىل ئۆگەتتى.. بالا ئۆزىنى

بېسىۋالدى — دە، ئالىمغا كىتابىنى سۈندى.

① تېمۇر (1336-1405) — ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆتكەن مەشھۇر ھەربىي قوماندان. قىشقا
② خۇراسان — ھازىرقى ئىراننىڭ شەرقىي شىمالىي ۋىلايىتىنىڭ تېررىتورىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

— ئوھۇ! «قۇشلار سۆھبىتى» نىمۇ؟ — دەدى ئۇ ھەيرانلىق ۋە خۇشاللىق بىلەن. — سەن بۇنىڭدىكى بىرەر نېمىنى بولسىمۇ چۈشىنەمسەن زادى؟ — مەن باشقىلارغا چۈشەندۈرۈپ سۆزلەپ بىرەلمەيمەن، لېكىن ئۇنىڭ ھەممىسىنى يادقا بىلىمەن، ئىشەنمىسىڭىز سوراڭ كۆرۈڭ.

— ئالىم تەۋەككۈلگە كىتابنىڭ بىر بېتىنى ئېچىپ، بىرىنچى قۇرنى ئوقۇدى، بالا قىزىشىپ كەتتى. — دە، ئېنىق ئاۋاز بىلەن ئۇنىڭ داۋامىنى يادقا ئوقۇشقا باشلىدى. ئاۋۋال ئۇ ئاۋازنى ئاستا چىقىرىپ ئوقۇدى، كېيىن بارغانسېرى قاتتىقراق ئوقۇشقا باشلىدى، ئاخىر ئۇ شېئىرنىڭ قاپىيىلىرىگە بېرىلىپ كېتىپ، ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇشقا باشلىدى. غەزەپلىك بىر ئاۋاز ئۇنىڭ دىققىتىنى بۆلمىگەن بولسا، ئۇ داستاننىڭ ھەممىسىنى ياد ئوقۇپ تۈگەتكەن بولاتتى.

— ھە، مۇنداق ئىش ئىكەن. — دە! يەنە ئەقلىڭدىن ئېزىۋاتامسەن؟ بۇ ئالىمغا قۇرئاندىكى مۇقەددەس سۆزلەرنى ئېيتىپ بېرىش ئورنىغا قۇشلارغا ئوخشاش سۆزلەشتىن ئۇيالىمىدىڭمۇ؟ ئەلىشىرنىڭ كەينىدە قاراساقاللىق بىر كىشى پەيدا بولدى، دادىسىنى كۆرۈش بىلەن بالا جىم بولۇپ قالدى. شەرەپىدىن بېشىنى كۆتۈردى ۋە كىتابىنى ئەلىشىرگە قايتۇرۇپ بېرىۋېتىپ، ئۇنىڭ دادىسىغا مۇراجىئەت قىلدى. — مۆھتەرەم، ئەزىزىم، راستىنى ئېيتسام بالىنىڭ زېھنى ناھايىتى ئۆتكۈر ئىكەن!

غىياسىدىن كىچىك ناھايىتى غەزەپلەنگەنىدى. — ئاھ، ئالىملارنىڭ ئالىمى، بۇ زېھنى ئۇنى ساراڭ قىلىپ قويدۇ! ئۇ بۇ چۈشىنىكسىز كىتابتىن باشقا ھېچنېمىنى بىلىشنى خالىمايدۇ. كىتابنى دەررۇ ماڭا بەر! ئەلىشىر تاتىرىپ كەتتى. ئەمما، سۆز ياندۇرۇشقا جۈرئەت قىلالىمىدى، كىتابنى بىر ئاز مەيدىسىگە بېسىپ تۇردى. — دە، كېيىن ئۇنى تەزىم بىلەن دادىسىغا سۈندى. دادىسى كىتابنى ئۇنىڭ قولىدىن يۈلۈپ ئېلىپ، ئۇزۇنسىغا ۋە توغرىسىغا يېرتىپ، پارچە - پارچە قىلىۋەتتى. ئۇ غەزەپتىن گويا ئەقلىنى يوقىتىپ قويغۇدەك بولدى. تېخى ھازىرلا كىتاب شەكلىدە تۇرغان بۇ نەرسىنىڭ پارچە - پارچە سارغۇچ ۋاراقلىرى قۇملار ئۈستىدە لەپىلدە ئۇچۇپ كەتتى. بۇنى كۆرگەن غىياسىدىن دەرھال غەزەپتىن يېنىپ پەسكويغا چۈشتى. غىياسىدىن ئۆزىنىڭ بۇ قەتئىي ھەرىكىتىدىن خىجىل بولغان ھالدا شەرەپىدىنغا تەزىم قىلدى ۋە ئارتۇق سۆز قىلماي نېرى كەتتى.

ئەلىشىر كۆز يېشىنى ئارانلا توختىتىپ قالدى. ئۇ تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ، يىرتىلغان ۋاراقلىرىنى نازۇك قوللىرى بىلەن يېغىشقا باشلىدى. بۇ ۋاراقلىرىنى يۈزىگە سۈرتۈپ تۇرۇپ ئۇلارنىڭ تونۇش بولغان بىر خىل ھىدلىرىنى قانغۇچە پۇرايتتى، ئەمما ئۇنىڭ بىرەر قۇرىنىمۇ ئوقۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. كىتاب پۈتۈنلەي كاردىن چىققانىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن بالا كۆزىنى يۇمدى. — دە، كىتابنىڭ ھەر بىر بېتىدىكى قۇرلارنى تەكرارلاشقا باشلىدى ۋە كۈلۈمسىرەپ قويدى. كىتاب ئۇنىڭ قولىدا - قەلبىدە، ئۇ يوقالمايدى ئەلىشىر زېھنىنى يوقاتمىغۇچە كىتاب يوقالمايتتى.

① «قۇشلار سۆھبىتى» پارس شائىرى پەرىدىن ئەتتارنىڭ (1119 - 1230) داستانى. ۱۱۱۹

ئەلىشىر خۇشال بولغان ۋە ھاياجانلانغان ھالدا ئورنىدىن تۇردى. شۇ ۋاقىتقىچە بالىنىڭ ھەرىكىتىنى كۆزىتىپ تۇرغان شەرەپىدىن ئۇنىڭ بېشىنى مۇلايىملىق بىلەن سىلاپ:
 — بىلىملىك بول، بىلىمىڭنى ئاشۇر، چۈنكى بىلىم — ئالەمنىڭ يول كۆرسەتكۈچى.
 سىدۇر، — دېدى.

تېمۇر ھۆكۈمرانلىق قىلغان يەردە

تېمۇر بېسىپ ئۆتكەن يەرلەر تېخىچىلا دەھشەتتىن تىترىمەكتە ئىدى. ھىندىستاندىن تاكى ئەزەربەيجانغىچە بولغان يەرلەرنى لەڭنىڭ تۆمۈر قەدەملىرى ۋەيران قىلغانىدى. جەڭلەرنىڭ بىرىدە يانپىشى يارىدار بولۇپ ئاقساقالغان تېمۇرنىڭ لەقىمى «لەڭ» ئىدى. باتۇرلۇقتا تەڭدىشى يوق، رەھىمسىز، زالىم تېمۇر دۇنيانى ئىستېلا قىلىش مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ھېچنېمىدىن قايتماي ئالغا ماڭاتتى، ئۇنىڭ بارمىقىدىن چىقارماي دائىم سېلىپ يۈرۈدىغان ئۈزۈكىگە: «قەدىڭنى رۇسلاپ يۈرسەڭ غەلبە قىلسەن» دېگەن خەت ئويۇلغانىدى.

«بۇ ئالەم ئۆزىدە ئىككى شاھنىڭ بولۇشىنى راۋا كۆرمەيدۇ» دەيتتى ئۇ تېمۇر ئەنە شۇ بىرلا شاھلىق تەختىنى ئۆزى يالغۇز ئىگىلەشنى خالايتتى. ياشلىقىدا ئۇ مۇۋەپپەقىيەتسىزلىكلەرگىمۇ ئۇچرىغان، نۇرغۇنلىغان مۇشەققەتلەرنى باشتىن كەچۈرگەن.

ئۇ دۆلەت ئۈستىگە چىقىشقا ھەر خىل يوللار بىلەن ھەرىكەت قىلدى، ئۇنىڭغا ئىشىنىپ تاپشۇرۇلغان نۆكەرلەر بىلەن بىللە قاراقچىلىق قىلىشقىمۇ، ھەر خىل ئەمىرلەر ۋە خانلارنىڭ تاللانغان ئەسكەرلىرىگە باشلىق بولۇپ ئىشلەشكىمۇ توغرا كەلگەنىدى، ئۇ ئۆزىدىن كۈچلۈك كەلگەن دۈشمەندىن قېچىپ، ئىككى قېتىم ۋەتىنىنى تاشلاپ كەتكەنىدى. ئەمما، مۇۋەپپەقىيەتسىزلىكلەر ئۇنىڭ ئىرادىسىنى يېڭەلمىدى، ئۇ پاراسەتلىك، ئەپچىل ئىدى، ھېچنېمىدىن قايتمايتتى، ئۆزىگە كېرەكلىك ئادەملەر بىلەن دوست بولاتتى، ئەگەر ئۆزى لازىم دەپ تاپسا، يېقىن دوستلىرىغا خىيانەت قىلىپ، ئۇلارنى ئۆلتۈرەتتى. ئۇ بەلخ ئەمىرى ھۈسەيىننىمۇ مانا شۇنداق قىلدى، ئۇلار سەمەرقەنددىكى ھۆنەرۋەنلەر قوزغىلىڭىنى باستۇرغان چاغدا ناھايىتى يېقىن دوست ئىدى! ئۇلار قوزغىلاڭنى بىللە باستۇرغان چاغدا قانلىق كۈرەش ئېلىپ بارغانىدى، چۈنكى ئايىغى چىقمايدىغان ئۇرۇش ۋە ھەددىدىن ئاشقان زۇلۇمدىن ئازابلانغان ئادەملەر قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنىدى؛ قوزغىلاڭچىلارنىڭ رەھبەرلىرى جاسارەتلىك، باتۇر ئەزىمەتلەر ئىدى، ئۇلارنىڭ بىر ئاق كۆڭۈل، باتۇر، پاختا تازىلىغۇچى ئابۇبەككىرى كېلاۋى، يەنە بىر تار يەلكىلىك، تاشقى كۆرۈنۈشىدىن ياۋاش، ئەمما قىزغىن مۇنازىرە قىلىدىغان، سەمەرقەند مەدرىسىنىڭ ئوقۇغۇچىسى ئىدى. ئۇلار يولباشچىلىق قىلغان قوزغىلاڭ ناھايىتى زالىملىق بىلەن دەھشەتلىك باستۇرۇلدى، بولۇپمۇ بۇ قوزغىلاڭنىڭ يولباشچىلىرىنى تېمۇر بىلەن ئەمىر ھۈسەيىن ناھايىتى دەھشەتلىك ھۆكۈمگە بۇيرۇدى.

ئەمما، ھۈسەيىن بولسا تېمۇرگە ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىقىۋېلىش ئۈچۈن پەقەت بىر شۇتا سۈپىتىدىلا لازىم ئىدى. تېمۇر ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىقىپ ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى مۇستەھكەملىۋالغاندىن كېيىنلا، ھېچ بىر تەپ تارتماستىنلا ھۈسەيىننى تۇتقۇن قىلدۇرۇپ، ئۆلتۈرگۈزۈۋەتتى، تېمۇر ئۆز يولىغا پۈتلىكاشاڭ دەپ قارىغانلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرەتتى. ناۋادا قارشىلىق كۆرسەتكەنلەر كۆرۈلسە، ئۇ پۈتۈن — پۈتۈن شەھەرلەرنى ۋەيران

قىلىۋاتتى. خەلق قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن سېپىزبۇرادا ئۈچ مىڭ كىشىنىڭ كاللىسىدىن گەج ۋە ھاك بىلەن قوپۇرۇلغان جانلىق مۇنار قەد كۆتۈردى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان بىر مۇنچە جايلاردا ئادەملەرنىڭ بېشىدىن ياسالغان پىرامىدالار قوپۇرۇلدى، تېمۇرنىڭ ئۆز مەككارلىقىنى قانداق ئىشقا ئاشۇرىدىغانلىقىنى ھېچ كىشى ئالدىن بىلمەيتتى.

بىر قېتىم ئۇ قورشىۋالغان شەھەرلەردىن بىرى ئۇزاق قارشىلىقلاردىن كېيىن تەسلىم بولۇش قارارىغا كەلگەندە، تېمۇر ئاھالىنىڭ قېنىنى تۆكمەسلىككە ۋەدە بەردى. لېكىن، ئۇ ناھايىتى نۇرغۇن سېلىق تەلەپ قىلدى، ئۇنىڭ بۇيرۇق بويىچە شەھەرنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ئادەملىرى ئۇنىڭغا ئالتۇن - كۈمۈچ ئېلىپ كېلىشى كېرەك ئىدى. بۇ كىشىلەر تەلەپ بويىچە شەھەر سىرتىغا چىققاندا، ئۇلارنى بىر ئازگالغا ئېلىپ باردى. ھېلىقى كىشىلەر ئۆزلىرىنى ئۆلۈم كۈتۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ: «بىزنى ئۆلتۈرمەسلىككە ۋەدە بەرگەندى! ئۇلۇغ تېمۇرنىڭ سۆزى ئۆز كۈچىدىن قالدىمۇ؟» دەپ ۋارقىراشتى. تېمۇر بولسا سوغۇق قانلىق بىلەن: «سىلەر ناھايىتى ئۇزاق قارشىلىق كۆرسەتتىڭلار، راست مەن قان تۆكمەسلىككە ۋەدە بەرگەن. بوپتۇ ئەمدى كۆمۈلسىلەر» دەپ جاۋاب بەردى - دە، جاللاتلارغا ئىشارەت قىلدى. نەپرەتلىك ئىستېلاچىنىڭ دەھشەتلىك كۈچىدىن ھەممە قورقاتتى. تېمۇرنىڭ لەشكەرلىرى سۈرىيىنىڭ ئالىپى شەھىرىنى ئىشغال قىلغان چاغدا ئاتاغلىق بىر ئالىم ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تېمۇرنى قارشى ئېلىشقا ئېۋەتىلگەن كىشىلەرگە باشلىق بولۇپ بارغانىدى. ئۇ تېمۇرنىڭ ئالدىغا كېلىپ قورققىنىدىن قاتتىق تىترەپ، بىر ئېغىز مۇگەپ قىلالىدى، تېمۇر ئۇنىڭغا ئەقىللىق كۆزلىرىنى ئالايىتىپ تۇرۇپ كۈلۈۋەتتى - دە: «نېمە، سەن بۇ يەرگە تىترەش ئۈچۈن كەلدىڭمۇ؟ سۆزلە! - دەيدى.

ئەمما، ئالىم سۆز قىلالىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسىگە تاماق بېرىڭلار! - دەيدى تېمۇرى پەرۋاسزلىق بىلەن ئۆزىنىڭ داستىخانچىلىرىغا. مەغلۇپ بولغانلار يىنىك ئۈھ تارتىشتى. بۇ - ئۇلارنىڭ ھاياتى ساقلىنىپ قالدى دېگەن مەنانى بىلدۈرەتتى. باشقىلار ئۇنىڭدىن نەپرەتلىنىشەتتى ۋە قورقۇشاتتى. ئەمما، ئۇنىڭغا ئۇ بايلىق ھەم شۆھرەتكە ئىگە قىلغان سەككىز يۈز مىڭ لەشكەر سادىق ئىدى. لەشكەرلەر ئۇنىڭ يېڭىلىمەس قەھرىمانلىقىغا سەجدە قىلاتتى. ئۇنىڭ دۈشمەن لەشكەرلىرىنىڭ ئەھۋالىنى بەش قولىدەك بىلىپ تۇرۇشى ئاجايىپ بىر مۆجىزىگە ئوخشايتتى.

ئۇ باشقىلارنى بولسا ئۆزىنىڭ ئىزىدىن ئازدۇرۇپ، ھېچكىم كۈتمىگەن يەردە پەيدا بولۇپ قالاتتى؛ ئۇ قويۇندەك باستۇرۇپ كېلىپ، بوراندەك چاپسان ئۆتۈپ كېتەتتى، ئۇ ھەربىي تاختىكىغا ئۇستا ئىدى، ئۇ جەڭدە كىيىدىغان ئالاھىدە باش كىيىمىنى ئويلاپ چىقتى، لەشكەرلەر بۇيرۇق بىلەن كۈتۈلمىگەن يەرلەرگە بېرىپ ئۇچرىشىپ قالغان چاغلىرىدا بىر - بىرىنى تونۇۋالالايتتى. شۇنداق قىلىپ ئۇلار ھەر خىل جايلاردا توپ - توپ بولۇپ پەيدا بولاتتى، - دە، دۈشمەن ئۆزىنىڭ قورشاۋدا قالغانلىقىنى بىلمەي قالاتتى.

تېمۇر ھەم ئۇستا ھىيلىگەر ئىدى. ئۆز قول ئاستىدىكىلەرنى سىنىماقچى بولۇپ ۋە مىراسخورلىرىغا كىمنىڭ قارشى چىقىدىغانلىقىنى بىلمەكچى بولۇپ، ئىككى قېتىم ئۆزىنى «ئۆلدى» دېگەن يالغان خەۋەرنى تارقاتتى، تېمۇر «تېرىلگەندىن» كېيىن يەنە يېڭىدىن قان تۆكۈشلەر باشلانغانىدى.

تېمۇرنىڭ خاراكتېرىدىكى زىددىيەتلەرنى چۈشەنمەك تەس ئىدى. بەزىدە ئۇ گۇناھسىزلار بىلەن گۇناھكارلارنى قارا قويۇق بىر خىلدىلا ئۆلتۈرەتتى، بەزىدە كۈتۈلمىگەن مېھرىبانلىق بىلەن دۈشمەنلەرنىمۇ ھەيران قالدۇراتتى. بەزىدە ئۇ ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ، بەزىدە رەھىمسىزلىك بىلەن چوڭ ۋەيرانچىلىقلارنى كەلتۈرگۈچى تېمۇر ئەينى ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە يېڭى قۇرۇلۇشلارنىڭ سېلىنىشىغا قىزىققاندى. بەزىدە ئۇ ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ، بەزىدە رەھىمسىزلىك بىلەن چوڭ ۋەيرانچىلىقلارنى كەلتۈرگۈچى تېمۇر ئەينى ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە يېڭى قۇرۇلۇشلارنىڭ سېلىنىشىغا قىزىققاندى.

ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ھىندىستاندىن تارتىپ ۋولگا دەرياسىغىچە يەتكەندە، ئۇ ئۆز نامىنى چىقارماقچى بولۇپ، يېڭى شەھەرلەرنى بەرپا قىلىشقا، كۈنلىرىنى بولسا ئاجايىپ بىنالار بىلەن بېزەشكە باشلىدى، ئۇ ئۆز دۆلىتىنىڭ پايتەختى سەمەرقەندنى ھېچنېمە بىلەن تەڭلەشتۈرۈپ بولمايدىغان دەرىجىدە تەرەققىي قىلدۇردى. سەمەرقەند ئەتراپىغا ھەشەمەتلىك سارايلار سېلىندى. بۇ سارايلارنى ئوراپ تۇرغان باغلارنىڭ چوڭلۇقى شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى، كىشىلەرنىڭ تەسۋىرلىشىگە قارىغاندا، بۇ باغلاردىن بىرىنىڭ ئىچىگە كىرىپ يوقىلىپ كەتكەن ئاتنى يېرىم يىلدىن كېيىن ئاران تېپىشقانمىش، بۇ سارايلارنىڭ تاملىرىغا تېمۇرنىڭ غەلىبىلىرىنى تەسۋىرلەيدىغان سۈرەتلەر سىزىلغانىدى. بەزىدە ئۇ ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ، بەزىدە رەھىمسىزلىك بىلەن چوڭ ۋەيرانچىلىقلارنى كەلتۈرگۈچى تېمۇر ئەينى ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە يېڭى قۇرۇلۇشلارنىڭ سېلىنىشىغا قىزىققاندى.

تېمۇر ئۆزى بېسىپ ئالغان يەرلىرىنى ئۆزىنىڭ چىنگىزخانغا مۇناسىپ بولغان ھەربىي تالانتى ۋە ناھايىتى قەيسەرلىكى، زالىملىقى بىلەن قولدا تۇتۇپ تۇردى، ئۇ ئۆزىنىڭ تۇيۇقسىز پەيدا بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ تۇرىدىغان ئۆزىگە بېقىنغان ھۆكۈمدارلارنى ھەر قايسى جايلارغا ھاكىم قىلىپ سايلاپ قويغانىدى. ئۇلارنىڭ بىرىنىڭ ناتوغرا ئىش قىلىپ قويغانلىقى سېزىلىپ قالسا، ئۇ دەرھاللا جازاغا تارتىلاتتى. جازاغا سەۋەنلىك ئۆتكۈزدى دەپ گۇمانلانغانلارلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىمۇ تارتىلاتتى. تېمۇر ھەتتا كىچىك بالىلارنىمۇ ئاياپ ئۆلتۈرمايتتى. بەزىدە ئۇ ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ، بەزىدە رەھىمسىزلىك بىلەن چوڭ ۋەيرانچىلىقلارنى كەلتۈرگۈچى تېمۇر ئەينى ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە يېڭى قۇرۇلۇشلارنىڭ سېلىنىشىغا قىزىققاندى.

مانا شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن دۆلەتنىڭ پارچىلىنىپ، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تەخسىملىنىشى، ھەر بىر تېمۇر ئەۋلادىنىڭ «مەن تېمۇرنىڭ مىراسخورى بولۇشقا ئەرزىمەن» دەپ چىقىشى ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس؛ ئەمما ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى كۈچ جەھەتتىن ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلمەيتتى، تېمۇر ئۆز ئوغۇللىرىغا ئانچە ئۈمىد باغلاپ كەتمەيتتى، چوڭلىرى ئۆلۈپ كەتكەندى. خۇراساننىڭ ھۆكۈمدارى مىرانشاھ ئەقىلسىز ئىدى. ئۇ دادىسىدىن پەقەت ۋەيرانچىلىق سېلىشنىلا مىراس قىلىپ ئالدى. «مىرزا مىرانشاھ ئۆزى ھېچنېمە قىلمىغىنى بىلەن، دۇنيادىكى ئەڭ ياخشى ئىجادىيەتلەرنى بۇزۇشقا بۇيرۇق بەرگەن دېسۇن» دەپ ھەمدە ۋەيرانچىلىقلاردىن ئازراق بولسىمۇ لەززەتلىنىش ئۈچۈن تەڭرىدىكى ئۇلۇغ بىر تارىخچىنىڭ قەبرىسىنى بۇزۇشقا بۇيرۇق بەردى. بەزىدە ئۇ ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ، بەزىدە رەھىمسىزلىك بىلەن چوڭ ۋەيرانچىلىقلارنى كەلتۈرگۈچى تېمۇر ئەينى ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە يېڭى قۇرۇلۇشلارنىڭ سېلىنىشىغا قىزىققاندى.

كىچىك ئوغلى شاھرۇھ تېمۇرگە قابىلىيەتسىزلىك كۆرۈندى. تېمۇر ئۆزى ئۈمىدىنى نەۋرىلىرىگە باغلىدى. كىم تالانتلىقراق بولسا شۇ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىدۇ دېگەن مەقسەتتە شاھزادىلەر بىر خىلدا تەربىيىلەنەتتى. ئاخىرقى ھېسابتا بۇنداق بولمىدى، تېمۇر ئۆلگەندىن كېيىن تېمۇرىلار توختىماي قانلىق ئۇرۇشلار قىلىپ، دۆلەتنى بۆلەك - بۆلەكلەرگە پارچىلىۋەتتى. بەزىدە ئۇ ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ، بەزىدە رەھىمسىزلىك بىلەن چوڭ ۋەيرانچىلىقلارنى كەلتۈرگۈچى تېمۇر ئەينى ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە يېڭى قۇرۇلۇشلارنىڭ سېلىنىشىغا قىزىققاندى.

تېمۇرنىڭ نەۋرىلىرىدىن ئەڭ قابىلىيەتلىكى ئۇلۇغبەك ئىدى، ئۇنىڭغا تېمۇرنىڭ

پايتەختى سەمەرقەند تەگدى. ئۇلۇغبەكنىڭ دادىسى شاھرۇھ مىرانشاھتىن كېيىن خۇراساننى ئىدارە قىلدى. بۇ ۋاقىتتا خۇراسان ناھايىتى كۈچلۈك دۆلەتكە ئايلىنىۋاتاتتى. ئۇنىڭ پايتەختى ھىرات ھەتتا سەمەرقەنددىنمۇ ئۆتۈپ كەتكەنىدى. بۇ يەردە ئەڭ ئاتاغلىق ئالىملار، بىناكارلار، رەسساملار ۋە شائىرلار ياشايتتى. ھىراتنىڭ تەسىرى شۇنچىلىك كۈچلۈك ئىدىكى، شاھرۇھنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ھەر قايسى ناھىيىنىڭ ھۆكۈمدارلىرى:

— شاھروھنىڭ تەختىگە ئولتۇرغان ھاكىمىغىلا بويسۇنمىز، — دەپ ئېلان قىلىشتى. شەھەر ھوقۇقىنى ئىگىلەش ئۈچۈن چەكسىز كۈرەش باشلاندى. ئاساسىي كۈرەش شاھروھنىڭ نەۋرىلىرى — ئاكا — ئۇكا مۇھەممەت بىلەن ئوبۇلقاسىم بابۇر ئوتتۇرىسىدا قىزىپ كەتتى. جېدەل شۇ قەدەر كۈچلۈك، ھەر ئىككى تەرەپتىن قۇربان بېرىش شۇنچىلىك كۆپ بولدىكى، خۇراساننىڭ بولۇپمۇ ئۇنىڭ پايتەختى ھىراتنىڭ نۇرغۇنلىغان ئاھالىسى ئۆز جانلىرىنى ساقلاپ قىلىش ئۈچۈن بۇ مەملىكەتتىن باشقا ياققا كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئەلىشىرنىڭ ئاتا — ئانىلىرىمۇ ھىراتتىن ئەنە شۇ سەۋەب تۈپەيلىدىن چىقىپ كەتكەنىدى.

بالىلىق دەۋرى

غىياسىدىن كىچىك ئاچچىقى يامان ئادەم ئەمەس ئىدى. ئۇ ئوغلىنى ياخشى كۆرەتتى. ئەمما، ئەلىشىرنىڭ تەقدىرى ئۇنى تەشۋىشلەندۈرەتتى. بالا تېخى كېچىلىكىگە قارىماستىن ناھايىتى ئىدراكلىك ئىدى، بىر چاغلاردا غىياسىدىن بۇنىڭ بىلەن پەخىرلىنەتتى، ئۇ ھىراتتىكى بەختلىك تۇرمۇشلىرىنى ئېسىدىن چىقارمىغانىدى، ئۇنىڭ كەڭ — ئازادە ئۆيىگە پات — پات مېھمانلار توپلىشاتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا شائىرلار ئالىملار ۋە لەشكەرلەر بولاتتى. بۇلارنىڭ كۆپلىرى باشقا يۇرتلارنى ئارىلىغانلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆز ساياھەتلىرى توغرىسىدىكى ھېكايىلىرىنى باشقىلار يېرىم كېچىگىچە قىزىقىپ ئاڭلايتتى. جۇڭگودىن ۋە ھىندىستاندىن سودىگەرلەر كېلەتتى. ئۇلار يىپەك ماللار، قىممەت باھالىق تاشلار، پىل ئۈستىخانلىرىغا ئوخشاش تۈرلۈك ماللارنى ئېلىپ كېلىشەتتى. قېرى لەشكەرلەر تېمۇرنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرىنى ئەسلىشەتتى. ئۇلارنىڭ ھېكايىلىرى تىنچ شارائىتتا ئۆتۈۋاتقان بۇنداق باي ئائىلىدىكىلەرگە ئەپسانىدەك تۇيولاتتى. بۇ مەرىكىلەردە كۆپرەك نەغمە — ناۋا بولاتتى، لېكىن غىياسىدىننىڭ پەخىرلىنىدىغىنى ئالىملار بىلەن شائىرلار ئىدى. ئۇنىڭ ئۆيىدە ئۈچ تىلدا — ئەرەب، پارس ھەم تۈركىي تىللاردا شېئىرلا ئوقۇلاتتى. بۇرۇندىنلا ئەرەبچە شېئىرلا تەسىرلىك، پارسچە شېئىرلا ئۆتكۈر، تۈركىي تىلدىكى شېئىرلار بولسا ھەقىقەتنى ئاڭلىتىدۇ، دەپ قارالغانىدى. قىش ئاخشىمىنىڭ بىرىدە ئۆز ئۆيىدە بولغان بىر ئولتۇرۇشنى غىياسىدىن كىچىك ناھايىتى ياخشى ئەسلىيەلەيدۇ. شۇ كۈنى كۆپ مېھمانلار كەلگەنىدى. ئۇلار سەندەلنىڭ ئەتراپىدىكى مامۇق ياستۇقلارغا يۆلۈنۈپ، ئالدىرىماي، خاتىرجەم سۆھبەتلىشىپ ئولتۇراتتى، قەددى — قامىتى كېلىشكەن خىزمەتكار بالىلار ئېغىزغا سېلىش بىلەن ئېرىپ كېتىدىغان ھالۋا، ئۆتكۈر پۇراقلىق شەربەتلەر، ئۈرۈك گۈللىرىگە ئوخشاش نازۇ نېمەتلەرنى ئەكىرىپ بېرىشەتتى. سۆھبەت قىزىپ كەتتى.

— ھۆرمەتلىك مېھمانلار، بۈگۈن مەن سىلەرگە سەنئەتنىڭ ئاجايىپ يۈكسەك نامايەندىسىنى كۆرسىتىمەن.

مانا شۇنداق دەپ، غىياسىدىن تەكچىدىن ئاجايىپ بىر گۈزەل قوليازمنى ئالدى. بۇ قوليازمدا ھۆسنخەتچىنىڭمۇ، رەسسامنىڭمۇ، مۇقاۋىچىنىڭمۇ پۈتۈن ماھارىتى بىلەن كۆڭۈل قويۇپ ئىشلىگەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. يىپەكسىمان قەغەزگە ئىنچىكە قەلەم بىلەن ئالتۇن سۈرەت سېلىنغانىدى. كەڭ ھاۋارەڭ جايلىرى ئالتۇنسىمان ھەم كۆمۈشسىمان سۈرەت بىلەن بېزەلگەن بولۇپ، بۇ سۈرەتتە چۆچەكلەردە تەسۋىرلىنىدىغان، ئۈستىگە قۇش قونۇپ تۇرغان بۆك - باراخسان دەرخ تەسۋىرلەنگەنىدى.

قوليازمنى بېزىگۈچى سۈرەتلەرنىڭ بىرىدە تاغنىڭ دولقۇنسىمان سىزىقى بار بولۇپ، قۇياش نۇرى ئۇنىڭ ئارقىسىدىن كۆتۈرۈلۈپ تۇراتتى بۇ سۈرەتكە قارىغان، ھەر بىر كىشىگە قۇياش نۇرى توپتوتوغرا كۆزىگە چۈشۈۋاتقاندەك بولۇپ تۇيولاتتى. قوليازمنى تېخى ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممىسى كۆرۈپ بولماستىنلا يۇقىرىدىنمۇ ياكى نەقىشلەپ ئىشلەنگەن ئىشكىنىڭ ئارقىسىدىنمۇ ئەيتاۋۇر بىر يەردىن ئاستا چىققان نەغمە ئاۋازى ئاڭلاندى، بۇ نەغمە ئاۋازى بىردە يېقىنلا يەردىن چىققاندەك بولۇپ، تۇيۇلسا، بىردە يىراقلىشاتتى. مېھمانخانغا نەچچە كىرىپ كەلدى. گويا ئۇنىڭغا جاۋاب بەرگەندەك، خانىنىڭ بىر بۇلۇڭىدا ئولتۇرغان باشقا بىر سازەندە غېجەك چالدى. ھەممە كىشى سوزۇپ چېلىنغان مۇڭلۇق كۈيگە قۇلاق سېلىپ جىم بولۇپ قېلىشتى.

— نەغمە مۇتەپەككۈر ئۈچۈنمۇ، لەشكەر ئۈچۈنمۇ ھەقىقىي ئارام بېغىشلايدۇ، — دېدى سۇلتان شاھرۇھنىڭ لەشكەر سېپىدە بىر نەچچە قېتىم غالىبانە جەڭ قىلغان قېرى بارلاس بېگى^①

— ئۆمۈر بويى قىلىچلارنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ كەلگەن كېشى تىنچ تۇرمۇشنىڭ ھۈزۈر - ھالاۋىتىنى ياخشى قەدىرلەيدۇ، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ — دېدى ياش شائىر ھۆرمەت بىلەن.

ئۇنىڭ بۇ ئۆيگە بىرىنچى قېتىم كېلىشى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ بۇ يەردە بولۇۋاتقان گەپ - سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى ئېسىدە ياخشى ساقلاپ قېلىشقا ھەرىكەت قىلاتتى. — ھۆرمەتلىك بەگ، بىزگە سىيىستان، باغدات ھەم شىراز ئۈچۈن بولغان قانلىق جەڭلەر توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىڭا.

— چۆلدىكى ئاچ قالغان شىرمۇ گۆش تېپىش ئۈچۈن، شائىرلار تەسىرات ئېلىشقا ئىنتىلگەندەك ئىنتىلمەيدۇ، — دېدى شائىرنىڭ زەھەر تىللىق ھەمراھلىرىدىن بىرسى. ئۆي ئېگىسى شاھماتنى قولغا ئالدى، بەگ شاھماتقا بولغان قىزىقىشى بىلەن نام چىقارغانىدى.

— بۇ ئويۇن ماڭا جەڭ مەيدانىنى ئەسلىتىدۇ، — دەيتتى ئۇ پات - پاتلا. — قاراڭلار، — دېدى غىياسىدىن، — بۇ شاھماتنى ماڭا ھىندىستاندىن ئېلىپ كېلىشكەن. بۇ پىل چىشىدىن ئىشلەنگەن؛ ياسىلىشى ناھايىتى چىرايلىق چوڭمۇ ئەمەس؛ كىچىكمۇ ئەمەس، ھەر بىر فىگۇرا كۆزگە يېقىملىق كۆرۈنىدۇ. بەگ تاختىغا فىگۇرىلارنى تىزىشقا باشلىغانىدى، شاھمات تاختىسىنىڭ ئىككىنچى

① بارلاس بېگى - ماۋەرائۇننەھر - سىر دەريا بىلەن ئامۇ دەريا ئارىلىقىدىكى رايونلارغا جايلاشقان تۆت قەبىلىلىك ئوبلاستىنىڭ بارلاس قەبىلىسىدىن چىققان ئاتاقلىق لەشكەر بېشى.

تەرىپىگە قېرى شائىر ئولتۇردى. مانا مۇشۇ شائىرنىڭ شەرىپى ئۈچۈن بۈگۈن غىياسىدىننىڭ ئۆيىگە مېھمانلار توپلىنىشقانىدى. ئۇ: «سەھەر ساباسى، مېنىڭ سۆيۈملۈك يارىمنىڭ گۈزەللىكىنى نەم قىرۇدىن سورا!» دەپ ناخشا باشلاپ، بىرىنچى پىيادىنى ئالغا سۈردى. كۈرەش باشلاندى.

مانا شۇ چاغدا ئىچكىرىكى ئۆيىنىڭ نەقىشلەپ ياسالغان ئىشىكى ئېچىلدى، قىزىل پەشمەت چاپان كېيىگەن كىچىك بىر بالا مېھمانخانغا ئىلدام كىرىپ كەلدى. ئۇ نۇرغۇن ئادەملەرنى كۆرۈپ بوسۇغىدا توختاپ قالدى - دە، بېشىنى تۆۋەن سېلىپ تۇردى. پومزەك يۈزى قىزىرىپ كەتتى ۋە ئاستا مېڭىپ دادىسىنىڭ ئالدىغا كەلدى، ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممىسى بالغا نەزەر تاشلاشتى.

— ئەلىشىر نامىڭ ئۇلۇغ بولسۇن! — دەپ ئۇنى چاقىردى شاھمات ئويناپ ئولتۇرغان شائىر. بۇ يەرگە كېلىپ ماڭا مەسلىھەت بەرگىنە، ئاتنى يۈرسەم بولامدۇ ياكى بولمامدۇ؟ ئەلىشىر قارا كۆزلىرىنى شاھمات تاختىسىغا ئويچان تىككەن ھالدا شائىرنىڭ قېشىغا كەلدى. شائىر چازا قۇرۇپ، ئېگىز بەرقۇت تەككىيىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇراتتى. بالا ئۇنىڭ مۇرىسىگە يۆلىنىپ تۇردى.

— كىچىك بالىدىن سورىسىڭىز يامان بولىدۇ، — دېدى بەگ مەسخىرە قىلىپ.

— كىچىك بالىنىڭ سۆزى راست ۋە توغرا بولىدۇ.

ئەلىشىر دىققەت بىلەن نېمىنىدۇر ھېسابلاپ تۇرۇپ، بىردىنلا ئىشەنچلىك ھالدا

— يۈرۈڭ! — دېدى.

ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممىسى قاققلاپ كۈلۈشۈپ كەتتى.

— ئەلىشىر، بۇ يەرگە كەل! — دەپ چاقىردى بۇلۇڭدا ئولتۇرغانلاردىن بىرسى - ناخشا

ئېيتىپ بەرگىنە!

— ئەلىشىر ئۇسسۇل ئويناپ بەرگىن!

— ئەلىشىر نەي چېلىشنى ئۆگىتىپ قويايمۇ؟

بالا ئۇ بۇلۇڭدىن بۇ بۇلۇڭغا مېڭىپ يۈردى، كىشىلەر ئۇنى ئۆز يانلىرىغا تارتىپ ئەركىلىتەتتى. ئاخىر ئۇ ھېرىپ دادىسىنىڭ ئالدىغا كەلدى - دە، ئۇنىڭ تېزىغا بېشىنى قويدى.

ئاسماندىكى پىلاننىلار توغرىسىدا سۆھبەتلىشىشتى سورۇن ئەھلى. چۈنكى، ئولتۇرغانلار ئارىسىدا سۇلتان ئۇلۇغبەكنىڭ نامىنى ھايان بىلەن تىلغا ئالغان ئاسترونوم ئالىم كىشىمۇ بار ئىدى.

— ئۇ ئاسماننى خۇددى ئۆزىنىڭ بەش قولىدەك بىلىدۇ. ئۇ ھەرىكەت قىلغۇچى ئاسمان جىسىملىرىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئۆگىنىش يولىنى ئاچتى. ئاسمان بىزگە يېقىنلاشتى، سۇلتان ئۇلۇغبەك ئەنە شۇنداق قىلدى.

ئەلىشىر بېشىنى كۆتۈرۈپ سۆزگە قۇلاق سالدى. شامنىڭ نۇرى ئۇنىڭ كۆزلىرىدە ئەكس ئەتتى. سۆھبەت بىر قېلىپتا ۋە سىلىق داۋاملاشتى. شائىر بىلەن بەگ كۆپچىلىككە قوشۇلدى. شاھمات ئويۇنىدا ئۇتۇش - ئۇتتۇرۇش بولماستىن تۈگىگەندى. شائىر ئاھاڭلىق قىلىپ بىر نەچچە شېئىر ئوقۇپ بەردى. ئۇ ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ قايسى شېئىرنىڭ ياخشى يېزىلغانلىقى ھەققىدە ھەممە كىشى قىزغىن مۇنازىرە قىلىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى ئاتاغلىق پارس شائىرلىرىنىڭ شېئىرلىرى بىلەن تەڭلەشتۈرۈشتى،

كىمدۇر بىرسى قاسىم ئەل ئەنۋەرنى^① تىلغا ئالدى. شۇ چاغدا چوڭلارنىڭ سۆزىگە خېلىدىن بېرى قۇلاق سېلىپ تۇرغان ئەلىشىر قولىنى كۆتۈردى ۋە ئىنچىكە ئاۋاز بىلەن ئاھاڭلىق قىلىپ شۇ شائىرنىڭ شېئىرلىرىنى ئوقۇشقا باشلىدى. بۇنداق بولۇشنى ھېچكىم كۈتمىگەندى، شۇنىڭ ئۈچۈن ھەممە بىر - بىرىگە ھەيران بولۇشۇپ قارىدى. مېھمانلار يېرىم كېچىگىچە ئولتۇرۇشۇپ قالدى. ئىچكىرىكى خانىنىڭ ئىشىكى بىر نەچچە قېتىم ئېچىلىپ، بىر ئايال كىشى: — ئەلىشىر! — دەپ چاقىردى. ئەمما، ئەلىشىرنىڭ دادىسى قولى بىلەن ئىشارەت قىلىپ بالىنىڭ ئۆز يېنىدا قالدۇغانلىقىنى بىلدۈردى. ئولتۇرۇش ئاخىرلىشاي دېگەندە ئەلىشىرنىڭ كۆزلىرى ئۇيقۇغا كېتىشكە باشلىدى. لېكىن، ئۇ چوڭلاردىن قالماسلىققا ھەرىكەت قىلدى، تارقىلىش ئالدىدا ھەر بىرسى ئەلىشىرگە ئالاھىدە دىققەت بىلەن ئۆز تىلەكلىرىنى بىلدۈرۈشتى. غىياسىدىن كىچىك ئۆزىنىڭ ئىپتىخارلىقىنى ئارانلا يوشۇرۇپ، ئۇلارنىڭ تىلەكلىرىگە قۇلاق سالدى. — ئوغلنىڭز جەڭچى بولىدۇ. — ئالىم بولىدۇ. — شائىر بولىدۇ.

*

*

ئوغلنى سۆيۈملۈك كىتابىدىن مەھرۇم قىلىپ ۋە ئۆزىنىمۇ بىئارام قىلغان ئاچچىقلىنىشىدىن كېيىن، غىياسىدىن كىچىك ئاستا - ئاستا ئۆزىگە كېلىپ، نېمىلەر توغرىسىدا دۇر پىكىر يۈرگۈزدى. ئۇ ئەلىشىرنى «قۇشلار سۆھبىتى» نى ئوقۇشقا قويماي، ئۇنى مەنئى قىلغىنىغا خېلى كۈنلەر بولغانىدى، لېكىن بۇنىڭ ھېچ پايدا بەرمىگەنلىكىنى كۆرۈپ، بالىسىنىڭ تىرشچانلىقىغا ھەيران بولدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ مەملىكەتتە يۈز بەرگەن ۋەقەلەر تۈپەيلىدىن ۋەتىنىنى ئىختىيارسىز تاشلاپ چىقىپ كېتىۋاتقانلىقىدىن بېشى قاتقاندى.

ئۇ ئۆز ئائىلىسىنى كەلگۈسىدە نېمىلەر، قانداق كۈنلەر كۈتۈۋاتقانلىقىنى بىلمەيتتى؛ ئوغلنىڭ قابىلىيىتى چەت ئەللەردە نابۇت بولىدۇ دەپ قورقاتتى، ئۇنىڭغا ئوغلى ئەلىشىر تۇرمۇشتىن ناھايىتى يىراقتا ۋە ئۆزىنى ئۆزى باشقۇرالمىدىغاندەك كۆرۈنەتتى. ھەتتا مەكتەپتىكى بالىلارمۇ بۇنى ھېس قىلىشقاندى. چۈنكى، ئەلىشىر شېئىرلار بىلەن كىتابلارنى ھەممىدىن ئەۋزەل كۆرۈپ، دوستلىرى بىلەن ئوينىماي، ئۇلاردىن يىراق يۈرەتتى. دادىسى بولسا بالىسىنى ساراڭ بولۇپ قالىدۇ دەپ قورقتى. ئۇ ئوغلنىڭ دوستلىرىدىن بىرسىنىڭ: «ئۇ مەجنۇنغا ئوخشايدۇ» دېگەن سۆزلىرىنى پات - پات قورقۇپ تۇرۇپ ئەسكە ئالاتتى. (داۋامى كېيىنكى ساندا)

① قاسىم ئەل - ئەنۋەر — پارس شائىرى (1432 - يىلى ۋاپات بولغان)

بۇخارا ياكى ماۋەرائۇننەھر تارىخى

ھېرمان ۋامبىرى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: باۋدۇن نىياز

ئىستىقبال يول كۆرسەتكۈچىلىرىدىن بىرى

«ئۆتمۈشى ئۇنتۇلغان مىللەتنىڭ ئىستىقبالىمۇ زۇلمەت پەردىسىنىڭ ئارقىسىدا بولىدۇ.»

ماقار (ۋېنگرىيە) ئالىمى ھېرمان ۋامبىرىنىڭ ئۆتمۈشى ئۇنتۇلغان مىللەت ھەققىدە ئېيتقان سۆزلىرىنى بۈگۈن پۇقرا ۋە ئۆلىمالىرىمىزنىڭ يېقىنقى ۋە قەدىمكى تارىخىمىز ھەققىدە ناھايىتى يۈزەكى تەسەۋۋۇرغا ئىگە بىر دەۋىردە ئەسلەش ناھايىتى ئورۇنلۇق ئىشتۇر. ئۆتمۈشتىن خەۋەرسىزلىك تۈنۈگۈنكى ۋە بۈگۈنكى ئەۋلادنى مەنئىۋى جەھەتتىن قاششاق، روھسىز، يۇرتىغا، مىللىتىگە، ئىستىقبالغا بىپەرۋا قارايدىغان قىلىپ قويغانىدى. ۋاھالەنكى، ئېلىمىز بۈگۈنكى كۈندە، باشقىلارغا بېقىنىدىغان قورقۇنچلۇق روھى مۇھىتتىن قۇتۇلۇشقا ئېرىشتى. ياش - قېرى ھەممىسى بىردەك سىياسەتكە، ئىقتىسادقا، مەدەنىيەتكە زوقمەن كىشىلەرگە ئايلاندى. مىللىي ئۆرپ - ئادەت، بايلىق توغرىسىدا قىزىقىپ ئويلاشقا باشلىدى. بەزىلەر بولسا كېلەچەككە زۇلمەت پەردىسى قاپلىغان تۈن كەبى مەجھۇل بىر بوشلۇققا قامىلىپ تىكلگىنىچە ھازىرمۇ كارامەت كۆرسىتىشكە ئۇرۇنماقتا. ئەپسۇسكى ئېنىق ۋە مۇكەممەل بىلىمگە ئىگە بولماستىن تۇرۇپ ئىستىقبالىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. دېمەكچىمىزكى، بۈگۈنكى جۇمھۇرىيىتىمىزدە ياشاۋاتقان ئەۋلادنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ئالتە مىڭ يىللىق تارىخقا، مەدەنىيەتكە ئىگە؛ ئەجدادلىرىمىز ئۆتكەن دەۋرلەردە ھۆكۈمرانلىقمۇ قىلغان ۋە ھۆكۈمرانلىق ئاستىدىمۇ بولغان؛ مىللىي راۋاجلىنىش ۋە نەتەزۇل (ئارقىغا قاراپ چېكىنىش) پەيتلىرىمۇ بولغان. يەر بايلىقلىرىمىز، چېگرالىرىمىز، ئېلىمىزنىڭ نوپۇزى، قوشنا مەملىكەتلەر بىلەن بولغان سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتى، مەشھۇر شەخسلەر بولۇپمۇ، مىللەتنى جاھان مىقياسىدا شانۇ شۆھرەتكە ئىگە قىلغان بۈيۈك شەخسلەر ھەققىدە ئاساسلىق بىر قارارغا كەلمەي تۇرۇپ، كېلەچەكتىكى ھاياتىمىزنىڭ قانداق بولۇشىنى بەربىر تەسەۋۋۇر قىلالمايمىز. مېنىڭچە كېلەچەككە پەقەت ئۆتمۈش يول كۆرسىتىدۇ. ئۇ يول بۈگۈنكى دەۋرنى بېسىپ ئۆتمەي مۇمكىن ئەمەس. بۈگۈنمىز كۈچلۈك ۋە مۇستەھكەم بولسا، ئۆتمۈش ۋە كېلەچەكنىڭ ئېغىر كۆۋرۈكىنى كۆتۈرەلەيدۇ. خەلقىمىزنىڭ پۈتۈن ئۆمرى بېسىپ ئۆتىدىغان ئاشۇ كۆۋرۈكنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە ئۇنىڭغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن يول كۆرسەتكۈچىلەر بولۇشى

لازىم. تارىخ ھەققىدە بىلىمگە ئىگە بولۇش زۆرۈر. ئەسلى ئانا يۇرتلىرى كونا تۈركىستان بولغان مەجارلار (ۋېنگىرلار - ھۇنگىرلار - ھون ئەرلەر. ت. ق) ئالىمى ھېرمان ۋامبىرى نىڭ «بۇخارا ياكى ماۋەرائۇننەھر تارىخى» ناملىق كىتابىمۇ شۇنداق يول كۆرسەتكۈچىلەرنىڭ بىرسى ھېسابلىنىدۇ.

بۇ كىتابنىڭ رۇسچىسىغا ئاركادى پاۋلوۋسكى تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسى تاشكەنتتىكى ئەلىشىر ناۋائىي ناملىق كۈتۈپخانىدا ساقلانغان «تۈركىستان توپلىمى» نىڭ 70 - ، 71 - جىلدلىرىدىن ئورۇن ئالغان. بىز ژۇرنالدا ئېلان قىلىنغان پارچىلارنى تەييارلاشتا شۇ كىتابتىنمۇ پايدىلاندىمۇق. ئاساسەن 20 - يىللاردا بۇخارا خەلق مائارىپ نازارىتى نەشرىياتىنىڭ تەشەببۇسىغا ئاساسەن مۇشۇ رۇسچە تەرجىمىدىن فاتىخ كەرىمى ۋە بۇرھان شەرەپ تۈركچىلەشتۈرگەن ئىككى جىلدلىققا (موسكۋا، 1924 - يىل، كونا ئىملايىمىزدا) تايىنىدۇ.

مەلۇمكى، ھېرمان ۋامبىرىنىڭ تۈركى خەلقلەرنىڭ ھاياتى ئىسلامغا ئائىت ئىلمىي، ئەدەبىي، سىياسىي، تارىخىي تېمىغا ئائىت يىگىرمىدىن ئارتۇق ئەسىرى بار. قىسقىسى، بىز بۇ ئورۇندا ۋامبىرىنىڭ «ئىنگىلىز جاسۇسى» ئىكەنلىكى ھەققىدە سۆزلەشتى. ئارتۇقچە دەپ قارايمىز ۋە فاتىخ كەرىمنىڭ تۆۋەندىكى سۆزلىرىنى تەكىتلەش بىلەن كۇپايىلىنىمىز. بۇ ئالىم «سىياسىي پىكىرى جەھەتتىن ناھايىتى ئېنىق تۈرك مۇخلىسى، ئىنگىلىز تەرەپدارى، روسىيە مۇخالپى (قارشى چىققۇچى) ئىدى. شۇنىڭغا ئاساسەن پادىشاھ روسىيىسىنىڭ قارشىچە غەيرى مەقبۇل كىشىلەرنىڭ جۈملىسىدىن ھېسابلىناتتى» ئەمما ئالىمغا نىسبەتەن شۇنداق قاراشلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭ «بۇخارا ياكى ماۋەرائۇننەھر تارىخى» ئەسىرىنى 1873 - يىلىدا ئەۋلىيا پېتىر شەھىرىدە تەرجىمە قىلىپ تارقىتىلغانلىقى ۋە بىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەنلىكى ھەممىگە مەلۇمدۇر. تەرجىمان ئا. پاۋلوۋسكىنىڭ «كىرىش سۆز» دىكى پىكىرلىرى ھەققىدە ئۇيغۇن: «مۇئەللىپ ۋامبىرىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ ئەسىر ياۋروپالىق مەلۇماتلىق ئامما ئۈچۈن ترانسۇكسانىيە - ماۋەرائۇننەھر مەملىكىتى ھەققىدىكى» بىرىنچى تارىخ بولۇپ قالدى، چۈنكى ۋامبىرى بۇ كىتابنى يېزىشتا ئەسلى مەنبەلەردىن، تۈرك، موغۇل، ئەرەب، پارس تىلىدىكى تارىخ كىتابلىرى بۇ ئۆلكىگە قىلغان ساياھەتلىرى داۋامىدا كۆرگەن ۋە ئۆزى توپلىغان قولىيازىلىرىدىن پايدىلانغان. تەرجىمان بۇ ئۆلكە تېمۇرىيلەر سەلتەنىتىنىڭ يىمىرلىشىغىچە ماۋەرائۇننەھر دەپ ئاتالغان، كېيىن ئون ئالتىنچى يۈز يىللىقتىن باشلاپ بۇخارا خانلىقى دەپ شۆھرەت تاپقانلىقىنى ئېيتىدۇ.

بۇ كىتابنىڭ پايدىلىق تەرەپلىرى ھەققىدە كۆپ نەرسىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش مۇمكىن. ئەمما، ئۇنىڭدا مەلۇم قىسمەن نۇقسانلارمۇ يوق ئەمەس. ئېنىقكى بۇ تەبىئىي ھالدۇر. چۈنكى، مۇئەللىپ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخى كىتابلاردىن ئۆگىنىپ، ئۆزى باشقا بىر مىللەتكە ۋە باشقا بىر مىللىي كۆز قاراشقا ئىگە بولغىنى ھالدا ھۆكۈمران بىر مۇھىتنىڭ ۋەكىلى بولغاچقا بۇ ئەسەرنى ئۆز ئەھۋالىغا يارىشا يازغان. ئەسەرنى نەشرگە تەييارلىغۇچى سىراجىدىن ئەخمەتمۇ ۋە مەنمۇ ئۇنى تەھرىرلەش ۋە تۈركچە، رۇسچە نۇسخىلىرىغا سېلىشتۇرۇش جەريانىدا مەنمۇ ئىمكانىيىتىمىزنىڭ يېتىشىچە شۇ جەھەتلەرگە ئېتىبار بەردۇق. كىتابخانلارنىڭ مىللىي ھېسسىياتى ۋە ئىززەت ھۆرمىتىگە تېگىدىغان بەزى، ئىبارە ۋە جۈملىلەرنى ئەتەي چىقىرىۋەتتۇق بەزىلىرىنى ئىلمىي ئاساسقا ۋە مەنتىقىغە تايىنىپ ئۆزگەرتتۇق. مەسىلەن، تۈركچە نۇسخىدىكى «ئەرەبلەرنىڭ ھۇجۇمى ۋە ئىسلامنى قوبۇل

قىلىش» بابى مۇنداق باشلىنىدۇ: «ئۇلۇغ ئىسلام يۇرتىنىڭ تايانچلىرى غەربىي ئاسىيادا تىكلەنگەندىن كېيىن ئىنشا قىلىنغاندىن ئەرەب ئەمەلدارىنىڭ غالىب قوشۇنلىرى ئىسكەندەرى كەبىر يولى بىلەن ماۋەرائۇننەھرگە كىرىپ كەلدى.»

تۈركچە نۇسخىدا بۇنىڭدىن كېيىن كۆپ ئورۇنلاردا ئۇچرايدىغان «قەھرىمان ئەرەب» دېگەنگە ئوخشاش ئومۇمەن ئەرەبلەرنىڭ ئۇلۇغلايدىغان ئىبارىلەر رۇسچە نۇسخىدا يوق. مەن ۋامبىرىنىڭ كىتابىنىڭ ئەسلى نۇسخىسىنى ئوقۇيالمىغانلىقىم ئۈچۈن ئەينى ۋاقىتتا پەقەت بىر پەرەز بىلەن چەكلىنىمەن: ۋامبىرى ئۆز كىتابىنى يېزىشتا ئەرەب مۇئەللىپلىرىنىڭ ئاساسەن مۇسۇلمان شەرقىي مۇئەللىپلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىن پايدىلانغان ۋە ئۇنىڭدىكى ئەرەبلەر مەدھىيەلەش مەزمۇنلىرىنى سىڭدۈرۈۋالغان. شۇ سەۋەبتىنمۇ رۇسچە ۋە تۈركچە نۇسخىلىرىدىمۇ ماۋەرائۇننەھرگە - تورانغا باستۇرۇپ كىرگەن ئەرەبلەر «قەھرىمانلار» دەپ، بۇ يۇرتنىڭ ئۆز ئېگىلىرى ۋە يۇرت ھىمايىچىلىرى بولسا «دۈشمەن» دەپ ئاتالغان. قوتەيبە «ئەڭ ئاۋۋال بايكەند شەھىرىگە قارشى يۈرۈش قىلدى. ئۇ سەھرا ئىچىگە كىرگەندىن كېيىن شۇ يەردە دۈشمەن ئەسكەرلىرىنى تاسادىپىي ئۇچراتتى. دۈشمەن ئەسكىرى سان جەھەتتە قوتەيبە ئەسكەرلىرىدىن بەك كۆپ ئىدى. رۇسچە نۇسخىدىمۇ بۇ مەنتىقى خاتالىقنىڭ تەكرارلانغانلىقىنى كۆرىمىز:»

شۇنىڭغا ئاساسەن بىز «دۈشمەن» سۆزى ئورنىغا بەزى ئورۇنلاردا تورانلىقلار ۋە تۈركلەر دېگەن ئىبارىنى قوللاندىق.

ۋامبىرىنىڭ كىتابىدىكى مۇھىم مەلۇماتلاردىن بىرى شۇكى، ئۇ ئەمىر تېمۇرنىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمى تورغاي ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ۋە ئىزاھتا: «ۋەيلىنىڭ ئوقۇغىنىغا ئوخشاش تاراغاي ئەمەس» دەيدۇ. ھەقىقەتەنمۇ ۋامبىرىنىڭ پىكىرى توغرا. چۈنكى، تورغاي ياكى تاراغاي سۆزىنىڭ مەنىسىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ئىزاھلاپ بەرمىگەن. ۋامبىرىمۇ بۇ يەردە نېمىشقا تورغاي ئىكەنلىكىگە ئىزاھات بەرمىگەن. قەدىمىي تۈركلەر تارىخىدىن مەلۇمكى، ئاتا - بوۋىلىرىمىز ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى بۇددا دىنىغا، كۆپ دىنىي (شامانىزم) غا ئېتىقاد قىلغان. ئۇلارنىڭ تۇتمىلىرى ھايۋانلار ۋە قۇشلار بولغانلىقى مەلۇم. شۇ جەھەتتىن قارىغاندا شۇنداقلا تېمۇرىيلەر دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋاقىتلاردىمۇ ئىسلامدىن ئاۋۋالقى قەدىمىي تۈرك ئادەت ۋە ئەنئەنىلىرىنىڭ ساقلىنىپ قالغانلىقىنى، خۇسۇسەن ئىسلاملاشقان تۈركلەر ئۆزلىرىگە بىر ئەرەبچە ئىسىم بىلەن بىرگە بىرەر قەدىمكى تۈركچە ئىسىمنىمۇ بىللە قويغانلىقىنى ئەسلىسەك، نېمىشقا تورغاي دەپ ئاتالغانلىقى ئېنىق بولىدۇ. ۋامبىرىنىڭ بىر ئىزاھىدا «كوراگان» سۆزى گۈزەل مەنىسىنى بىلدۈرۈشنى، كۆرەگان - كۆركىلى، كۆركەم ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. مۇئەللىپ: «تېمۇرنىڭ ئورۇقى بارلاس بولغان. ئەمما، ئائىلە تارىمىقى كۆرەگاندۇر» دەيدۇ. دېمەك، ئەمىر تېمۇر بارلاس قەبىلىسىنىڭ كۆرەگان - كۆركەم ئورۇقىدىن بولغان. ھازىرمۇ شەھىرىمىز ۋە باشقا يەرلەردە ياشىغۇچى بارلاس قوۋمىگە مەنسۇپ كىشىلەرنىڭ كۆركەم ئىكەنلىكىمۇ ئالىمنىڭ بۇ پىكىرىنى تەستىقلايدۇ. كۆرەگان سۆزىنى موڭغۇلچىغا باغلىغۇچىلارنىڭ تايانغىنى مېنىڭچە، تېمۇر سەلتەنتى ۋە يۈرۈشلىرى دەۋرىدە ئانچە - مۇنچە ئوڭۇشسىزلىقلارغا دۇچار قىلىنغان ئەللەرنىڭ ۋەكىللىرى بولمىش خۇسۇسەن ئەرەب ۋە پارس مۇئەللىپلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تەرجىمىسى ۋاسىتىسى بىلەن ياۋروپاغا ئۆتكەن بىر تەرەپلىمە خاتا مەلۇماتلاردۇر. ئەمىر تېمۇرنىڭ «موغۇل ئەسلىدىن ئىكەنلىكى ھەققىدە مىرخاند، شەرەپىددىن ئەلى يەزدىي، ۋەيلى، ھامىر ۋە باشقا شەرقشۇناسلارنىڭ رىۋايەتلىرى ئىككى قېتىم ئۆزىنى كۆرسەتتى» ۋامبىرى بۇ پىكىرىنى ۋە

«تېمۇرنىڭ قاراچار نويان نەسلىدىن بولۇشى ئاساسسىز ھېكايە» ئىكەنلىكىنى، چاغاتاينىڭ ئۇنىڭغا ئوخشاش ۋەزىرىنىڭ بولغانلىقى توغرىسىدىكى سۆز «تارىخى جاھان كۇشاي» دا يوق ئىكەنلىكى، ئەمما رەشىدىدىن، مىرخاند ۋە باشقىلار بۇ مەلۇماتلارنى «تارىخى جاھان كۇشاي» دىن ئالغانلىقىنى ئېيتقانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. تېمۇرنىڭ نەسلىنى موغۇللارغا باغلىغان زامانىمىز تارىخچىلىرىمۇ ئاشۇ ئادىشىشنىڭ ئىختىيارسىز قۇربانلىرى بولغان ئاساسسىز سۆزلەرنى تەكرارلاپ يۈرگەنلىكىنى مانا ئەمدى چۈشەنسە بولار، دەپ ئويلايمەن. ماجار ئالىمى ۋامبىرنىڭ «تېمۇر تۈۋەكلىرى» ھەققىدىكى بىر ئىزاھاتمۇ دىققەتكە سازاۋەردۇر: «تۈزۈك» سۆزىنىڭ ئەسلى قەدىمكى تۈركچىدىكى «تۈتسۈك» بولۇپ، ئەرەبچە: نىزام دېگەن مەنىدە. بۇ سۆزگە ئەرەبچە كۆپلۈك قوشۇمچىسى قوشۇپ، «تۈزۈكات» سۆزى ياسالغان. ئالىم يەنە بىر ئىزاھاتىدا «تېمۇر تۈزۈكلىرى» نىڭ ئەسلى چاغاتايچە نۇسخىسى يەمەن ۋالىيسى جەپەرنىڭ كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقانلىقىنى ئېيتىدۇ.

ۋامبىرى تەرەپپازلىق قىلماستىن، ئىبنى ئەرەبشاھنىڭ «تېمۇر چىڭگىزخاننىڭ ياساقلارنى (قۇرئان، دىن يۇقىرى كۆرەتتى)» دەپ ئەمىر تېمۇرنى ھەقسىز ئەيىبلەگەنلىكىنىمۇ تەكىتلەيدۇ؛ ئەسلىدە، ئىسلام تەشكىلاتىنىڭ لەشكىرى ئىدارە بولۇشتىن كۆرە، روھانىي ئىدارىگە تەتبىق قىلىنىپ ياسالغانلىقىنى، موغۇل ياساقلار بولسا، دۆلەتنى تۇتۇپ تۇرۇشتا، مۇستەھكەملەشتە كۈچلۈك جەڭگىۋارلىققا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. مېنىڭچە ۋامبىرنىڭ بۇ قارشى بۈگۈنكى كۈندىمۇ «دۆلەت تەشكىلاتى دىنىي بولۇشى كېرەكمۇ ياكى لەشكىرىي بولۇشى كېرەكمۇ؟» دەپ بەس - مۇنازىرە قىلىشىۋاتقان كىشىلەر بىلىپ قويسا ئەرزىيدىغان مۇھىم پىكىردۇر. ھەقىقەتەنمۇ بىر دۆلەت روھانىي تەرەققىيات ئاساسىدا جەمئىيەت قۇرسايۇ، ئۇنىڭ ئىلكىدىكى دۆلەت قوشۇنى لەشكىرى تەرەققىياتقا ئىگە جامائەتتىن ئىبارەت بولسا روھانى تەشكىلاتلىق دۆلەت ئۆزىنى قانداق ھىمايە قىلىدۇ؟ ئەمىر تېمۇر بۇ مەسىلىلەرنى ئۆز دەۋرىدە چوڭقۇر ئويلىغان ۋە ئۆز سەلتەنتىنىمۇ قەدىمكى تۈرك دۆلەتچىلىكىگە ئوخشاش لەشكىرى تەرتىپلەرگە، شۇنداقلا ھۆكۈمران روھانىي تەشكىلاتىغا ئاساسلىنىپ قۇرغان.

قىسقىسى، ۋامبىرنىڭ بۇ كىتابى ئوقۇرمەنلەر ئارىسىدا كەسكىن مۇلاھىزىلەرنى ئويغىتىشى تەبىئىي. ئۇنى ئىلمىي تەدبىقلاش بولسا ئالىملىرىمىزغا ھاۋالە.

— تاهىر قاھپار

ئەرەبلەرنىڭ ھۇجۇمى، ئىسلامنى قوبۇل قىلىش

ھىجرىيىنىڭ 46 - 96 (مىلادىيە 666 - 714) - يىللىرى بۈيۈك ئىسلامىيەتنىڭ تايانچلىرى غەربىي ئاسىيادا بارلىققا كەلگەندىن كېيىن ئەرەبلەرنىڭ غالىب قوشۇنلىرى ئىسكەندەرنىڭ يولى بىلەن ماۋەرا ئۈننەھەرگە كىرىپ كەلدى. زىيادىن ئەبۇسوفيان ھىجرىيە 46 (مىلادىيە 666) - يىلىدا لەشكەر بېشى رابىئە بىننى ئەل ھارسىنى ئىراقتىن خۇراسانغا يۆتكەپ كەلدى. ساسانىيلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پادىشاھىنىڭ پاراكەندىچىلىكى بىلەن پەيدا بولغان پەرىشانلىقتىن پايدىلىنىپ، ئەرەبلەر شەرقىي ئىراندا ئۆز يولىدىكى ھەرقانداق توسقۇنلۇقلارنى جايىدىلا تارمار قىلىپ، غەلىبە بايرىقى بىلەن بەلخقە يېتىپ باردى. بۇ شەھەر ماۋەرا ئۈننەھەرنىڭ جەنۇبىي دەۋرازىلىرىدىن بىرى ھېسابلىناتتى.

بۇ يەردە تۇرۇپ، سوغدىياننىڭ بايلىقى ھەققىدىكى خەۋەرلەرنى ئاڭلىغان، غەلبە ۋە ئولجىغا شۇنچە زوقمەن بولغان ئەرەبلەرنىڭ بۇنىڭغا كۆز تىكىشى تەبىئىي ئەھۋال ئىدى. ئۇلار ئالدى بىلەن پەتھى قىلىش پىلانلىرى بىلەن سىر دەرياسى بويلىرىغا قەدەر يېتىپ كەلدى. بۇلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ قانچىلىك چوڭ ۋە قولغا كىرگۈزگەن ئولجىلىرىنىڭ نەقەدەر كۆپ ئىكەنلىكىنى شۇنىڭدىن بىلىش مۇمكىنكى، زىياد ۋاپات بولۇپ تۆت يىلدىن كېيىن (ئۇ ھىجرىيە 50 -، مىلادىيە 670 - يىلىدا ۋاپات بولدى) ئۇنىڭ ئوغلى ئوبەيدۇللا مۇئاۋىيە بۇخاراغا يەنە قوشۇن تارتتى. بۇ ئىككىنچى قېتىملىق ھۇجۇم جىددىي ھالەتتە بولدى. ئوبەيدۇللا بىن زىياد ئەڭ قەدىمكى سودا مەركىزى ۋە ناھايىتى باي بولغان پايتەخت بايكەند شەھىرىگە تاجاۋۇز قىلىپ، ئۇنى ئۇزۇن مۇددەت قامال قىلغاندىن كېيىن بېسىپ ئالدى بۇ ھىجرىيە 53 (مىلادىيە 672) - يىلىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى ئىدى. ئايال پادىشاھ تۈرك ئەسكەرلىرىنى ياردەمگە چاقىردى. ئەرەبلەر ئۆزلىرىنىڭ مەنچاناق (تاش ئاتقۇچى قورال) لىرى بىلەن شەھەرنى پۈتۈنلەي قامال قىلغاندىن كېيىن بۇخارا پادىشاھىغا ياردەمگە كەلگۈچى تۈركلەر ئوبەيدۇللا بىن زىيادقا ئارقا تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى. ئوبەيدۇللا مۇداپىئە ھالىتىدە تۇرۇپ بۇ يۇرتلۇقلارغا كۆپ زىيان - زەخمەتلەرنى يەتكۈزگەندىن كېيىن، بۇخارانى قامال قىلىشتىن ۋاز كېچىپ، مەرۋىگە قايتىشقا مەجبۇر بولدى. (تەبىرىنىڭ يېزىشىچە، ئوبەيدۇللا تاشكەنتكىچە كەلگەن.)

مۇسۇلمانلار بۇ يەردىن ناھايىتى كۆپ خەزىنە، قورال، كىيىم - كېچەك، ئالتۇن - كۈمۈش قاتارلىقلارنى ئولجا ئالدى. بۇلار ئارىسىدا ئايال پادىشاھنىڭ ئاجايىپ جاۋاھىرلار بىلەن زىننەتلەنگەن كىيىم - كېچەكلىرى سەھرالىق ئەرەبلەرنى بەكمۇ ھەيرەتتە قالدۇردى. بۇ يىگىرمە مىڭ دىرھەمگە^① باھالانغانىدى. ئۇلار ئارقىغا چېكىنىش ۋاقتىدا، ئۈچ ئېلىش ئۈچۈن ناھايىتى نۇرغۇن ياشانغانلارنى ئۆلتۈرگەن، ھەتتاكى دەل - دەرەخلەرنى كېسىپ تاشلىغان. ئەرەب تارىخچىسى مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئايال پادىشاھ بۇخارا ئۆلكىسىنى خاراب بولۇشتىن ۋە خەۋپتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئوبەيدۇللا بىلەن سۈلھ تۈزۈپ، ئۇنىڭغا ھەر يىلى بىر مىليون دىرھەم تۆلەم تۆلەشكە ۋەدە بەرگەن» ئىدى. لېكىن، بىز كۆرەلەيمىزكى بۇ ۋەقەدىن ئۈچ يىل ئۆتە - ئۆتمەي ئەرەبلەر سەئىد بىن ئوسمان قوماندانلىقىدا ئايال پادىشاھقا قارشى تەكرار ھۇجۇم باشلىدى. ئايال پادىشاھ ئوبەيدۇللا بىلەن تۈزگەن سۈلھىگە ئەمەل قىلىپ، ئەرەب قوماندانلىقىغا خىراجەت ئەۋەتىپ كۆردى. ئۇنىڭ تەدبىرلىرى ھېچقانداق نەتىجە بەرمىدى. سەئىد ئۆز ۋەدىسىگە ئەمەل قىلمىدى. ئەۋەتىلگەن خىراجەتلەرنى قايتۇرۇۋەتتى ھەم ھېچقانداق ئاساسسىز ھالدا بۇخاراغا باردى. ئۆز قول ئاستىدىكىلەرنىڭ ئىتائەتسىزلىكى سەۋەبىدىن سادىر بولغان كۆپلىگەن ماجرالار نەتىجىسىدە زەئىپ ھالەتكە چۈشۈپ قالغان ئايال پادىشاھ بۇ قېتىم دۈشمەنگە قارشى جەڭ قىلالماي، سۈلھى تۈزدى. سەئىد ئۆزى كەتكەن ۋاقىتتا ئىشەنچلىك بولۇش ئۈچۈن گۆرۈ سورىدى. ئايال پادىشاھ ئادەملىرىدىن سەكسەن كىشىنى ئۇنىڭغا گۆرۈگە بەردى. بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئەڭ خەۋپلىك تاشقى دۈشمەنلىرىدىن خالاس بولغاندەك ھېس قىلدى. سۈلھى تۈزۈلگەندىن كېيىن مەغرۇر ئەرەب، ئايال پادىشاھنى ئۆزىنىڭ لەشكەرگاھىغا كېلىشىنى تەلەپ قىلدى. پەۋقۇلئاددە گۈزەل بولغان ئايال پادىشاھ ئاجايىپ زىننەتلىك كىيىملەر بىلەن ياسىنىپ، شەۋكەتلىك ھالدا ئەرەب لەشكەرگاھىغا يېتىپ كەلدى. ئۇ ئەرەبىنى قاتتىق ھاياجانغا

① دىرھەم - پۇل بىرلىكى، كۈمۈش تەڭگە.

سالدى. ئۇنىڭ يۈرىكى ئىشقى ئارزۇسى بىلەن سوقتى. بۇ ھال ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالاھىدە مۇناسىۋەتكە سەۋەب بولدى. بۇ ۋەقە ناخشىلاردا كۈيلىنىپ، بۇ بۇخارا خەلقى ئارىسىدا بىرنەچچە ئەسىرلەر مابەينىدە ئېيتىلىپ يۈردى.

بۇخارا شۇ يول بىلەن ئېلىنغاندىن كېيىن، سەئىد شەرق تەرەپكە، سوغدىيانغا ھەم سەمەرقەند شەھەرلىرىگە ھۇجۇم قوزغىدى. بۇ چاغدا سەمەرقەندنىڭ پادىشاھى يوق ئىدى. ئۇنى سوغدىدىن تەيىنلەنگەن تۈرك تارخانى ئىدارە قىلىپ كېلىۋاتاتتى. ئەرەبلەر ھۇجۇم قوزغاپ سەمەرقەندنىمۇ ئىشغال قىلىۋالدى.

سەئىد ئارقىغا، خۇراسانغا قايتقاندا، بۇخاراغا كىرگەندىن كېيىن بۇخارالىقلار گۆرۈگە ئېلىنغانلارنى قايتۇرۇپ بېرىشنى سورىدى. سەئىد ئامۇ دەرياسىنىڭ نېرىقى تەرىپىگە چىقىۋالغاندىن كېيىن قايتۇرۇپ بېرىشكە ۋەدە بەردى. ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئىشنى مەرۋىگە يېتىپ بارغۇچە كېچىكتۈردى. ئاخىرىدا گۆرۈگە ئېلىنغانلارنى نىشاپوردا ئازاد قىلىشنى ۋەدە قىلدى. نىشاپوردا بولسا كۈفەدە ئازاد قىلىمىز دېيىشتى. شۇنداق قىلىپ ماۋەرا ئۈننەھرىنىڭ مۆتىۋەرلىرى زەرەپشاننىڭ گۈزەل ساھىبلىرىدىن ئەرەبىستان سەھراىلىرىغا غەنىمەت ئولجا بولۇپ ئېلىپ كېتىلدى. سەئىد مەدەنىدە ئۇلارنىڭ قىلىچ، كىيىم ۋە جاۋاھىراتلىق كەمەرلىرىنى، كىيىملىرىنى تارتىۋېلىپ، بۇ مەغرۇر بەگزادىلەرنى قۇللارغا ئايلاندۇردى. بۇ ۋەقە ئۇلارنى قاتتىق غەزەپلەندۈرگەنلىكى ئۈچۈن ئۇلار قىساس ئېلىش ئۈچۈن سەئىدنىڭ سارىيىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئۆز سارىيىدا قەتل قىلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆزلىرىنىمۇ ئۆلتۈرۈۋېلىشتى. بۇ ۋەقە يەزىد بىن مەرۋان خەلىپىلىكى زامانىدا يۈز بەردى.

باي بولۇپ قايتقان ئەرەبلەر يىراق سوغدىنىڭ ئاجايىباتلىرى ھەققىدىكى سۆزلىرىنى ئۆز قوۋملىرىگە ئېيتىپ تۈگەتكۈچە، بۇخارادا ئەرەب ھاكىمىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈلدى. سەئىد ئورنىغا خۇراساندا ئەمىرلىككە تەيىنلەنگەن مۇسلىم بىن زىياد نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن ئامۇ دەريا ساھىلىغا سەپەر قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئايال پادىشاھ يەنە تۈرك قوشۇنلىرىنى ياردەمگە چاقىردى. تۈركىستاننىڭ شىمالىدىن بىريۈز يىگىرمە مىڭ تۈرك ياردەمگە يېتىپ كەلدى. لېكىن، ئەرەبلەر تۈركلەرنىڭ سانى ۋە ۋەزىيىتىنى ئىگىلەپ بولغۇچە ھۇجۇمنى كېچىكتۈرگەندىن كېيىن مۇسلىم بىن زىياد ئۆزىنىڭ يېقىنلىرىدىن ئەسكەر بېشى مەھەلبە تۈركلەرنى رازۋېدكا قىلىشنى تاپشۇردى. مەھەلبە بۇ ئىشقا ئانچە چوڭ ئەمىلى يوق باشقا بىرسىنى ئەۋەتىشكە مەسلىھەت بەردى. لېكىن، مۇسلىمنىڭ ئىككىنچى قېتىم چۈشۈرگەن پەرمانىدىن كېيىن بۇ ئىشنى بېجىرىشكە كىرىشتى. ھەر بىر قىسىمدىن بىرنەپەردىن ئەسكەرنى ئېلىپ يېرىم كېچىدە يوشۇرۇن رەۋەشتە يولغا چىقتى. ئىككىنچى كۈنى ئەتتىگەندە مۇسلىم ئۆز ئەسكەرلىرىگە مەھەلبىنى چارلاشقا ئەۋەتكەنلىكىنى ئېلان قىلدى. ئەرەبلەر بۇ ئىشتىن تەشۋىشكە چۈشۈپ: «سەن ئەمىر مەھەلبىنى ئولجىلارنى ئېلىش ئۈچۈن ئەۋەتتىڭ، ئەگەر جەڭ قىلىشقا توغرا كەلسە، ئالدى بىلەن بىزنى ئەۋەتكەن بولاتتىڭ» دېيىشتى. ناھايىتى كۆپ كىشىلەر ئىنتىزامسىزلىق بىلەن مەھەلبىنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ ئۇنى قوغلاپ يەتتى. مەھەلبە ئۇلارغا: «سىلەر بىزنى يامان ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدۇڭلار. بىز بۇ يەرگە پەقەت ئەھۋال ئىگىلەش ئۈچۈن كەلگەندۇق، سىلەر بىزنى دۈشمەنگە سەزدۈرۈپ قويدۇڭلار، ئەمدى ئىشلىرىمىز يامان بولۇشى مۇمكىن» دېدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي مەھەلبە خاتىرجەملىكىنى يوقاتمىدى. ئۆز يېنىدىكى ئەسكەرلەرنى قوشۇپ توققۇز يۈز ئادەم بولغانلىقىنى ساناپ چىقتى. ئەسكەرلەر سەپكە تىزىلىپ، بولۇشى بىلەنلا تۈركلەر تەرىپىدىن جەڭگە ئاتلىنىش بۇرغۇسى چېلىندى. ئۇلار دەرھال ھۇجۇمغا ئاتلىنىپ، ئەرەبلەردىن تۆتىۈز

كىشىنى قېلىپتىن ئۆتكۈزدى. قالغانلىرىنى قېچىشقا مەجبۇر قىلدى. مەھەلب ئۆزىنىڭ بىر قىسىم كىشىلىرى تەرىپىدىن ئوراپ ئېلىندى. ئۇ ناھايىتى قورقۇنچىلىق بىر ئاۋازدا قاتتىق نەرە تارتىپ ۋارقىرىدى. نار شاھىنىڭ رىۋايەت قىلىشىچە ئۇنىڭ ئاۋازى يېرىم فەرسەخ^① يىراقلىقتىكى ئەرەبلەرلەشكەرگاھىغا ئاڭلانغان. شۇ ھامان ئابدۇللا بىن جەدان قۇماندانلىقىدا بىر قىسىم ئەسكەرلەر ياردەمگە كېلىپ جەڭگە ئاتلانغان. مەھەلب ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرى ئۆز ئەسكەرلىرىنى كۆرۈش بىلەنلا، ئاخىرقى كۈچىنى توپلاپ، يەنە جەڭنى داۋاملاشتۇرغان. تۈركلەر مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن ھەربىر ئەرەب ئەسكەرگە ئون مىڭ دىرھەمدىن پۇل بېرىلگەن. بۇ خىل ئەھۋالدا ئايال پادىشاھقا تەسلىم بولۇشتىن باشقا ھېچقانداق ئامال قالمىغانلىقتىن سۇلھ تۈزگەن ئەرەبلەر مەرۋىگە قايتىپ كەلگەن.

ئەمما، بۇ قايتىپ كېتىش خاراب بولغان ماۋەرا ئۈننەھرىنى تىنچلاندۇرۇش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى بۇ تۆت قېتىملىق ھۇجۇمدىن كېيىن يەنە تەكرار ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ئىدى. بۇ قېتىمقى ھۇجۇمدا ئەسەر ئۆزىنىڭ تەدبىرچانلىقى، غەيرەتلىكلىكى بىلەن كونا ئىران مەدەنىيىتى بۆشۈكىنى پۈتۈنلەي سۈندۈرۈپ، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ تەلىماتىنى ئەڭ يىراقتىكى تەڭرى تاغلىرىغىچە تارقىتىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولدى.

بۇ ئەمىر - قۇتەيبە ئىبن مۇسلىم ئىدى. ھىجىج 86 (مىلادىيە 705) - يىلىدا ماۋەرا ئۈننەھرىنى ئىشغال قىلىشنى تاپشۇردى. ئەمدىكى مەقسەت - تۈركلەرنىڭ بۇ ئۆلكىسىنى تالان - تاراج قىلىش، چېكىنىش ھەققىدە ئويلىماستىن، مەملىكەتنى تامامەن بويسۇندۇرۇش ۋە مۇسۇلمان قىلىش ئىدى. قۇتەيبە بۇ يولدا ئاۋۋال جەنۇبتىكى ئەڭ بىرىنچى قەلئە - بەلخنى ئىشغال قىلىشقا قارار قىلدى. ئۆزىنىڭ مەرۋىدە يىغىلغان ئەسكەرلىرىنى قۇتەيبە ۋەز - نەسبەت ۋە قۇرئان تىلاۋىتى بىلەن تېگىشلىكچە ھازىرلىغاندىن كېيىن، مۇنبەردىن چۈشۈپ توغرى ئۆزىنىڭ سەپەر ئېتىغا مىندى - دە، جەڭگە ئاتلاندى. ئۇ قەدىمكى باكتېرىيىگە يېتەر - يەتمەستىن بەلخ ئاھالىسى ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ھۆرمەت - ئېھتىرام بىلەن ئۆز شەھەرلىرىگە باشلاپ كىردى. ئۇ شەھەردە خەلىپىنىڭ ھاكىمىيىتىنى قارارلاشتۇردى. كېيىن ئامۇ دەريا ئارقىلىق ئايلىنىپ ھازىرقى چارجۇيدىن ئۆتۈپ مەرۋىگە قايتتى. شۇ يەردىن ھىجىيە 87 (مىلادىيە 750) - يىلىدا ماۋەرا ئۈننەھرىنى ئىستېلا قىلىشقا باشلىدى. ئۇ ئەڭ ئاۋۋال بايكەند شەھىرىگە قارشى يۈرۈش قىلدى. ئۇ سەھرادا مەلۇم مەنزىلىگە يەتكەندىن كېيىن تۈرك ئەسكەرلىرى بىلەن تاسادىپىي توقۇنۇشۇپ قالدى. تۈرك لەشكەرلىرى سان جەھەتتىن قۇتەيبە لەشكەرلىرىدىن كۆپ ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن تۈركلەر تەرىپىدىن قاتتىق مۇھاسىرە قىلىندى. نەتىجىدە بىرنەچچە ئايغىچە ئۇنىڭدىن ھېچبىر خەۋەر بولمىدى. ھىجىج ئەللا ئى كەلىمەتۇللا ئۈچۈن جىھاد قىلىپ، خەۋپلىك ھالغا چۈشۈپ قالغان مۇجاھىرلار ئۈچۈن نىجات تىلەپ دۇئا قىلىشقا پۈتۈن ئەھلى ئىسلامنى دەۋەت قىلدى. قۇتەيبە ھالاكەتتىن قۇتۇلدى. تۈركلەرنىڭ نەقەدەر كۆپلۈكى ھەم ھىجىجنىڭ ۋاپاتى ھەققىدە يالغان گەپ تارقاتقان بۇخارالىقلارنىڭ ھىيلە - مىكىرلىرى ھەم ئۇنىڭ تۆمۈردەك ئىرادىسىنى بوشىتالمىدى. ئۇ تۈركلەر بىلەن جەڭگە كىرىپ بىر كۈنلۈك ئېلىشىشتىن كېيىن، ئۇلارنى يەڭدى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى قاچتى. بىر قىسمى خۇددى مېيتىدەك قاتتىق بولغان بايكەندكە يوشۇرۇندى. بۇ چاغدا قەلئە قامال قىلىندى. بۇ قامال نەتىجىسىدە ئەرەبلەر كۆپ رىيازەت چەكتى. ئۇلارنىڭ ئون بەش كۈن قىلغان جەڭلىرى بىكارغا كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن

① ئۈزۈنلۈك بىرلىكى، بىر فەرسەخ تەخمىنەن يەتتە سەككىز كىلومېتىرغا تەڭ.

قەلئەنىڭ سېپىللىرى تېشىلدى. قۇتەيبە قەلئەگە بىرىنچى بولۇپ بارغان ۋە بۇ جەرياندا شېھىد بولغان كىشىلەرنىڭ بالا - چاقىلىرىغا نۇرغۇن مۇكاپات بېرىشكە ۋەدە قىلدى. بۇ ۋەدە چوڭ تەسىر قوزغاپ، ئەرەبلەر ئاخىر قەلئەنى ئىشغال قىلدى.

لېكىن، قۇتەيبە شەھەردىن كەتكەندىن كېيىن، بايكەند ئاھالىسىنىڭ ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى ھەققىدىكى خەۋەرنى تاپشۇرۇۋالدى. ئۇ يەرگە ۋالى قىلىپ قالدۇرغان ۋەرقەبىن نەسرۇلبەھالى ھەم ئۇنىڭ يېنىدىكى مۇھىرلار ئۆلتۈرۈلگەن بولۇپ، ئەرەبلەر بۇ بالانى ئۆز بېشىغا ئۆزلىرى ئېلىپ كەلگەنىدى. ۋەرقە بايكەند بىر ئادەمنىڭ ئىككى نەپەر گۈزەل قىزىغا ھاقارەت قىلغان. بۇ ئادەم خورلانغان قىزلىرى ئۈچۈن قىساس ئېلىش مەقسىتىدە ۋەرقەنى قىلچ بىلەن چاپقان. شۇنداق بولسىمۇ قۇتەيبە غەزەپكە كېلىپ، كىشىلەرنىڭ غەلىيانغا ھەققانى مۇناسىۋەتتە بولماي شەھەرگە قايتىپ كېلىپ ھەممە ياقنى بۇزۇپ ۋەيران قىلىشقا بۇيرۇق قىلغان. قىلچ تۇتالايدىغانلىكى ئەرەكلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈش، خوتۇن - قىزلارنىڭ ھەممىسىنى ئەسىر قىلىشقا بۇيرۇغان، ھەتتا تۈركلەرنىڭ بىر كۆزى قارىغۇ سەردارنىڭ ئۆز خۇنى ئۈچۈن پۇل تۆلەپ تىرىك قىلىش ھەققىدىكى تەلپىنىمۇ رەت قىلغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە بايكەند ئاھالىسى، كۆپرەك باي سودىگەرلەر، چىن ۋە پۈتۈن دۇنيا بىلەن سودا قىلغۇچىلار بۇ ئۇرۇش ۋاقتىدا شەھەردە بولمىغان. ئۇلار قايتىپ كېلىپ، ئۆز - خوتۇن قىزلىرىنى ئەرەبلەرگە ھەق تۆلەپ قايتۇرۇپ ئېلىشقان. شەھەر بىر قەدەر تىنچلانغان. يەنە تىزدىن ئەرەب ئىستېلاسى ئاستىدا قالغان خارابىلەر ئىچىدە ناھايىتى گۈزەل بىر شەھەر پەيدا بولغان. بايكەند پۈتۈن ماۋەرا ئۈننەھرنىڭ غەربىي جەنۇبىي دەۋازىسى بولغانلىقتىن ئۇنى بويسۇندۇرۇش ئەرەبلەر ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. سوغدا ۋە رامىتەندىن كېيىن قالسا ئەڭ تەرەققىي تاپقان بۇ شەھەردە بويسۇندۇرغۇچىلار ھېسابسىز بايلىقلارغا ئېرىشكەنىدى. مەسىلەن، بىر بۇتخانىدا قىرىق مىڭ دىرھەم مىڭ ئېغىرلىقتا ساپ ئالتۇندىن ئىشلەنگەن بۇتلار بولۇپ ھەربىرىنىڭ كۆزى ئورنىدا كەپتەر تۇخۇمچىلىق ئىككى گۆھەربار ئىدى. قۇتەيبە بۇلارنى ئولجىلارنىڭ بىر قىسمى بىلەن بىرگە ھەججاجقا ئەۋەتىپ بەردى. ھەججاج بۇنىڭغا نىسبەتەن ئۆز تەشەككۈر نامىسىدا ئۆزىنىڭ ھەيران قالغانلىقىنى ئىپادىلىگەن. ئەرەبىستان بەدەۋىيلىرىنىڭ مەغلۇپ قىلىنغانلار تەرىپىدىن توپلانغان خەزىنىلەرگە نەقەدەر ئاچ كۆزلۈك ۋە ھېرىس بىلەن توختاۋسىز ھۇجۇم قىلىنغانلىقىنى چۈشىنىش تەس ئەمەس. بەدەۋىيلىرىنىڭ ئەڭ ئارزۇ قىلغان نەرسىسى قورال ئىدى. ئاسىيانىڭ بۇ ئۆلكىسى قەدىمدىن بۇيان قورالنى ئىنتايىن پۇختا ھەم گۈزەل قىلىپ ئىشلەش بىلەن مەشھۇر ئىدى. گەرچە ئەسكەرلەرگە بايكەندتە ئىشلەنگەن قوراللارنىڭ ئاساسىي بىر قىسمى تەقسىم قىلىپ، سوۋغا قىلىنغان بولسىمۇ، خېرىدارنىڭ كۆپلىكىدىن قوراللارنىڭ نەرخى شۇ قەدەر يۇقىرىلىدىكى بىر سۈپە يەتمەش دىرھەم، تۆمۈر ساۋۇت ئىككى يۈز دىرھەم قالغان ئۇنىڭدىنمۇ قىممەتلىك بولدى. ئەسكەرلەر ئاز ئىدى. چۈنكى، ماۋەرا ئۈننەھر جەڭلىرىدە ئەڭ مۇھىم ئورۇنغا ئېرىشكەن بەنى تەسىم، بەكرى، ئابدۇلقەيس قەبىلىلىرىنىڭ ئۆزىلا ئەسكەرلىككە يىگىرمە بىر مىڭ ئادەم (ھەممىسى بولۇپ قىرىق بىر مىڭ) بەرگەنىدى. ئادەم سانى جەھەتتىن كەمچىلىك بولمىسىمۇ، ئەرەبلەر ھەربىي قورالنىڭ كۆپلۈكى جەھەتتىن پەخىرلەنگۈدەك دەرىجىدە ئەمەس ئىدى. قۇتەيبەنىڭ ئىستېلاسىدىن، بولۇپمۇ تۈركىستان سەھرا ۋىلايەتلىرىنىڭ جەنۇبىي تەرەپلىرىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن باشقا جايلارغا ھۇجۇم ئازراق ئويۇشتۇرۇلدى. چۈنكى، باسقۇنچىلارغا ھىلىھەم قورال يېتىشمەيتتى. دەرۋەقە. بۇخارا بىلەن دۈشمەنلىك ۋەزىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە قۇتەيبەنىڭ ئۆزى سەۋەبچى بولدى. ئۇنىڭ ھەربىي پىلانى مۇداپىئە ئۈچۈن قۇلايسىز بولغان بۇ شەھەرنى ئەڭ ئاۋۋال شىمالدىن

ھەم شەرقتىن كېلىدىغان ياردەمچى تۈرك ئەسكەرلىرىدىن مەھرۇم قىلىش، كېيىن بولسا ئەڭ ئالدى بىلەن ۋاردون (ھازىرقى ۋەردانزى)، رامىتەن ھەم سوغدىدىكى كىچىك مۇستەقىل خانلىقلارنى تارمار قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇنىڭغا ھەججاق شۇنداق ھەرىكەت قىلىشنى تاپشۇرغانىدى. قۇتەيبە ھىجرىيە 87 (مىلادىيە 707) - يىلى كىش (شەھرىسەبز) ھەم نەخشەب (قەرشى) نى بويسۇندۇردى. ئۇ ھىجرىيە 90 (مىلادىيە 708) - يىلى ۋەردانغا يۈرۈش قىلىشنى نىيەت قىلدى. لېكىن، بۇ نىيەتنى ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولغاندا، ئۆزى ئويلاپ باقمىغان قارشىلىققا دۇچ كەلدى. تۈرك خاقانلىرى ئۇنىڭغا قارشى تەدبىر قوللىنىپ، ئۆزئارا بىتتىم تۈزۈشتى ھەم بىرلەشكەن كۈچلىرى بىلەن قۇتەيبەنى يولدا توختىتىپ قويدى. بۇ قېتىم بۇخارا ئەتراپىدىكى، پۈتۈن ماۋەرا ئۈننەھەر ھەم سوغدى خانلىرى تىرىپىدىن. فەرغانە پادىشاھى ھەم يىراق شەرقتىن خىتاي خاقانىنىڭ ئىنىسى «كورىمغان» دېگەن بىر كىشى ئۇلارغا قوشۇلدى. ئۇلار گويا ئومۇمىي تەھلىكىنى ھېس قىلىپ بىرلەشكەن كۈچلىرى بىلەن ئەرەب ئىستېلاسىنى توختىتىشقا قارار قىلىشقانىدى. بۇ پەيتتە ۋەردانغا يېتىپ كەلگەن قۇتەيبە ئۇلار تەرىپىدىن ئۇچرىدى. بۇنى تەبەرىنىڭ ناھايىتى ياخشى تەسۋىرلەپ بەرگەنلىكىدىن ئېنىق كۆرۈش مۇمكىن. تارىخچىنىڭ رىۋايەت قىلىشىچە ھەر تەرەپتىن قىسىپ قويۇلغان ئەرەبلەر، قەتئىي مەغلۇبىيەت تەھلىكىسىنى سەزگەنلىكتىن، ئۇلارنىڭ ئاياللىرى سەت ئاۋازلىرى بىلەن غوۋغا قىلىپ، يۈزلىرىنى تاتلاشتى. لېكىن، قۇتەيبەنىڭ تەسۋىرلىك نۇتۇقلىرى ئەرەبلەرنىڭ روھىنى ئۆستۈردى: «ئوغۇللىرىم ئالغا! بۇ تۈركلەرنى سىلەر تارمار قىلىشىڭلار كېرەك!» دەپ تۈرلۈك قەبىلىلەرگە خىتاپ قىلدى. ئۇنىڭ چاقىرىقىغا ئالدى بىلەن تەمىم قەبىلىسى ئاۋاز قوشتى. ئۇلارنىڭ ئەسكەر بېشى جەۋەنغار زەيم قەبىلە رەئىسى ۋەقىئى بىن ئەبۇ ئەسۋەدنىڭ ئەمرى بىلەن بىرىنچى بولۇپ مەيدانغا چۈشتى. تەبەرى ئېيتقاندا ئەرەبلەرنىڭ بۇ جەڭدە غەلبىگە ئېرىشىشى شۈبھىلىك ئىدى. لېكىن، شۇنىسى ئېنىقكى ئەرەبلەر بۇ قېتىم تۈركلەرنىڭ سەپلىرىنى بۇزۇشقا مۇۋەپپەق بولالدى. ئۇلار بۇ ئىشنى سىياسىي ھىيلە بىلەن ئەمەلگە ئاشۇردى. جەڭدە غەلبە قازىنالمىشىغا كۆزى يەتمىگەن قۇتەيبە بىرلەشكەن تۈركلەرنىڭ ئىتتىپاقىنى بۇزۇشقا قەست قىلدى ھەم بۇنىڭغا ئېرىشەلمىدى. چۈنكى، ئىتتىپاقلىققا ساداقەتمەنلىك تۈركلەرنىڭ مىللىي خۇسۇسىيىتى ھېسابلىنىدۇ. ئىتتىپاقچىلار قوشۇنى ئارىسىدىكى ئەڭ كۆپ ساندىكىسى سوغدى پادىشاھى قويغان ئەسكەرلەر ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، سوغدى قوشۇنىنى باشقىلاردىن ئايرىۋېتىش ۋە ئۇلارنى جەڭدىن توختىتىش لازىم ئىدى. قۇتەيبە بۇ سىياسىي پىئىنىنى ئىشلەشنى ھەييان نەباتى ناملىق بىر كىشىگە تاپشۇردى. ئۇ بىر جەڭ مەزگىلىدە ئىنتايىن مەخپىي ھالدا سوغدى پادىشاھىغا «ئىتتىپاقچىلار سېنى تەختتىن مەھرۇم قىلىشقا قارار قىلدى» دېگەن خەۋەرنى يەتكۈزدى. ۋە بۇ ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن قۇتەيبەنىڭ بۇ تەرەپتىن كېتىشىنى كۈتمەكتە دېدى. مەككەر ئەرەب يەنە ئىزاھات بېرىپ: «بىز بۇ يەردە يىلنىڭ ئىسسىق ۋاقىتلىرىدىلا تۇرالايىمىز قىش ۋاقتى كېلىشى بىلەن ئىسسىق تەرەپلەرگە كېتىشكە مەجبۇر بولىمىز. ئەمما، سەن ئۆزۈڭنىڭ شىمالدىن كەلگەن ئىتتىپاقداشلىرىڭنى ئۇنتۇما. ئۇلارنى سوغدىياننىڭ گۈزەل پاراۋانلىقىدىن ئايرىپ، قايتۇرۇپ كېتىش ئاسانغا چۈشمەيدۇ ئەڭ ياخشىسى شۇكى، سەن بىز بىلەن سۈلھ تۈزگىن، ئەمما ئىتتىپاقداشلىرىڭغا «ھەججاق ئەرەبلەرگە كىش ۋەنەخشەب ۋە نەخشەب ئارقىلىق ناھايىتى كۆپ ياردەم ئەۋەتىپتۇ، مەن شۇ ئىشتىن ئەنسىرەپ سۈلھ تۈزدۈم» دېسەڭ، بۇ قىلغان ئىشىڭغا ماس ھالدا ئۆزىڭنىڭ سۈلھ سورىغانلىقىڭ بولىدۇ، بىز توغرىلۇق سەن تامامەن خاتىرجەم بولغىن» دېدى. بۇ سۆزلەر سوغدى خانىغا تەسىر كۆرسىتىپ، بۇ تۈركلەرنىڭ خىيانەتكارلىقىمۇ ياكى باشقا بىر مۇھىم

سەۋەب بارمۇ دېگەن مەسىلىنى ئويلاپ - ئويلاپ ئاخىر بىر پىكىرگە كېلەلمىدى ئاقسۆڭەكتە ھىيلە - مىكىرگە مەغلۇپ بولدى. ئەرەبلەر بىلەن مەخپىي ئەھدە - پەيمان قىلىشتى. ئۇلارغا يىلىغا ئىككى مىليون خىراجەت تۆلەشكە ۋەدە بەردى ھەم دەرھال ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى توختاتتى. باشقا ئىتتىپاقچىلارنىمۇ ئۆز جايىغا قايتىشقا مەجبۇر قىلدى. قۈتەيبە تۆت ئاي داۋاملاشقان تەھلىكىدىن شۇ تەرىقىدە قۇتۇلۇپ قالدى.

ئەمدى تەكرارلاشنىڭ ھاجىتى يوقكى، بۇ سىياسىي ھىيلە - مىكىرنىڭ جازاسىنى ھەممىدىن كۆپرەك سەمەرقەند تارخانى تارتتى. سۈلھى ئەھدى قىلىشقا قارىماي، ئەھدىنامىغا مۇۋاپىق بۇ يەردە سېلىنىدىغان مەسچىت قۇرۇلۇشىنى تىزلەشتۈرۈش باھانىسى بىلەن شەھەرگە خىش پىشۇرغۇچىلار ئورنىغا تۆت مىڭ قوراللىق ئەرەبى كىرگۈزدى. تارخان بۇ خىيانەت ئۈچۈن ئىنتىقام ئېلىشنى كۆزلىگەنلىكتىن ئەرەبلەر ھۇجۇم قوزغىدى. ئۇنى پۈتۈن تەرەپدارلىرى بىلەن بىللە ئۆلتۈردى. سەمەرقەند تالان - تاراج قىلىندى. ساسانىيلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقىسى يەزدىگەردنىڭ قىزى ھەم ئەسىرلەر ئارىسىدا ئىدى. ئۇ خەلىپە ۋەلىگە ئەۋەتىپ بېرىلدى. غەنىمەت ئېلىنغان ئالتۇن بۇتلار ۋە ئۇلارنىڭ جاھازىلىرى ئەللىك مىڭ مىسقال ئېغىرلىققا يېتەتتى. ئەرەب ئەسكەرلىرىگە بىرقانچە ۋاقىتقىچە دەم ئېلىشقا توغرا كەلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن قۈتەيبە مەرۋىگە قايتتى. پۈتۈن قىش مەۋسۈمىنى ئىستىراھەتتە ئۆتكۈزدى. ئاخىر ئىراق ھەم خۇراساندىن زور مىقداردا ياردەمچى ئەسكەر ئېلىپ كېلىپ، ياز كۈنى ھىجرىيە 91 (مىلادىيە 709) - يىلىدا بۇخاراغا سەپەر قىلدى. بۇ سەپەردىن مەقسىتى - بۇخارا ئۈچۈن بولىدىغان يۈرۈشلەرگە خاتىمە بېرىشتىن ئىبارەت ئىدى. نارشاھنىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، ئۇ ۋاقىتتا زەرەپشان پايتەختىنىڭ ئىدارە قىلىنىشى ئايال پادىشاھنىڭ ئىلكىدە ئىدى، دېيىلىدۇ. ئەمما، بۇ پەيتلەردە ئۇ ناھايىتى قېرى بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ گەپلەر ئانچە توغرا ئەمەس. ھەرھالدا ئايال پادىشاھمۇ ياكى باشقا پادىشاھمۇ قايسى بولمىسۇن ئەرەبلەرگە يەنە قارشىلىق كۆرسىتىشنى پايدىسىز دەپ بىلىشەتتى. ئۈچ قېتىم بويسۇندۇرۇلغان، ئۈچ قېتىم ئىسلام دىنى قايتىدىن قوبۇل قىلدۇرۇلغان، ھەر قېتىم يوشۇرۇن ھالەتتە ئۆزىنىڭ كونا دىنىغا قايتقان بۇخارا ئەمدى دەرۋازىسىنى 4 - قېتىم ئاچتى. بۇ يۇرت ئاۋۋال غەيرى بىلىنگەن دىننى بېسىپ كىرگەنلەر بىلەن بىللە قوبۇل قىلىپ، كېيىنچە شۇ دىننىڭ ئەڭ ئەشەددىي مۇجاھىرلىرىنىمۇ يېتىشتۈردى. ھازىر ئاسىيانىڭ ھەر - بىر قىتئەسىدە ئىسلام گويىكى ئارقىغا قاراپ كېتىۋاتقان بىر ھالەتتە، يالغۇز بۇخارادىلا خەلىپە رەشىدىنىڭ ئەسىرىدىكى قائىدە - يوسۇنلار داۋام قىلماقتا.

قۈتەيبە شەھەرنى بېسىپ ئالغاندىن كېيىن ئۇنىڭ پادىشاھى خۇدات (خان) ئۆز مەنسىپىدە قالدۇرۇلدى. لېكىن، ئۇنىڭ يېنىغا خەلىپە تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن بىر مەمۇرىي شەخس قويۇلۇپ، ئۇ ھاكىم مۇتلەقلىق يۈرگۈزۈپ، خۇداتنى بىر قونچاققا ئايلاندۇرۇپ قويدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خۇداتنىڭ خەلىپىگە يىلىغا يىگىرمە مىڭ دىرھەم، خۇراسان ئەمىرىگە ئون مىڭ دىرھەم خىراجەت پۇلى تۆلەپ تۇرىدىغانلىقى بەلگىلەندى. يەنە بۇخارادا قالدۇرۇلغان ئەرەبلەرگە شەھەردىكى ئومۇمىي ھاماملارنىڭ ساپ خىراجىتىدىن بىر قىسمى بېرىلىشى كېرەكلىكى تەيىنلەندى. ئەلۋەتتە بۇ ئىشلار ئاخىر ئىسلام مەملىكىتىگە ئايلاندۇرۇلغان بۇخارا ئۈچۈن، باشقا ئىسلام مۇستەملىكىلىرىدە قوللىنىلغان سىياسىي تەدبىرلەرگە ئوخشاش ئېغىر ئىدى. لېكىن، ئىسلامنى تارقىتىش يولىدىكى بەزىبىر سىرلىق ئۇسۇللارنى مەغرۇر بۇخارالىقلار چوڭقۇر ھېس قىلىشتى. ئەرەبلەرگە مەلۇم بولۇشىچە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن ئىككىلەنگۈچى كىشىلەر يوشۇرۇن ھالدا كونا مەبۇدلىرىغا ھامان ئىبادەت قىلىپ تۇرۇشقان. شۇ سەۋەبتىن ھەربىر بۇخارالىققا ئۆز ھويلىسىنىڭ

يېرىمىنى ئەرەبلەرگە بېرىش بۇيرۇلغانىدى. ئۇ ئەرەبلەر ئۆي ئىگىلىرىگە ئىسلام شەرىئەتلىرىدىن تەلىم بەردى ھەم ئۇلارنىڭ ئىسلام ئىبادەتلىرىگە رىئايە قىلىش ئەھۋالىنى كۆزىتىپ تۇرۇشتى. ئەگەر ئۇلار ئىسيان كۆتۈرۈش ئەھۋاللىرىنى سىزىپ قالسا دەرھال ئەرەب مەمۇرلىرىنىڭ يېنىغا بېرىپ چاقار ئىدى. جۈمە كۈنى قۇتەيبە مەسچىتىگە نامازغا كەلگەن كىشىلەرگە ئىككى دىرھەمدىن مۇكاپات تارقىتاتتى. رېگىستاندا بىنا قىلىنغان بۇ مەسچىتتە قىيام، رۇكۇ، سەجدىلەر ئەركانى ئىبادەتكە، يەنى ئىمامغا تايىنىپ ئېلىپ بېرىلاتتى. ئىبادەت دۇئالىرى، قۇرئان ئايەتلىرى ئەرەبچە ھەتتا پارىسچە ئوقۇلاتتى. كونا دىن تەرەپدارلىرى ئۆزلىرىگە تېگىلغان دىنغا بىرقانچە ۋاقىتقىچە قارشى تۇرۇشتى. مۇشۇ زامانغا ئائىت ئەيىبلەنگۈچى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇخارا مۇسۇلمانلىرى ئون يىل مابەينىدە مەسچىتكە بارغاندا يانلىرىغا قورال ئېلىپ يۈرۈشكەن. يەرلىك خەلقلەرگە بولسا ئىسلامنى قوبۇل قىلىشقان بولسىمۇ، قورال ئېلىپ يۈرۈشكە رۇخسەت قىلىنمىغان. ئىككى ئارىدا پات - پات كېلىشمەسلىكلەر چىقىپ تۇرغان. بەزى مەنبەلەردە بۇخارانىڭ سەھرايلىقلىرى كۆپرەك قارشىلىق قىلغانلىقلىرى تەسۋىرلىنىدۇ. ئۇلار مەسچىتكە تەكلىپ قىلىنغاندا تاش بىلەن جاۋاب بېرىشكەن. بۇ مۇئامىلە ئەرەبلەرنى غەزەپلەندۈرگەن شۇ سەۋەبتىن ئۇلار سەھرالارغا ھۇجۇم قوزغاپ، ئۆيلىرىنى ۋەيران قىلىپ مال - مۈلۈكلىرىنى تالان - تاراج قىلىشقان. ئۆيلىرىدىكى ئەسۋاب - ئۈسكۈنىلىرىنى مەسچىتلەرنى تەمىنلەشكە ئېلىپ كېتىشكەن. نارشاھىنىڭ رىۋايەت قىلىشىچە مەسچىتلەرنىڭ ئىشىكلىرى تۈرلۈك رەسىملەر ۋە بۇتلار بىلەن زىننەتلەنگەن. بۇنىڭدىنمۇ ئەجەبلىنەرلىكى شۇكى بۇ تەسۋىرلەر بۇ ئىشلار سوننى مۇسۇلمانلىرىغا تەشۋىش سېلىپ، ئۈچيۈز يىلغىچە داۋاملاشقان. يۇقىرىدا ئېيتىلغان تەدبىرلەر كۈتكەندەك نەتىجە بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن بۇخارا شەھىرىنى يەرلىك ئاھالىنىڭ قولىدىن پۈتۈنلەي تارتىۋېلىپ، ئۇنى ئەرەبلەر ئۆزئارا بۆلۈشۈۋېلىپ باشقۇرۇشقان. شەھەرنىڭ دەرئەتتاران بىلەن قەلئەدە دەرۋازىسىنىڭ ئارىلىقى ناسرىلارغا، ئىككىنچى قىسمى - يەمەنىيلەرگە بېرىلگەن. باشقىلارغا بولسا قەلئەنىڭ تاشقىرىدىن ئورۇن بېرىلگەن. مەسچىت سۈپىتىدە قايتا قۇرۇلغان ناسارا كالىسسى (چىركاۋى) مۇشۇ يەردە بولغان.

ئەرەبلەر سەمەرقەنددىمۇ ئەلگە نىسبەتەن ئاشۇنداق شىددەت بىلەن مۇئامىلە قىلدى. بۇ يەردىمۇ خەلقنى ئۆزىنىڭ قورال - ئەسلىھەلىرىنى تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلدى. تەبەرىينىڭ رىۋايەت قىلىشىچە ئەجنەبىيلەر ھەم سىرتتىن كەلگەن كىشىلەرنىڭ قوللىرىنى مەلۇم ۋاقىتقىچە مۆھۈرلەپ قويىدىغان بولۇشقان. كىچىدە رۇخسەتسىز چىققان كىشىلەرنى ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلغان. قۇتەيبە توغرىلۇق سۆزلەيدىغان بولساق، ئۇ بۇخارادا يېڭى تەرتىپلەرنىڭ قاتتىق ئۆزلىشىشىنى كۈتۈپ تۇرماي، شەرقىنى ئىستېلاھ قىلىشىنى داۋاملاشتۇردى. ھىجرىيە 93 (مىلادىيە 711) - يىلى فەرغانىغا، ھازىرقى قوقەند خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئىگىلىدى. قەدىمقى يول بىلەن چوڭقۇر كېچىكتىن ئۆتۈپ، تۈركىستاننىڭ شەرقىگە بىزنىڭ ئېيتىشىمىزچە تۈركىستان چىنىغا سەپەر قىلدى. بۇ يەردە كىچىك ئۇيغۇر خانلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ ئۇلار ئۈستىدىن ئاسانلا غەلبە قازاندى. گەرچە ئۇلارنىڭ بەزىلىرى شىمالىي جۇڭغارىيىدىن قالماق ئەسكەرلىرىنى ياردەمگە دەۋەت قىلغان بولسىمۇ قۇتەيبەگە قارشى تۇرالمىدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئەرەبلەر خەنزۇ ۋىلايەتلىرىگىچە ھۇجۇم قوزغىغان.

قەشقەر، خوتەن، تۇرپانلاردا ئەرەب پەيغەمبىرىنىڭ تەلىماتى خېلى كېچىكىپ تارقالغان. بۇددا ۋە نەسرانىيەت نەچچە ئەسىرلەردىن كېيىنمۇ ئىسلامىيەت بىلەن تەڭ ھالدىكى ئۆز قوۋملىرىنى تاپالمىغان. ئەمما، شۇنىسى ھەقىقەتكى تۈركىستاننىڭ شەرقىدىكى ئاھال

ئەرەبلەرنىڭ بىرىنچى پەيدا بولغان دەۋرىدە تەڭرىتاغلىرى ئەتراپى بۇددا ئوگىسى بولغان ئەسىردە يۇقىرىدا ئېيتىلغان شەھەرلەردە ئىسلامنى قوبۇل قىلدۇرغانلىقى بىلەن پەخىرلەنگەندى.

ئىسلامنىڭ شەرقتە ئەڭ ئاخىرقى سەردى (چېگىرىسى) بولغان بۇ يەردىن قۇتەيبە پەرغانە ئارقىلىق مەرۋىگە كەتتى. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشىغا خەلىپە ۋەلىدنىڭ ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر سەۋەب بولدى. ئۇنىڭ يېڭى خەلىپە سۇلايمان بىن ئابدۇلمەلىكتىن خەۋىپسىزلىشىگە ئاساسى بار ئىدى. ئۇ خەلىپىنىڭ قىساس ئېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۆز تەدبىرىنى كۆرۈشكە نىيەت قىلدى ھەم ئاشكارا ھالدا ئىسيان كۆتۈردى. دەرۋەقە بۇ ئىشقا قۇتەيبە ئىشەنچلىك بىلەن كىرىشەلمىدى. لېكىن، يېڭى خەلىپىگە بوي سۈنۈشتىن باش تارتقانلىقى ئۈچۈن چۈشەندىكى خۇراساننىڭ بەختلىك ئەمىرى بىلەن ئاشكارا ئۇرۇش قىلىش ئورنىغا، ئەسكەرلەر ئارىسىدىكى ئۆزىنى قوللىغۇچىلارنى مەخپىي ھالدا تەييارلاش ئىشى بىلەن شۇغۇللاندى. قۇتەيبە بۇ ئىشقا ناھايىتى ئېھتىيات بىلەن مۇئامىلە قىلدى. خەلىپىگە ئۇنىڭ ئىسياننى مەلۇم قىلغۇچى ئەلچىگە بۇ خەۋەردىن تاشقىرىقى ئىككى مەكتۇپ ئەۋەتتى. بىرىنچى مەكتۇپتا سۇلايمانغا ئىتائەت قىلىشقا قارشىلىق بىلدۈرۈلدى. ئىككىنچى مەكتۇپتا يەزىد بىن مەھلەپنى ھاقارەتلەپ، ئەگەر ئۇنى خۇراسانغا ئەمىر قىلىپ بەلگىلەنسە ئىسيان كۆتۈرىدىغانلىقىنى مەلۇم قىلدى. قۇتەيبە يەزىد بىن مەھلەپنى ئۆزىگە قارىتا رەقىپ ھېسابلاپ، ئۇنىڭدىن بەكمۇ قورقاتتى. يەزىدنىڭ ھەر دائىم خەلىپىنىڭ يېنىدا تۇرىدىغانلىقىنى پەرەز قىلىپ قۇتەيبە ئەلچىگە بۇيرۇپ: «ئالدى بىلەن خەلىپىگە بىرىنچى مەكتۇپنى تاپشۇرغىن، ئەگەردە مەكتۇپنى ئىبن مەھلەپكە بەرسە، ئىككىنچى مەكتۇپنى تاپشۇرغىن، يەزىد ئۇنى وقۇسا، شۇ ھامان ئۈچىنچى مەكتۇپنى بەرگىن». ئەلچى خەلىپىنىڭ ھۇزۇرىدا ئىبن مەھلەپنى كۆردى ۋە بۇيرۇق بويىچە ھەرىكەت قىلدى. سۇلايمان ھېچ ئىش بولمىغاندەك سۈكۈت قىلىپ، ئەلچىنى ھۆرمەت بىلەن كۆزەتتى. ئەلچى قايتىپ كەلمەستىن بۇرۇن قۇتەيبە ئىشنىڭ نەتىجىسىنى بىلىپ، ئۇنىڭدىن خەۋەر تاپقانلىقتىن ئىسيان ئېلان قىلدى. لېكىن، قۇتەيبە ئۆزىگە شانلىق غەلبىلەرنى كەلتۈرۈپ بېرىپ، نۇرغۇن بايلىق توپلاپ بەرگەن ئەسكەرلىرى ئۈستىدە خاتالاشتى. ئەگەر ئۇ ئۆز بۇرادىرى ئابدۇراخماننىڭ مەسلىھىتىگە ئاساسەن ماۋەرا ئۈننەھرىگە كېتىپ، مۇستەقىل پادىشاھلىق قۇرغان بولسا، بۇ جايلاردا ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان خوتۇن پەرەستلىك ماجرالاردىن پايدىلىنىپ ئەلۋەتتە مۇۋەپپەقىيەت قازانغان بولاتتى. قۇتەيبە بولسا ئۆز ئەسكەرلىرىگە ئىشىنىپ مەرۋىدە تۇرۇپ قالدى. ئېغىر شارائىتتا ئۇ ئەسكەرلىرىگە مۇراجىئەت قىلىپ، نۇتۇق سۆزلىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ خۇراسان ئەمىرلىكىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك باشقۇرۇپ كەلگەنلىكىنى، خەلىپە زامانىدىكى تەرتىپسىزلىكلەر ۋە بەختسىزلىكلەرنىڭ كېلىپ چىقىدىغانلىقىنى ئېيتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەسكەرلەرگە باشلىق قىلىپ تەيىنلەنگەن چاغدا ئۇلارنىڭ ناھايىتى قاششاق ھالدا ئىكەنلىكى كېيىن ئېران ۋە توران خانلىقلىرىنىڭ خەزىنىلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ باي بولۇپ كەتكەنلىكىنى سۆزلىدى. ئۇنىڭ قىلغان ۋەز - نەسىھەتلىرى نەتىجە بەرمىدى. ۋەقە بىن ئەبۇ ئەسۋەت ھەمدە ھىيان بىن ئىياس رەئىسلىكىدىكى ئۇنىڭغا قارشى ئىسيان قىلىش ھەرىكىتىنى تىزلەشتۈردى، خالاس. ئۇ ئۆزىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈلۈشىنى بىلگەندىن كېيىن، ھىيانى ئۆلتۈرۈشكە قارا قىلدى. لېكىن، شۇ ھامان ھەممىسى ئۇنىڭغا قارشى ھۇجۇم قوزغىدى. نەتىجىدە ناھايىتى چوڭ ئېلىشىشلاردىن كېيىن ئۇنى ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ قېرىنداشلىرىدىن، ئۇنىڭغا سادىق ۋە ساراينى ھىمايە قىلغان كىشىلەرنىڭ كۆپچىلىكى، قەتل قىلىندى. ئىسلام دىنى ئۈچۈن يىراق شەرقتە ناھايىتى زور ۋە كۈچلۈك مەملىكەتنى بارلىققا كەلتۈرگەن، زەرەش دىنىگە (قۇدۇسىيە ۋە

نەھراۋدىكى جاراھەتلەر بەدىلىگە) ئەڭ ئاخىرقى زەربىنى بەرگەن، بۇ يەرلەردە ئىسلامنى يەرلەشتۈرگەن بىر مۇجاھىد ئۆزىنىڭ قەھرىمانلىقى بىلەن تونۇلغان ھاياتىنى قىرق يەتتە يېشىدا ھىجرىيە 98 (مىلادىيە 714) - يىلى قەمەرىيە يىلىنىڭ 12 - ئېيىدا شۇ تەرىقىدە ئاياغلاشتۇردى.

موغۇللار ئىستېلاسى

ھىجرىيەنىڭ 615 - 621 - (مىلادىيە 1218 - 1226 -) يىللىرى

شەرقىي ئاسىيادا تۈرك ئەللىرىنىڭ ياشايدىغان يەرلىرى شىمال مۇھىتىنىڭ بۇز ساھىللىرىدىن جەنۇبقا، ئادىرياتىك قىرغاقلىرىدىن شەرققە سوزۇلىدۇ ۋە غۇبى (موغۇل تىلىدا «سەھرا» دېگەن مەنىدە) چۆلگە تۇتۇشىدۇ. شۇ ئوروندا تارىخ ئىستېلا قىلمىغان قەدىمدىن بۇيان موغۇل قوۋمى ياشاپ كەلگەندى. ئۇلار قىياپەت ۋە تىل جەھەتتىن تۈركلەرگە قىرىنداش ئىدى.

موغۇللار چۆلىنىڭ ئۆزگىرىشچان تەبىئىتى ئىچىدە نامراتلىق بىلەن ھايات كەچۈرەتتى. پۈتۈن دۇنيادىن يىراق ۋە خەۋەرسىز ھالدا ياشايتتى. ئەمما، ئۇلارغا ھەمىچىنىس (كېلىپ چىقىشى ئوخشاش بولغان) تۈركلەر بىرنەچچە ئەسىرلەردىن بېرى غەربىي ئاسىيانىڭ ھاياتىغا ناھايىتى كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىپ كەلدى.

مۇشۇ خەلق ئارىسىدا ھىجرىيەنىڭ 549 - (مىلادىيەنىڭ 1154 -) يىلىدا دۇنياغا بىر قەھرىمان تۇغۇلدى. بۇ قەھرىماننىڭ ئىسمى تېمۇرچىن بولۇپ، تۆمۈرگە ئوخشاش مۇستەھكەم، قەتئىي باتۇر ۋە ئىنتايىن شۆھرەتپەرەس ئىدى. شۇ ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۇ ۋەتەنداشلىرىنىڭ توپلانغان ۋە ئىپتىدائىي تەبىئىتىدىن پايدىلىنىپ، كۈچ توپلاپ، قەدىردان يايلاقلىرىدىن سىرتقا قاراپ شىددەت بىلەن ئىنتىلىپ، پۈتۈن ئاسىيانى ئاستىن - ئۈستۈن قىلدى. ئۇنىڭ ياشلىق دەۋرلىرى ھەققىدىكى رىۋايەتلەر بەزى غارايىپ قىسسەلەردە ساقلىنىپ كەلدى. ئۇ جاھان تارىخى مەيدانىغا قىرىق يېشىدا چىقتى. ئۆزىنىڭ قوۋمداشلىرى بىلەن كۈرەش قىلىپ، تۈرك خانلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا غالىبانە ھەرىكەت قىلىپ چىڭگىزلىككە ئىگە بولدى. چىڭگىز بەقۇۋۋەت، تازا دېگەن مەنىلەرگە ئىگە ئىبارىدۇر.

چىڭگىزنىڭ دەسلەپكى قېتىم كۆزگە كۆرۈنگەن ئاساسىي دۈشمىنى ئوڭخان بولۇپ، ئۇ كېرەيت قەبىلىسىنىڭ خانى ئىدى. چىڭگىز ھىجرىيەنىڭ 599 - (مىلادىيەنىڭ 1202 -) يىلىدا ئۇنىڭ ئۈستىدىن غەلبە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە تۈرك قەبىلىلىرىدىن ئويرات، قونغىرات ھەم نايمان قەبىلىلىرىنى ئۆزىگە بويسۇندۇردى. بۇ قەبىلىلەر موغۇللارنىڭ غەربى تەرىپىدە ياشاپ، قىسمەن بۇددا ۋە ناسىراتىيلار قىسمەن مۇسۇلمانلار بىلەن ئۆزئارا ئالاقىلىشىپ تۇرغاچقا مەدەنىيەت جەھەتتىن موغۇللاردىن يۇقىرىراق ئىدى، لېكىن ھەربىي جەھەتتە موغۇللاردىن چىڭگىز نىزامى بىلەن مەشىق قىلدۇرۇلغان ئەسكەرلەردىن كۆپ ئارقىدا قالغانىدى، دۇنيانى تىترەتكەن موغۇلنىڭ ئاساسىي سىياسىتى شۇنداق ئىدىكى:

مەغلۇپ قىلىنغان قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئەسكەرلىرىگە قوشۇۋېلىش، «ياساق دەپتىرى (قانۇنلار مەجمۇئەسى)» نى تەتبىق قىلىپ ئۇنى ئۆز ئىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىكى قورال قىلىش ھەممە ئىشتا غەلبە قىلىش ۋە يېڭى غەلبىلەرنى ئىزدەش، مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ئاز - ئازدىن ئېرىشىشىمۇ، لېكىن مۇستەھكەم، ئىشەنچلىك بولۇشقا كاپالەتلىك قىلىش. شۇنداق قىلىپ ئۇ ھىجرىيە 603 - (مىلادىيە 1206 -) يىلىغىچە غۇبى سەھراسىدىكى ھەممە قەبىلىلەرنى قولغا كىرگۈزۈپ، قارا قۇرۇم قەلئەسىنى پايتەخت قىلدى ۋە شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتتى. بۇ قوۋمنىڭ شەرق تارمىقىدىن چىڭگىز ئۆز بەدەۋلىرىگە دىن ۋە ئۇلارنىڭ تىلى ئۈچۈن يېزىق قوبۇل قىلدى. چىڭگىز ۋە ئۇنىڭ

يېقىنلىرىنىڭ سۆھبەتداشلىرى، مىرزىلىرى ۋە باشقا مولكى مەمۇرلىرى ئۇيغۇرلاردىن ئىدى. بۇ شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ خانى ئۇيغۇرچە «ئىدىقۇت»، يەنى سائادەتتەك دەپ ئاتىلاتتى. چىڭگىز خىتايغا قارشى سەپەردە ئۇنىڭ ساداقەتمەن دوست ئىكەنلىكىنى سىناپ كۆرگەنلىكتىن، ئۇنىڭغا ناھايىتى چوڭ ھۆرمەت كۆرسەتتى. ماۋەرا ئۈننەھەرگە يۈرۈش قىلغاندىمۇ ئۇلارنىڭ خىزمىتىدىن پايدىلاندى. بۇلارنىڭ كۆپچىلىك خەلقى تېخى مۇسۇلمان ئەمەس ئىدى. ئەمما، چىڭگىزنىڭ غەربىي ئۇيغۇرلارغا يەنى قەشقەر ھەم خوتەن تۈركلىرىگە مۇناسىۋىتى باشقىچە ئىدى. غەربلىكلەر مۇسۇلمان بولۇپ، ئۇلار قاراخانىيلارنىڭ كۈچلۈك ئىدارە قىلىشى ئاستىدا بىرلەشكەنلىكى ئۈچۈن چىڭگىز ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىشقا پېتىنالمىدى. لېكىن، قاراخانىينىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن قىتان (كىدان، قارا خىتاي) لاردىن كۈچلۈك خان تەختىگە چىقىپ ئۆزىنىڭ ئىسلامغا قارشى ھەرىكەتلىرى بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ نەپرىتىنى قوزغىغانلىقتىن يېقىندىلا خىتاي سەپىرىدىن زەپەر قۇچۇپ قايتقان چىڭگىز ئۆزىنىڭ نەزىرىنى غەربكە قارىتىشقا پۇرسەت پېشىپ يەتكەنلىكىنى ھېس قىلدى.

سەردار — چايۇللا رەھبەرلىكىدىكى موغۇل ئەسكەرلىرى كۈچلۈك خانغا ھۇجۇم قىلدى. خاننىڭ ئىتتىپاقچىلىرى ئېغىر مېنۇتلاردا ئۇنى تاشلاپ قويدى. ئۇ يېڭىلىپ بەدەخشان تاغلىرىغا پاناھلانغان بولسىمۇ ئاخىر قولغا چۈشۈپ، تەسلىم بولدى. شىمالدا ئالمالىق ئېلەتنىڭ خانى ئارسىلانخان كۈچلۈككە دۈشمەن ئىدى. ئۇمۇ موغۇللارغا تەسلىم بولغانلىقىنى بىلدۈردى. چىڭگىز غوبى سەھراسىنىڭ شەرقى چېگرىسىدىن تەڭرى تېغى تىزمىلىرىنىڭ غەربىي ئېتەكلىرىگىچە ھاكىم ئىدى. بىرقانچە شەھەرلەر، نۇرغۇنلىغان دېھقانلار، كۆپلىگەن ۋەھشىي ئۇرۇشقاق كىشىلەر ئۇنىڭ خوجايىنلىقىدا ئىدى. ئەگەردە ئۆتكەن باپتا سۆزلەنگىنىدەك خارەزمشاھ سۇلتان مۇھەممەت بىلەن ئوتتۇرىدا ئاداۋەت پەيدا بولۇنمىغان ھالەتتىمۇ چىڭگىز ئۆزىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك غەلبىلىرى بىلەن چەكلىنىپ قالمىغان بولاتتى. چۈنكى، ئۇ ئەمدىلىكتە ئۆزىنىڭ مەدەنىيىتى، بايلىقى، يۈكسەكلىكى بىلەن شۆھرەت قازانغان مەملىكەتنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدا تۇرماقتا ئىدى. ئۇنىڭ ھۆكۈمدارى قۇدرەت ۋە شەۋكەت بابىدا چىڭگىزگە تەڭ رەقىپ، لايىقەتلىك دۈشمەن ئىدى.

ئاقسۆۋەتتە ھىجرىيىنىڭ 615 - (مىلادىيىنىڭ 1218 -) يىلى موغۇل جاھانگىرى ئۆزىنىڭ موغۇللىرى ھەم ئەسكەرىي باشلىقلىرى - چاغاتاي، ئوقتاي ۋە جۇجى بىلەن خارەزمشاھقا قارشى يۈرۈش قىلدى. ئومۇمىي ئەسكەرىي ئالتە يۈز مىڭغا يېتەتتى. يەنە ئۇنىڭغا ئۇيغۇر خانى ئىدىقۇت ۋە ئالمالىق ھۆكۈمدارى سىغناق تىگىن ئۆز ئەسكەرلىرى بىلەن قوشۇلغانىدى. ئۇ قەدىمقى يول بىلەن ئىلى جىلغىسى بويىدىن مېڭىپ، شىمالىي پەرغانىدىن ئۆتۈپ، ئوتتۇرا ئۆستىگە يۈرۈش قىلدى. بۇ شەھەر ئالدىدا پۈتۈن ھەربىي كۈچلىرىنى توپلاپ، ئۇلارنى تەرەپ - تەرەپكە ئەۋەتىش مەقسىتىدە بولدى: بىر قىسمىنى موغۇللىرى چاغاتاي ھەم ئوقتاي رەھبەرلىكىدە بۇ يەردىكى خەلقنى يېسىپ تۇرۇش ئۈچۈن قالدۇردى. ئىككىنچى ئوردىغا جۇجى باشلىق قىلىندى. ئۇ قىزىلقۇم سەھراسى ئارقىلىق جاندىكە ئەۋەتىلدى. ئۈچۈنچى قوشۇن بەش مىڭ كىشىلىك ئالاقنويان ۋە سىنتوبۇقا نامىدىكى سەرھەڭلەر قوماندانلىقىدا سىر دەريانىڭ ئوڭ تەرەپ قىرغىقى بىلەن يېنىد كەنتكە قاراپ ھەرىكەت قىلدى. چىڭگىزنىڭ ئۆزى مۇنتىزىم ئەسكەرلىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەركىزى — بۇخاراغا قارشى ھەرىكەت باشلىدى. بىز ئوتتۇرا ئاسىياغا خۇددى شىددەتلىك بوراندەك ھەرىكەت باشلىغان بۇ تۆت فىرقە قوشۇن تەۋسىپنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ باشلايمىز.

ئوتتۇرا چېگرا قەلئەسى ئىدى. قەلئە نائىبى قائىرخان رەھبەرلىكىدە ئەللىك مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بار ئىدى. سۇلتان مۇھەممەتنىڭ يوشۇرۇن ۋەزىرى قاراجى

قۇماندانلىقىدا بولارغا يەنە ئون مىڭ كىشىلىك قوشۇن قوشۇلدى. شەھەردە قۇدرەتلىك ھىمايىچى كۈچى بار ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ تارىخچىلارنىڭ نەقىل كۆرسىتىشىگە قارىغاندا، موغۇللار شەھەرنى قامال قىلىشى بىلەن مۇسۇلمانلار ساراسىمىگە چۈشكەن. بۇ دەسلەپكى تەسىراتلارغا قارىغاندا شەھەرنى بەش ئايغىچە مۇداپىئە قىلىپ تۇرۇش ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئىدى. ئەگەر ئىككى قوشۇن باشلىقى ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ پەيدا بولمىغاندا قامال قىلىشقا نىسبەتەن قارشىلىق يەنىمۇ داۋام قىلىشى مۇمكىن ئىدى. قائىرخان ئۆزىنى چىڭگىزنىڭ پۇقرالىرىنى ئۆلتۈرۈشتە جاۋابكار ھېس قىلىپ، چىڭگىز بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە مايىللىق بىلدۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ باشقا كۆز قاراشتىكى شېرىكلىرىدىن ئايرىلىپ، كېچىدە ئۆز قوشۇنى بىلەن موغۇللارغا تەسلىم بولدى. ئىككىنچى كۈنى كېچىدە ئۇ چىڭگىز ئوغۇللىرىنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كىرىلدى. ئۇلار بۇنىڭ ئۆز ۋەزىپىسىنى ئادا قىلمىغانلىقى ئۈچۈن ئەيىبلەپ، ئۇنىڭغا: «سەن ئۆزۈڭنىڭ پادىشاھىڭنى، ۋەلىنىڭنىڭنى^① خائىنلارچە تەرك ئەتكەن تۇرساڭ، بىز سېنىڭدىن قانداق ساداقەت كۈتەلەيمىز» دېيىشتى. ئۇنى بارلىق تەرەپدارلىرى بىلەن بىرلىكتە قەتل قىلدى.

قائىرخان ئۈمىدىسىز ئارىسلاندىك داۋاملاشتۇردى. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى ئەللىك، ئەللىكتىن بولۇپ، قەلبەدىن چىقىپ ئۇرۇش قىلىپ ھالاك بولدى. قائىرخان يېنىدىكى ئاخىرقى ئىككى نەپەر مۇھاجىددىن ئايرىلغاندىن كېيىن قەلبە تامللىرىنىڭ ئۈستىدىن ئۆيلەرنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، ئۇ يەردىن غىشتىلارنى قومۇرۇپ ئېلىپ، قىساسكار دۈشمەنگە قارىتا ھۇجۇمنى داۋاملاشتۇردى. دۈشمەنلەر قانداق قىلىپ بولمىسۇن ئۇنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈشكە قارار قىلدى. ئاخىر ئۇنىڭ ئوقلىرى تۈگىدى، ئۇ دۈشمەن تەرىپىدىن قورشىۋېلىپ قولغا چۈشتى. ئۇ سەمەرقەندتىكى «كۆك ساراي» دا ئولتۇرۇلدى. ئوقتاى ئۇنى ئەسىرگە ئېلىپ ئۆزى بىلەن بىرگە ئېلىپ كەتكەندى. ئۇنىڭ مالغا ھېرىسمەنلىكى سەۋەبىدىن قۇربان بولغان بىچارە سودىگەرلەرنىڭ ئۆچى ئېلىنىپ، قوللىرىغا ئېرىتىلگەن كۆمۈش قۇيۇلۇپ ئۆلتۈرۈلدى.

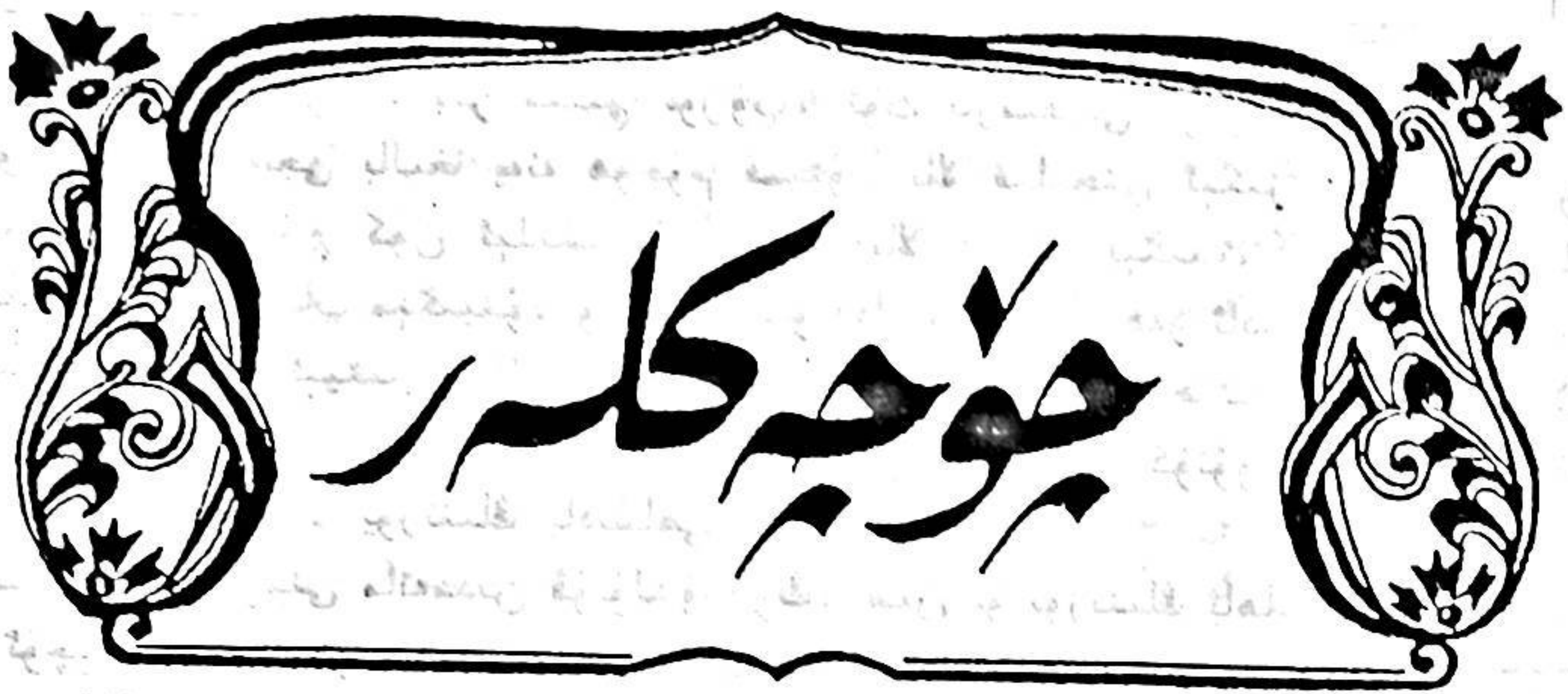
شۇنداق قىلىپ تۈركىستاننىڭ شەرقىي شىمال قەلبەسى ئوتتار موغۇللارنىڭ قولىغا ئۆتتى. موغۇللار بۇ شەھەرنى يەر بىلەن يەكسان قىلدى. ئاھالىسىنى قىلىچتىن ئۆتكۈزدى. ئاخىر جەنۇب تەرەپكە سەمەرقەندگە قاراپ يۈرۈش باشلىدى. جەنداقا قارشى جۇجىمۇ شۇنداق مۇۋەپپەقىيەتلىك ھەرىكەت باشلاپ ئالدى بىلەن سىغناققا ھۇجۇم قىلدى. بۇ شەھەر سەھرانىڭ غەربىدە ئىدى، ئۇ جەندىتىن ئېقىپ چىققان دەريا سۈيى بىلەن سۇغىرىلاتتى. موغۇللار ئۇ يەرگە ھەسەن ھاجى دېگەن بىر كىشىنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ، تەسلىم بولۇشقا دەۋەت قىلدى. شەھەر كىشىلىرى ئەلچىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. بۇنىڭدىن جۇجى قاتتىق غەزەپلىنىپ، شەھەرگە دەرھال ھۇجۇم قىلىشنى ۋە ئەڭ ئاخىرقى ئادىمىگە قەدەر ئۆلتۈرۈشنى بۇيرۇق قىلدى. سىغناق خارابىسىدە ھەسەن ھاجىنىڭ ئوغلىنى قالدۇرۇپ، ئۆز كەنتكە كەتتى. بۇ شەھەر ئىختىيارىي رەۋىشتە تەسلىم بولغاندىن كېيىن ئەشنازغا يول ئالدى ۋە ئۇنى ئىگىلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن جەندىگە يۈرۈش قىلىپ، ھىجرىيەنىڭ 616 - (مىلادىيەنىڭ 1219 -) يىلى سەپەر ئېيىنىڭ 4 - كۈنى شەھەرنىڭ قارشى تەرىپىدە لەشكەرگاھ قۇردى. موغۇللارنىڭ يېقىنلاپ كېلىشى شەھەر ئاھالىسىنى چوڭ تەشۋىشكە سېلىپ قويدى. جەندى ئاھالىسى قورققىنىدىن خارازمغا چېكىنىپ، شەھەرنى پۈتۈنلەي باشباشتاقلق ھالىتىدە قالدۇردى. جۇجىنىڭ ئەلچىسى چىن

① ئالىي ھىمىيەتلىك، سېغى ئادەم مەنىسىدە، ئىككىنچى بىر خىل مەنىسى ئۆزىگە قاراشلىق كىشىلەرنى، ماددىي جەھەتتىن تەمىنلەپ تۇرغۇچى، ئۇلارغا نېمەت بەرگۈچى شەخس

تېمىر شەھەر سېپىلى يېنىغا كېلىپ، ئاھالىغا ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ، مۇداپىئەنىڭ پايدىسىزلىقى ۋە ئۆزلىرى ئۈچۈن پۈتۈنلەي خەۋپلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆزى ھەسەن ھاجىنىڭ ئاقىۋىتىدەك كۈنگە چۈشۈپ قېلىشقا ئاز قالدى. ئۇ ئۆزىنىڭ تەدبىرچانلىقى بىلەنلا ئامان قالدى. ئۇ كەتكەندىن كېيىن موغۇل ئەسكەرلىرى مەنچاناقىلار (تاش ئاتىدىغان قورال) نەرۋانلار (سېپىل ئۈستىگە چىقىشتا ئىشلىتىلىدىغان شۇتا ئورنىدىكى قورال) بىلەن كېلىپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشقا ھازىرلاندى. ھېكايە قىلىنىشىچە، شەھەردىكى لەشكەرلەر مۇداپىئەگە شۇنچىلىك پايدىسىز ئەھۋالدا پاسسىپ ھەرىكەت ئېلىپ بېرىپ، موغۇل ئەسكەرلىرى سېپىل ئۈستىگە چىقىپ بولغان ۋاقىتتا خۇددى تاماشا كۈرگۈچىلەردەك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. يوشۇرۇنۇپ ھۇجۇم قىلغۇچى موغۇللار توپلىشىپ كېلىپ ئەسكەرلەرنى غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغاتتى. شەھەرنى تالان - تاراج قىلىپ خارابىلىككە ئايلاندۇردى. ئاھالىنىڭ قوراللانغان قىسىملىرىنى قىرىپ تاشلىدى. سۈلھ تۈزۈشنى تەلەپ قىلغان ئاھالە ۋەكىللىرىنى شەھەر سىرتىدا توققۇز كۈن قاماپ قويغاندىن كېيىن چىقىرىۋەتتى.

جۇجى ماۋەرا ئۈننەھرنىڭ غەربىي قىسمىنى ئامۇ ۋە سىر دەريا بويلىرىدىكى سۈلھچى ئاھالىنى خارەزمىدىكى ماھىر ھەربىيلەردىن ئايرىپ تاشلىغان ۋاقىتتا، ئالاق نويان ۋەسىنتۇ بۇقا قاتارلىق سەردارلار بەش مىڭ كىشىلىك بىر كىچىك قوشۇن بىلەن بىنكەنى ھەم خوجەند ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. بۇ چاغدا بىنكەنە ئەمىرى ئېلىرخۇ ئىدى. ئۇ قاتتىق قەبىلىسىدىن توپلانغان ئەسكەرلىرى بىلەن تۆت كۈن مۇداپىئەدە تۇرغاندىن كېيىن ئاخىر تەسلىم بولدى. جەندە يۈز بەرگەن پاجىئە بۇ شەھەردىمۇ يۈز بەردى. يەنى ئۇنىڭ قوراللىق ئاھالىسى قېلىچتىن ئۆتكۈزۈلدى. قالغانلىرى قۇل قىلىندى ياكى موغۇل ئەسكەرلىرىگە قوشۇۋېلىندى. ئۇنىڭدىن كېيىن خوجەندكە نۆۋەت كەلدى. بۇ قەلئە سىر دەريانىڭ ئىككى تەرىپىگە بۆلۈنگەن جايغا قۇرۇلغان. ئۆزىنىڭ تەبىئىي جايلىشىشى قەلئە ھاكىمى تېمۇر مەلىكىنىڭ قەھرىمانلىقى بىلەن خوجەندلىكلەر موغۇللارغا كۆتۈلمىگەن قارشىلىقلارنى كۆرسەتتى. قامال قىلىشقا يىگىرمە مىڭ موغۇل، ئەللىك مىڭ قۇل قاتناشتى. بۇ قۇللار ئېغىر ئەمگەكلەردە ئىشلىتىلگەندىن كېيىن بىرەر موغۇلنىڭ ۋاسىلىقىغا تاپشۇرۇپ بېرىلگەن كىشىلەردىن ئىبارەت ئىدى. ئۇلار تاغدىن ئۈچ مىل مۇساپىگىچە تاش توشۇشقا مەجبۇر قىلىندى. قەلئەنى قامال قىلغۇچىلارغا ئالانقۇ باشچىلىق قىلاتتى. ئۇ قەتئىيلىك بىلەن بىرەر ئىش قىلالمىدى. تېمۇر مەلىك توغرىسىدا تارىخچىلار ھەقلىق رەۋىشتە: «ئەگەر رۇستەم تىرىك بولغىنىدا ئىدى، مەلىكىگە خادىم بۇلۇشقىلا يارىغان بولاتتى» تېمۇرنىڭ قول ئاستىدىكى ئەسكەرلەر ناھايىتى ئاز ئىدى. ئۇ ئون ئىككى كېمە تەييارلاشنى بۇيرۇدى. كېمىلەرنى دۈشمەننىڭ ئوتى ھەم ئوقىدىن ئاسراش ئۈچۈن يۇڭدىن نەمەت كېڭىزلەر بىلەن قاپلاپ سىركىلىك لاي بىلەن سۇۋاپ چىققاندى. ئۇنىڭ بىلەن ساھىلغا خەۋپسىز يېتىۋېلىپ دۈشمەنلەرنى ئوققا تۇتالايتتى. تېمۇر شەھەرنى شۇ تەرىقىدە ئۈزۈنغىچە مۇداپىئە قىلدى. لېكىن، دۈشمەن بىلەن ئۈزۈنغىچە قارشىلىشىش پايدىسىز ئىكەنلىكىگە كۆزى يېتىپ، مال - مۈلكىنى يەتمەش كېمىگە قاچىلاپ، ئېقىمغا قارشى ئۈزۈپ كەتتى. جەند ئارقىلىق سەھراغا ۋە ئۈيەردىن خارەزمىگە بارماقچى بولدى. ساھىلدىن موغۇللارنىڭ تەقىپى ئاستىدا ئاجايىپ ھالدىكى دەريا سەپىرىنى داۋام قىلدۇردى. بىكەند توغرىسىدا دەريانىڭ ئۇ ساھىلدىن بۇ ساھىلغا زەنجىر قارىتىلغاندى. تېمۇر ئۇنى بىر زەربە بىلەن ئۈزۈپ تاشلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن «بار قايىق كەتتى» قابىلدە ساھىلغا چىقتى. ئۇنىڭ ساھىلدىكى جەڭلىرى ھەققىدە ئاجايىپ ھېكايىلەر مەيدانغا كەلدى. ئاخىر خارەزمىگە ئامان - ئېسەن يېتىپ باردى.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

سۈمبۈل قۇش

قەدىمكى زاماندا بىر پادشاھنىڭ ئۈچ ئوغلى بولغانىكەن. بىر كۈنى پادشاھ ئوغۇللىرىنى ئالدىغا چاقىرىپ: — بالىلىرىم، ئۈچۈڭلار شىكارغا چىقىپ سۈمبۈل قۇش ئوۋلاپ كېلىڭلار، — دەپتۇ. بالىلارنىڭ ھەربىرى ياخشى ئاتلاردىن بىردىن مېنىپ يولغا چىقىپتۇ. يول يۈرۈپتۇ، يۈرۈپتۇ، يۈرگەندىمۇ مول يۈرۈپتۇ. ئۇلار بىر چوڭ يول بويىغا كېلىپ ئاتتىن چۈشۈپ، كىم قايسى يولغا بېرىشنى مەسلىھەت قىلىپ تۇرسا، بىرىنىڭ كۆزى بىر خەتكە چۈشۈپتۇ. ئوقۇپ باقسا «بارسا كېلەر يول»، «بارسا كېلەر يول»، «بارسا كېلەر يا كەلمەس يول» دەپ يېزىلغانىكەن. ئاكا - ئۇكىلار كۆپ تالاشماستىن چوڭى بارسا كېلەر يولغا، ئوتتۇراڭچىسى بارسا يا كېلەر يا كەلمەس يولغا، كىچىكى بارسا كەلمەس يولغا مېڭىپتۇ. ئۇلار: «ھەممىمىزنىڭ ئامىتى كەلسۇن، سالامەت كۆرۈشەيلى!» — دەپتۇ. — دە، يولغا بۆلۈنۈپتۇ.

ئىككى ئاكىسى يول يۈرۈۋەرسۇن، گەپنى كەنجىسىدىن ئاڭلايلى: — كەنجى بالا بىر يەرگە بارسا، قىرىق دىۋە بەزمە قۇرۇپ ئولتۇرغانىمىش. ئۇلار بالىنى كۆرۈش بىلەنلا «مەن يەيمەن!» «مەن يەيمەن!» دەپ ئوتتۇرىغا ئېلىۋاپتۇ. كەنجى بالا شۇ يەردە ئاتىسى بەرگەن قىرىق پاتمانلىق يايىنى بىر ئايلاندۇرۇپ ئوق ئۈزۈپ، قىرىق دىۋىنى بىر - بىرىگە يېپىشتۈرۈپ قويۇپتۇ. — دە، يەنە يولنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. ئۈچ كۈن يول يۈرۈپ، بىر پادشاھنىڭ شەھىرىگە بېرىپتۇ. بۇ يۇرت پادشاھنىڭ بىر گۈزەل قىزى بار بولۇپ، دىۋە شۇ قىزنى ئېلىش ئۈچۈن ھەركۈنى بىر ئادەمنى ئېلىپ كېتەر ئىكەن. پادشاھ قىزنى دىۋىنىڭ ئېلىپ كېتىشىنى ئويلاپ غەم قىلىۋېرىپ، چاچ - ساقىلى ئاقىرىپ كەتكەنىكەن. كەنجى بالا بۇ مائەمنى كۆرۈپ ئىنتايىن قايغۇرۇپتۇ. ۋە بىر چالدىن: — ئاتا، ئېيتىڭغا، دىۋە ئېلىپ كەتكەن ئادەمنى قەيەردە يەيدۇ؟ — دەپتۇ. چال كەنجى بالىغا دىۋە ئادەمنى يەيدىغان جايىنى كۆرسىتىپ قويۇپتۇ. كەنجى بالا بېرىپ قارسا، بىر ئادەم باغلاقلىق تۇرغۇدەك، بالا دەرھال ئۇ كىشىنى بوشىتىپ، ئۆزى شۇ ئادەمنىڭ ئورنىدا قولغا ئالماس قىلىچىنى ئېلىپ تۇرۇپتۇ. بىر چاغدا يەر - يۈزىنى قارا بۇلۇت قاپلاپ، كۈچلۈك سەل يېغىپتۇ. — دە، بىر دىۋە كېلىپ كەنجى ئوغۇلغا چاڭ ساپتۇ. كەنجى بالا بوش

كەلمەي، دىۋىنىڭ قولىغا بىر قىلىچ ئۇرۇپ، تۆت بارمىقىنى ئۈزۈپ تاشلاپتۇ. دىۋىنىڭ قەھرى كېلىپ كەنجى بالىغا يەنە ھۇجۇم قىپتۇ. بالا قىلىچنى ئېگىز كۆتۈرۈپ دىۋىنىڭ بېلىگە ئۇرۇپتۇ. ئۈچ كۈن ئېلىشىپتۇ. ئاخىر بالا دىۋىنى يېڭىپ، كاللىسىنى ئېلىپ، دىۋىنىڭ بېشىنى ئويناپ مېڭىپتۇ. ۋەقەدىن خەۋەردار بولغان شەھەر ئادەملىرى بالىنىڭ كۈچ قۇدرىتىگە ئاپىرىن ئېيتىپ، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ مېڭىپتۇ. پادىشاھ - ۋەزىرلەر، ئۇلارنىڭ خوتۇن - كېنىزەكلىرى، قىزلىرى، ئوغۇللىرى ئۇنى قىزغىن كۈتۈۋاپتۇ. نۇرغۇن قىزلار ئۇنىڭغا ئاشىق بوپتۇ. يۇرتنىڭ پادىشاھى:

— سەن يۇرتۇمنى ماتەمدىن قۇتۇلدۇردۇڭ، سەن بۇ يۇرتنىڭ باھادىرى بولدۇڭ، مەن سەن ئۈچۈن قىرىق كۈن توي بېرەي، — دەپتۇ.

— قۇللۇق، — دەپتۇ كەنجى ئوغۇل.

شۇ چاغدا پادىشاھنىڭ قىزى ئۇ بالىنى ماراپ تۇرغانىكەن، ئۇنى كۆرۈپ ئاشىق بولۇپ قاپتۇ. ئۇ ئاتىسىغا:

— ئاتا، شۇ بالىنى ماڭا بېرىڭ، — دەپتۇ. پادىشاھ:

— بۇ يىگىت كۈيئوغۇللۇققا لايىق ئىكەن، قىزىم دېگىنىڭدەك بولسۇن، — دەپ قىزىنى

كەنجى بالىغا نىكاھلاپ بېرىپ، يەنە قىرىق كېچە كۈندۈز توي بېرىپتۇ. كۈنلەر، ئايلا ئۆتۈپتۇ. بالىنىڭ ئېسىگە سۈمبۈل قۇش ۋە ئاكىلىرى كېلىپ، غەمكىن ئولتۇرسا، مەلىكە كىرىپ ئۇنىڭغا:

— مەندىن باشقا يارىڭىز بار ئوخشايدۇ، دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان بالا غەزەپلىنىپ:

— سېنىڭ دەردىڭ يار، مېنىڭ دەردىم ئاتا - ئانام، ئاكىلىرىم، — دەپ ئورنىدىن

تۈرۈپتۇ. مەلىكە پۇشايمان قىلىپ، يىگىتتىن ئەپۈ سوراپتۇ. شۇ چاغدا يىگىت:

— مەن سۈمبۈل قۇشنى ئىزلەپ يۇرتۇمدىن چىققانمەن. ماڭا بۇ يەردە ئارام ئېلىپ

ئولتۇرۇش ھارام، — دەپتۇ.

— سۈمبۈل قۇش قىرىق كۈنلۈك يىراقلىقتىكى بىر باغدا. ئۇ يەردە بىر قاراۋۇل بار.

قاراۋۇلنى تۇتۇۋېلىپ ئۇنىڭدىن سۈمبۈل قۇشنى تۇتۇپ بېرىشىنى سورىسىڭىز، تۇتۇپ بېرىدۇ، — دەپتۇ مەلىكە.

كەنجى بالا سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ. قىرىق كۈن يول يۈرۈپ، مەلىكە ئېيتقان باغقا يېتىپ كەپتۇ. باغنىڭ ئەتراپىنى قىرىق قېتىم ئايلىنىپمۇ كىرەلمەپتۇ. ئاخىر، بىر كېچىسى باغنىڭ

بىر يېرىدىن ئىشىك ئېچىلىپ باغنىڭ قاراۋۇلى چىقىپتۇ. بالا دەرھال قاراۋۇلنى تۇتۇۋېلىپ:

— يا سۈمبۈل قۇشنى تېپىپ بەر، يا جېنىڭدىن ئۈمىد ئۈز، — دەپتۇ.

قۇرقىنىدىن قاراۋۇلنىڭ يۈزىدىن قان قېچىپ ھوشىدىن كېتىپتۇ. ھوشىغا كەلسە،

ھېلىھەم بالىنىڭ قىلىچى ئاستىدا ئىكەن.

— تۇتۇپ بېرەي، — دەپتۇ قاراۋۇل. شۇنىڭدىن كېيىن سۈمبۈل قۇشنى تۇتۇپ كەنجى

بالىغا بېرىپتۇ. كەنجى بالا قاراۋۇل بىلەن خوشلىشىپ يۇرتىغا قاراپ يولغا چىقىپتۇ. ئەمدى

گەپنى مەلىكىدىن ئاڭلايلى:

كەنجى بالا كەتكەندىن كېيىن مەلىكە ئۇنىڭ يولىغا قاراپ كۆزى تېشىلەي دەپتۇ. تۆت

ئاي بولغاندا، كەنجى بالا سالامەت يېتىپ كەپتۇ ۋە خوتۇنىغا:

— سەن بۇ يەردە قال، مەن يۇرتۇمغا باراي، ئاتام بىلەن سۆزلىشىپ، قايتىدىن توي

قىلىپ، سېنى ئېلىپ كېتىمەن، — دەپتۇ. مەلىكە ماقۇل بوپتۇ. كەنجى بالا يولغا چىقىپتۇ. ئۈچ ئاچا يولغا كەپتۇ. قارىسا ئىككى ئاكىسى تۇرۇپتۇ. لېكىن، ئۇلار سۈمبۈل قۇشنى ئەكبەلمىگەنكەن. كەنجى بالا ئاكىلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ، سۈمبۈل قۇشنى كۆرسىتىپتۇ. ئاكىلىرىنىڭ بۇنىڭغا ئاچچىقى كېلىپ، بىزدىن كىچىك تۇرۇپ بىز قىلالمىغان ئىشنى بۇ قىپتۇ، دەپ ئىككىسى مەسلىھەتلىشىپ كەنجى بالىنىڭ ئىككى كۆزىنى ئويۇپ ئېلىپ، ئۇنى قۇدۇققا تاشلىۋېتىپ، ئىككى كۆزىنى سۈمبۈل قۇشنىڭ ئالدىغا تاشلاپتۇ، سۈمبۈل قۇش ناھايىتى ئەقىللىق قۇش بولۇپ، كەنجى ئوغۇلنىڭ ئىككى كۆزىنى قاننى ئاستىغا يوشۇرۇۋاپتۇ. ئىككى ئوغۇل سۈمبۈل قۇشنى ئېلىپ، ئاتىسىنىڭ يېنىغا بېرىپتۇ.

سۈمبۈل قۇش بىر كۈنى پادىشاھقا:

— ئەي پادىشاھ كەنجى ئوغلىڭىز ئىككى كۆزىدىن ئايرىلىپ، بىر قۇدۇققا يېرىم ئۆلۈك ياتىدۇ. ئۇنى قۇتۇلدۇرۇۋېلىڭ، — دەپتۇ، پادىشاھ بۇ گەپنى ئاڭلاپ دەرھال لەشكەر تارتىپ يولغا چىقىپتۇ. سۈمبۈل قۇش ئۇلارنى ھېلىقى قۇدۇق بويىغا باشلاپ كەپتۇ. لەشكەرلەر قۇدۇققا ئارقان تاشلاپ، كەنجى بالىنى تارتىپ چىقىرىپتۇ.

پادىشاھ ۋە لەشكەرلەر قارىسا بالىنىڭ ئىككى كۆزى ئويۇۋېلىنغان. ھەممەيلەن زار - زار يىغلىشىپتۇ. شۇ چاغدا كەنجى ئوغۇلنىڭ خوتۇنى كېنىزەكلەرى ۋە بەش يۈز لەشكەر بىلەن يېتىپ كەپتۇ. مەلىكە قارىسا ئېرىنىڭ كۆزى ئويۇلغان، مەلىكە زار - زار يىغلاپ، چاچلىرىنى يۇلۇپتۇ. سۈمبۈل قۇش:

— قىساسكارمەن، ئەگەر پادىشاھ شۇ ئىگەمنىڭ ئىككى كۆزىنى ئويغان بالىلىرىنى جازالىمىسا، ئىگەمنىڭ ئىككى كۆزىنى بەرمەيمەن، — دەپتۇ. پادىشاھ دەرھال ئىككى ئوغلىنى ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا باغلاپ سۈرتىپتۇ. سۈمبۈل قۇش قاننى ئاستىدىكى بىر جۈپ كۆزنى ئېلىپ كەنجى بالىنىڭ كۆزىنىڭ ئورنىغا قويۇپتۇ. كەنجى بالا ئەسلىگە كەپتۇ. پادىشاھ ناھايىتى خۇشال بوپتۇ ۋە قايتىدىن مەلىكە بىلەن كەنجى بالىنىڭ تويىنى قىلىپ بېرىپتۇ. ھەممەيلەن مۇراد - مەقسىتىگە يېتىپتۇ.

1991 - يىلى تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان «كەنجى باتۇر» ناملىق كىتابتىن ئېلىندى. تەييارلىغۇچى: نۇرنىسا باقى

قىلىپ، سېنى ئېلىپ كېتىمەن، — دەپتۇ. مەلىكە ماقۇل بوپتۇ. كەنجى بالا يولغا چىقىپتۇ. ئۈچ ئاچا يولغا كەپتۇ. قارىسا ئىككى ئاكىسى تۇرۇپتۇ. لېكىن، ئۇلار سۈمبۈل قۇشنى ئەكبەلمىگەنكەن. كەنجى بالا ئاكىلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ، سۈمبۈل قۇشنى كۆرسىتىپتۇ. ئاكىلىرىنىڭ بۇنىڭغا ئاچچىقى كېلىپ، بىزدىن كىچىك تۇرۇپ بىز قىلالمىغان ئىشنى بۇ قىپتۇ، دەپ ئىككىسى مەسلىھەتلىشىپ كەنجى بالىنىڭ ئىككى كۆزىنى ئويۇپ ئېلىپ، ئۇنى قۇدۇققا تاشلىۋېتىپ، ئىككى كۆزىنى سۈمبۈل قۇشنىڭ ئالدىغا تاشلاپتۇ، سۈمبۈل قۇش ناھايىتى ئەقىللىق قۇش بولۇپ، كەنجى ئوغۇلنىڭ ئىككى كۆزىنى قاننى ئاستىغا يوشۇرۇۋاپتۇ. ئىككى ئوغۇل سۈمبۈل قۇشنى ئېلىپ، ئاتىسىنىڭ يېنىغا بېرىپتۇ.

رەۋايەتلەر

توپلاپ رەتلىگۈچى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

سۇ بېسىپ كەتكەن ئۆيدىكىلەرنىڭ نامراتلىشىپ، ئوت كەتكەن ئۆيدىكىلەرنىڭ بېيىپ كېتىدىغانلىقى ھەققىدىكى رىۋايەت ئۆيلەرنى سۇ بېسىپ كېتىدىغان ياكى ئوت كېتىدىغان ئەھۋال تۇرمۇشتا ئۇچراپ تۇرىدۇ. سۇ بېسىپ كەتكەن ئۆيدىكىلەرنىڭ نامراتلىشىپ، ئوت كەتكەن ئۆيدىكىلەرنىڭ بېيىپ كېتىدىغانلىقى ھەققىدە مۇنداق رىۋايەت تارقالغان: «ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن بىرەر ئۆيگە سۇ كىرىپ كەتسە، باشقىلار ئۇنى ئۇققاندىن كېيىن، سۇ كىرىپ كەتكەن ئۆيدىكىلەرگە خەيرخاھلىق ۋە ھېسداشلىق قىلىپ، «قۇرۇپ كېتەر، قۇرۇپ قالار» دېگەندەك سۆزلەرنى قىلىشىدۇ. بىراق، بۇ سۆز سەلبىي تەسىر كۆرسىتىپ، سۇدا ھۆل بولۇپ كەتكەن جايلار قۇرۇپ كېتىش بىلەن بىرگە، شۇ ئۆيگە كېلىدىغان ئامەتمۇ «قۇرۇپ» قېلىپ، شۇ ئائىلىنىڭ نامراتلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىۋېتىش مۇبادا بىرەر ئۆيگە ئوت كەتسە، كىشىلەر ئۆيىدىكىلەرگە خەيرخاھلىق ۋە ھېسداشلىق قىلىپ، خۇدايىم بېرەر» دېگەن سۆزنى ئېيتىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ سۆز ئىجابىي تەسىر كۆرسىتىپ، ئوت كەتكەن ئۆيدىكىلەرگە ئامەت ئېلىپ كېلىۋېتىش ھەمدە بېيىپ كېتىۋېتىش».

بىر تۈپ بۇيىنىڭ ئاستىدا يەتتە ئادەم سەگىدەيدىغانلىقى ھەققىدىكى رىۋايەت

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇرۇنقى زاماندا ئادەملەر ناھايىتى ئېگىز ۋە بەستلىك ئىمىش. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بارا - بارا كىچىكلەپ، ھازىرقى ھالەتكە كەلگەنمىش. مۇشۇ بويىچە كېتىۋەرسە، زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئادەملەر تېخىمۇ كىچىكلەپ، بىر تۈپ بۇيىنىڭ ئاستىدا يەتتە ئادەم سەگىدەيدىغان ھالغا كېلىپ قالمىش.

قۇشقاچ گۆشى يېگەن ئادەمنىڭ ئۇزۇنغىچە جېنى چىقمايدىغانلىقى ھەققىدىكى رىۋايەت

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قۇشقاچ زەمزم سۈيى ئىچىۋالغانمىش. شۇڭا، زەھەرلىك نەرسىلەرنى يەۋالمىسا ياكى سۈنئىي زىيانكەشلىككە ئۇچرىمىسىلا، نەچچە ئەسىرلەپ ياشامىش. قۇشقاچ ئەنە شۇنداق ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغان بولغاچقا، ئادەملەر قۇشقاچ گۆشىنى

يەپ سالسا، سەكراتقا چۈشۈپ قالغان تەقدىردىمۇ، ئۈزۈنغىچە جېنى چىقماي، قىيىنلىق كېتىرىمىش. توغراقنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلىقى ھەققىدىكى رىۋايەت

ھەممىگە مەلۇم، توغراق قۇرغاق كىلىماتقا ماسلاشقان دەرەخ بولۇپ، ناچار ھاۋا شارائىتىدىمۇ باراقسان ئۆسىدۇ. ھەتتا ناھايىتى ئۇزۇن يىللار ياشايدۇ. توغراقنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، خەلق ئىچىدە تۆۋەندىكىدەك رىۋايەت تارقالغان: «ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بىر ئادەم زەمزمە سۈيىنى تېپىپ ئالغانمىش. ئۇ ئادەم زەمزمە سۈيىنى بىر قاچىغا ئېلىپ، ئەمدى ئىچەي دەپ تۇرۇشىغا: «شۇ سۈيى ئىچمىسەڭ بوپتىكەن» — دېگەن ئاۋاز ئاڭلانغانمىش. ئۇ ئادەم ئاۋاز چىققان تەرەپكە قارىسا، يەردە بىر ئادەم ياتقانمىش. ھېلىقى ئادەم يەردە ياتقان ئادەمنىڭ يېنىغا بېرىپتۇ. يەردە ياتقان ئادەم ھېلىقى ئادەمگە مۇنۇلارنى دەپ بېرىپتۇ: «مەنمۇ ھېسسىياتقا بېرىلىپ، زەمزمە سۈيىنى مەڭ بىر تەستە تېپىپ ئىچىپ ساپتىمەن. شۇنىڭ بىلەن خېلى ئۇزۇن ياشىدىم. تەبىئەت قانۇنىيىتى بويىچە قېرىدىم. يەنىلا جېنىم چىقىمىدى. قېرىلىقتىن يېتىپ قالدىم. بىر ئورۇندا ئۇزۇن زامانلار يېتىۋەرگەچكە، يەردىن ئۈنۈپ چىققان قومۇش، دەرەخلەر تېنىمنى تېشىپ ئۆتۈپ كۆكلەۋاتىدۇ. جېنىم بەكمۇ قىيىنلىق بۇنىڭغا ھېچقانداق ئامال يوق. مېنىڭ ساڭا نەسىھەتتىم. شۇ سۈيى ئىچمىسەڭ ھەم ماڭا ئوخشاش ئاقىۋەتكە قالمىساڭ» دېگەنمىش. ھېلىقى ئادەم بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، زەمزمە سۈيىنى ئىچىشتىن يالتىيىپتۇ ھەم قاچىسىدىكى زەمزمە سۈيىنى يېنىدىكى توغراقنىڭ تۈۋىگە قۇيۇۋېتىپتۇ. توغراقنىڭ قۇرۇپ كەتمەي، ئۈزۈنغىچە كۆكلەپ تۇرۇشى ئەنە شۇنىڭدىنمىش.

قۇشقاچنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلىقى ھەققىدىكى رىۋايەت

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، باشقا جانلىقلارغا قارىغاندا قۇشقاچ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرەرمىش. بۇنىڭغا ئۇنىڭ زەمزمە سۈيى ئىچكەنلىكى سەۋەب بولغانمىش. قۇشقاچنىڭ زەمزمە سۈيى ئىچكەنلىكى ھەققىدە مۇنداق بىر رىۋايەت تارقالغان: «بىر ئادەم ئۇزۇن ۋاقىت ئىزدەپ يۈرۈپ، زەمزمە سۈيىنى تاپقانمىش. ئۇ ئادەم زەمزمە سۈيىنى ئەمدى ئىچەي دەپ تۇرۇشىغا، «شۇ سۈيى ئىچمىسەڭ بوپتىكەن» دېگەن ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ. ھېلىقى ئادەم ئاۋاز چىققان تەرەپكە قاراپ، بىر ئادەمنىڭ يەردە ياتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ. يەردە ياتقان ئادەم، ھېلىقى ئادەمگە «سەن ئېھتىمال بىلىمىڭ كېرەك، مەنمۇ ھېسسىياتقا بېرىلىپ، ئۇزۇن يىل ئىزدەپ ئاخىر زەمزمە سۈيىنى تېپىپ ئىچىپ ساپتىمەن. تەبىئەت قانۇنىيىتى بويىچە قېرىلىق يېتىپ، يېتىپ قالدىم. پۈت - قوللىرىمدىن ماغدۇر كەتتى. ئەمما، زەمزمە سۈيى ئىچىپ قويغانلىقىم ئۈچۈن جېنىم چىقىمىدى. ئورنۇمدىن تۇرالمىغاچقا، يەردىن ئۈنگەن قومۇش» دەرەخلەر تېنىمنى تېشىپ ئۆتۈپ كۆكلەۋاتىدۇ. بەكمۇ قىيىنلىقىم. ئامال يوق. سەنمۇ زەمزمە سۈيىنى ئىچىپ، مەن تارتىۋاتقان ئازابقا قالمىساڭكەن، دەيمەن» دەپتۇ. ھېلىقى ئادەم بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، زەمزمە سۈيىنى ئىچمەسلىك قارارىغا كەپتۇ، ھەم زەمزمە سۈيىنى يېنىدىكى توغراقنىڭ تۈۋىگە قۇيۇۋېتىپتۇ. شۇ چاغدا توغراقنىڭ ئۈستىدە قۇشقاچ بار ئىكەندۇق. قۇشقاچ دەرھال ئۈچۈپ چۈشۈپ، زەمزمە سۈيىنى ئىچىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قۇشقاچ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغان بولۇپ قالغانمىش.

ئادەملەرنىڭ مېجەزىنىڭ ھەر خىل بولىدىغانلىقى

ھەققىدىكى رىۋايەت

ئادەملەرنىڭ مېجەزى - خۇلقى بىر - بىرىگە تازا ئوخشاپ كەتمەيدۇ. مەسىلەن، بەزىلىرى

ئەدەپ - ئەخلاقلىق كېلىدۇ، بەزىلىرى چىشلىگەك كېلىدۇ، يەنە بەزىلىرى تەپكەك كېلىدۇ. نېمە ئۈچۈن شۇنداق بولىدۇ؟ بۇ ھەقتە خەلق ئىچىدە مۇنداق رىۋايەت تارقالغان: «ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئىلگىرى بىر ئادەمنىڭ بۇ دۇنيالىقتا بىر تاللا قىزى بولغانىكەن. ئۇ قىز بويىغا يېتىپ، رەسىمدە بولغاندا، يىراق - يېقىندىن ئەلچىلەر كېلىشكە باشلاپتۇ. بىرىنچى قېتىم ئەلچىلەر كېلىپتۇ، قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى ئۇلارغا «ماقۇل» دەپ قويۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن توي كۈنىنىمۇ پۈتۈشۈپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، 2 - قېتىم باشقا جايدىن يەنە ئەلچى كەپتۇ. قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى ئۇنىڭغىمۇ «ماقۇل» دەپ قويۇپتۇ. خۇددى يوقىرىدىكىگە ئوخشاشلا، توي كۈنىنى بېكىتىپ قويۇپتۇ. ئارقىدىن 3 - قېتىم ئەلچىلەر كېلىپتۇ. ئۇلارغىمۇ ئالدىنقى ئىككى قېتىمقىغا ئوخشاش «ماقۇل» دەپ توي كۈنىنى بېكىتىپ قويۇپتۇ. ئەلچىلەر كەتكەندىن كېيىن، قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى قىز بىر، «ماقۇل» دەپ قويغان جايىمىز ئۈچ، ئەمدى قانداق قىلارمىز؟ - دەپ قاتتىق ۋەسۋەسىگە چۈشۈپتۇ ھەمدە بۇ ھەقتە ئۆزلىرىگە ياردەم قىلىش توغرىسىدا ئاللاتائالادىن قاتتىق ئۆتۈنۈپتۇ. ئاللاتائالانىڭ ئۇلارغا رەھىمى كېلىپ، ئىشىك تۈۋىدە باغلاقلىق تۇرغان قانجۇق ئىتىنى ھەم ئېغىلىدىكى ئېشىكىنى قىزنىڭ سىياقىغا كەلتۈرۈپ بېرىپتۇ. ئاتا - ئانىنىڭ بۇ جەھەتتىكى قىيىنچىلىقىمۇ ھەل بولپتۇ. پۈتۈشكەن توي كۈنىمۇ يېتىپ كېلىپ، توي باشلىنىپتۇ. توي ئىگىلىرى قىزلارنى كۆچۈرۈپ ئېلىپ كېتىشىپتۇ. ئىش شۇنىڭ بىلەن تۈگىمەپتۇ. ئادەم بالىسى بولغان قىزدا ئادەمىيلىك خۇسۇسىيەت بولغاچقا، تويىدىن كېيىنمۇ ھېچقانداق قۇلاق ئاغرىقى كەلتۈرمەي ئۆتۈپ كېتىپتۇ. ئائىلىدىلا ئەمەس، بەلكى مەھەللە - تويلىرىمۇ مەھەللىلىكلەر بىلەن ئىجىل - ئىناق ئۆتۈپتۇ. ئۇ قىزدىن تۇغۇلغان بالىلارمۇ، ئادەمىيلىك خۇسۇسىيىتىنى ساقلاپ قاپتۇ. قانجۇق ۋە ئېشەكتىن ئۆزگەرگەن قىزلاردا بولسا، ئەھۋال باشقىچە بولپتۇ. ئالايلىق، قانجۇق ئىتتىن ئۆزگەرگەن قىز ھەدىگەندە ئازراق ئەرزىمەس ئىشلار ئۈچۈن، ئېرىنى ۋە باشقىلارنى چىشەپ ئارام بەرمەپتۇ. ئېشەكتىن ئۆزگەرگەن قىز بولسا، ئۇمۇ ئوخشاشلا ئېرىنى ۋە باشقىلارنى ئەرزىمەس ئىشلار ئۈچۈن تېپىپ، ئارام بەرمەپتۇ. ئۇلاردىن تۇغۇلغان بالىلارمۇ ئوخشاشلا چىشلىگەك، تەپكەك بولۇپ چىقىپتۇ. ئاتا - بوۋىلىرىمىز ئىت مەسەللىك ئادەملەرنى «ئىت ئامباللىق»، ئېشەك مەسەللىك ئادەملەرنى «ئېشەك ئامباللىق» دەپ ئاتىشىدۇ. ھازىرقى زامان ئادەملەر ئىچىدىكى ئاشۇ خىل ھالەتلەر ئەنە شۇلارنى كەلگەنمىش. «

ئادەملەرنىڭ ئۆمرى ھەققىدىكى رىۋايەت

ئاللاتائالا جانلىقلارنى ياراتقاندا، ئۆمرىنى بىردەك ئوتتۇز يىل قىلىپ ياراتقانمىش. بۇنىڭ ئىچىدە پەقەت ئادەملا بۇنىڭغا قايىل بولماي ئاللاتائالادىن ئوتتۇز ياشقا يەنە ئازراق قوشۇپ بېرىشنى ئۆتۈنۈپتۇ. ئاللاتائالا ئادەمگە ئۆمۈر پىلان بويىچە تەقسىم قىلىنىپ تۈگىدى. ساڭا راستتىنلا لازىم بولسا، ساقلاپ تۇر، مۇبادا ئۆمۈرنى ئارتۇق كۆرۈپ ئالمايدىغانلار چىقىپ قالسا، ساڭا بېرەي، دەپتۇ. ئادەم بۇنىڭغا «ماقۇل» دەپ، ئىشىك ئالدىدا تۇرۇپتۇ. بىر چاغدا ئېشەك كېلىپ ئاللاتائالانىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ، ئاللاتائالاغا دەردىنى تۆكۈشكە باشلاپتۇ. ئۇ مۇنداق دەپتۇ: «ئاللاتائالا، سىلى مېنىمۇ باشقىلار قاتارىدا كۆرۈپ، ماڭا ئوتتۇز يىل ئۆمۈر تەقسىم قىلىپتىلا، ئەمما ئۆلگۈدەك ئىشلىسىمۇ قۇرۇق ئوت - چۆپتىن باشقا نەرسىگە ئىرىشەلمەيمەن. ئادەملەر ئۆستۈمگە ئېغىر يۈك ئارتقاندىن سىرت، يۈكنىڭ ئۈستىگە مىنىشىۋالىدۇ. ھېرىپ، ھالىمدىن كەتكىنىمگە قارىماي، باش كۆزۈمگە بولۇشىغا ئۇرىدۇ. ئۇنى ئاز دەپ يەتمىش پۈشتۈمغىچە بولمىغۇر تىللار بىلەن تىللايدۇ. ئېغىر يۈك دەستىدىن ئۇچام زەخمىلىنىپ، يېغىر بولۇپ قالسا، داۋالاتماي تاشلىۋېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن چىۋىن

بولۇشىغا ئاۋارە قىلىدۇ. مەن بۇ خىل ئازابلارغا زادىلا بەرداشلىق بېرەلمىگۈدەكمەن. شۇڭا، ماڭا بېرىلگەن ئۆمۈردىن ئون بەش يىل ئېلىۋېتىلسەن» دەپتۇ. ئاللاتائالا ئادەمنى چاقىرتىپ: «ئېشەك ئون بەش يىل ئۆمرىنى ئالمايدىكەن. قانداق قىلىسەن؟» دەپ سورىغانمىش. ئادەم: «ئۇنداق بولسا مەن ئالاي» دەپتىكەن ئاللاتائالا ئېشەكنىڭ ئون بەش يىللىق ئۆمرىنى ئادەمگە ئېلىپ بېرىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئاللاتائالا ئادەمنى سىرتتا ساقلاپ تۇرۇشقا ئىشارەت قىلىپتۇ. بىر چاغدا ئىت كېلىپتۇ. ئۇ ئاللاتائالاغا: «ئەي قۇدرىتىڭ ئۇلۇغ خۇدا، سەن مېنىمۇ ئەزىز بىلىپ، باشقىلارغا ئوخشاشلا ئوتتۇز يىل ئۆمۈر تەقسىم قىلىپسەن، ئەمما، مەن ئۆز خوجايىنىم ئۈچۈن ئىنتايىن جان پىدالىق بىلەن خىزمەت قىلساممۇ، ئۇنىڭ بەدىلىگە قاق سۆڭەك، ئاشقان - تاشقان تاماققا ئېرىشمەن. قىش - ياز يوغان زەنجىر بىلەن باغلاقتا تۇرغىنىم تۇرغان. كەچ كىرگەندىن تارتىپ تاڭ ئاتقۇچە قاۋاپ چىقىمەن. مۇبادا چارچاپ، ئۈگدەپ قېلىپ قاۋىماي قالسام، قاق سۆڭەك ۋە ئاشقان - تاشقان تاماقمۇ ئۈزۈلۈپ قالىدۇ. مەن بۇ خىل ئۇسۇلدا ئوتتۇز يىل ياشسام، بەكمۇ ئازابلىنىپ كېتىدىكەنمەن. بۇنىڭغا بەرداشلىق بېرەلمىگۈدەكمەن، شۇڭا ماڭا تەقسىم قىلىنغان ئۆمۈرنىڭ يېرىمى ئېلىۋېتىلسە» دەپتۇ. ئاللاتائالا ئادەمنى چاقىرتىپ: «ئىت ئۆزىگە تەقسىم قىلىنغان ئۆمۈرنىڭ يېرىمىنى ئالمايمەن دەيدۇ، قانداق قىلىسەن؟» دەپتۇ. ئادەم ئۇنداق بولسا ئۇمۇ ماڭا ھېساب بولسۇن» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىتقا تەۋە بولغان ئون بەش يىلنىمۇ ئادەمگە قوشۇپ بېرىپتۇ. ئاللاتائالا ئادەمنى سىرتتا ساقلاپ تۇرۇشقا ئىشارەت قىپتۇ. ئادەم سىرتتا تۇرغاچ: «ئۆزۈمگە تەقسىم قىلىنغان ئوتتۇز يىلغا ئېشەكتىن ئاشقان ئون بەش يىلنى قوشسام قىرىق بەش يىل بولىدۇ. بۇنىڭغا ئىتتىن ئاشقان ئون بەش يىلنى قوشسام ئاتمىش يىل بولىدۇ. مۇشۇنىڭ بىلەن بولدى قىلايمۇ ياكى يەنە بىردەم ساقلاپ تۇرۇپ باقايىمۇ» دەپ تۇرۇشىغا مايىمۇز كېلىپتۇ. ھەم ئاللاتائالانىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ كېتىپتۇ. مايىمۇن ئاللاتائالاغا مېنىڭ ئۆمۈرىمنىمۇ باشقىلارغا ئوخشاشلا ئوتتۇز يىل قىلىپ قويۇپتىلا، ئادەملەر مېنى «قوڭى قىزىل» دەپ ھاقارەتلىشىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە پىت تېرىپ ئولتۇرماقتىن باشقا ئىشىم يوق. شۇڭا، ماڭا نىسبەتەن ئوتتۇز يىل بەك ئۇزۇن. مۇمكىن بولسا، ماڭا تەقسىم قىلىنغان ئۆمۈرنىڭ يېرىمىنى ئېلىۋەتكەن بولسىلا، دەپتۇ. ئاللاتائالا ئادەمنى چاقىرتىپ: «مايىمۇنمۇ ئون بەش يىلنى ئالمايدىكەن. قانداق قىلىسەن؟» دەپتىكەن، ئادەم ئۇنداق بولسا ئۇمۇ ماڭا قوشۇۋېتىلسە» دەپتۇ. ئاللاتائالا مايىمۇننىڭ يېشىدىنمۇ ئون بەش يىلنى ئادەمگە قوشۇپ بېرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئادەمنىڭ ئوتتۇرىچە ئۆمرى يەتمىش بەش يىل بولۇپتۇ. ئادەم ئەسلىدىلا ئۆزىگە تەقسىم قىلىنغان ئوتتۇز بەش يىللىق ئۆمرىنى غەم - غۇسسسىز، ناھايىتى ياخشى ئۆتكۈزىدىكەن. ئۇنىڭدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئېشەكتىن ئاشقان ياشنى ياشاشقا باشلايدىكەن. شۇ چاغدا ئادەمنىڭ يۈكى ئېغىرلاپ، خۇددى ئېشەككە ئوخشاش ئېغىر ئىشلەپ كېتىدىكەن. ئېشەكنىڭ يېشىنى ياشاپ بولغاندىن كېيىن، ئىتتىن ئاشقان ياشنى ياشاشقا باشلايدىكەن. بۇ چاغدا ئىشىنىڭ كۆپلۈكىدىن، كۈنى قاقشاش بىلەنلا ئۆتۈدىكەن. بالىلىرى چوڭ بولۇپ، بالىلىرىنىڭ قىلغان ئىشى پىسەنتىگە ياقمىسا تولا گەپ قىلىپ، بالىلىرىغىمۇ سەت كۆرۈنۈپ كېتىدىكەن. ئىتنىڭ يېشىنى ياشاپ بولغاندىن كېيىن، مايىمۇندىن ئاشقان ياشنى ياشاشقا باشلايدىكەن. بۇ چاغدا باشقا ئىشلارنى قىلىش ئىقتىدارى بولمىغاچقا، خالىي جايدا ئولتۇرۇپ ئاپتاپ سىنغاچ، ئۇ يەر - بۇ يېرىنى تاتىلاپ ئولتۇرىدىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچىلەر: دۈگامەت زوردۇن ئاكا، ئابلەت ئەخمەت، ئابلەت توختى، غېنى مەينەم، مۇرات قاسىم پەرسا.

ئەسھانۇلكەھپ مازىرى ھەققىدە رىۋايەت

رەتلىگۈچى: دىلمۇرات ئابلىز

بۇرۇن دەقيانۇس ئاتلىق بىر پادىچى ئۆتكەنكەن. بىر كۈنى ئەتىگەندە، ئۇ قويلارنى باققىلى ئېلىپ چىقىپتۇ. ئۇ بىر شورتاڭلىق يەردىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا بىر تۆشۈككە پۈتى پېتىپ قاپتۇ. پۈتىنى تارتىۋېلىپ قارىغۇدەك بولسا تۆشۈكتە بىر پارچە خەت تۇرغۇدەك. دەقيانۇس ساۋاتسىز بولغاچقا، خەتنى ئوقۇتۇش ئۈچۈن موللا ئىزدەپ مېڭىپتۇ. نۇرغۇن يېزا-قىشلاقلارنى ئىزدەپ ئاخىر بىر داموللىنى تېپىپ خەتنى ئوقۇتۇپتۇ. داموللا خەتنى ئوقۇپ بولۇپلا يىغلاپ كېتىپتۇ. دەقيانۇس:

— ئەي داموللا، نېمىگە بۇنچىۋالا يىغلايسەن؟ — دەپ سوراپتۇ.

— بۇ خەت چىققان جايدا بىر تىلىسىم خەزىنە بار ئىكەن. بۇ خەتنى تاپقان ئادەم — سەن پادىشاھ بولغۇدەكسەن. بۇ خەتنى ئوقۇغان ئادەمنى سەن ئۆلتۈرگۈدەكسەن. شۇنىڭ ئۈچۈن يىغلاۋاتمەن، — دەپتۇ داموللا. داموللامنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلىغان دەقيانۇس:

— ئەگەر شۇ يەردىن سەن دېگەندەك مال — دۇنيا چىقىپ قالسا، ئۇنىڭغا ئىككىمىز تەڭ شېرىك بولىمىز. مەن پادىشاھ بولۇپ قالسام پادىشاھلىقنىڭ يېرىمى سېنىڭ بولىدۇ، — دەپتۇ. دەقيانۇس خۇدايىتائالانىڭ ئىسمىنى ئاتا پۇرۇپ قەسەم قىلغاندىن كېيىن، داموللا دەقيانۇسنىڭ گېپىگە ئىشىنىپ، بىرگە بېرىپ خەت چىققان تۆشۈكنى كولاشقا باشلاپتۇ. بىرنەچچە مېتىر كولىغاندىن كېيىن بىر تۈگمەن تېشى چىقىپتۇ. ئۇنى قومۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن بىر قۇدۇق كۆرۈنۈپتۇ. قۇدۇققا چۈشۈپ قارىسا ئىككى تەرەپتە ئوندىن — يىگىرمە ئېغىز ئۆي بار ئىكەن. ھەممە ئۆيدە خىلمۇ خىل قورال — جابدۇق، شاھانە كىيىم — كېچەك، ئالتۇن — كۈمۈش دېگەندەك نەرسىلەر بار ئىكەن. بۇ يەردە ئەسلى بىر تىلىسىمات بولۇپ، بىر ئادەمنىڭ خۇنى تۆكۈلمىسە سىرى ئېچىلمايدىكەن. شۇنىڭ بىلەن دەقيانۇسنىڭ نىيىتى بۇزۇلۇپتۇ. داموللىنى ئۆلتۈرۈپ، پۈتۈن مال — مۈلۈككە ئۆزى يالغۇز ئىگە بولماقچى بوپتۇ. ئاخىر داموللىنى قىلىچ بىلەن چېپىپ تاشلاپ، بىر ئالتۇن ئىگەرنى ئېلىۋېلىپ، تۆشۈككە بەلگە قىلىپ قويۇپ ئېتىۋېتىپتۇ. ئاندىن ئالتۇن ئىگەرنى ئېلىپ ئۈدۈل پادىشاھنىڭ ئوردىسىغا بېرىپ، ئالتۇن ئىگەرنى پادىشاھنىڭ ئالدىغا قويۇپتۇ. پادىشاھ بۇ سوۋغاتنى كۆرۈپ خۇشال بولغان ھالدا:

— سېنىڭ نېمە تىلىكىڭ بار، تارتىنماي ئېيتقىن، — دەپتۇ. دەقيانۇس:

— پادىشاھىئالەم، مەن بىر پادىچى، ئالىيلىرىنىڭ غەمخورلۇقىدا چارۋىلىرىم ھەددى — ھېسابسىز كۆپەيدى. قوتانغا پاتمايۋاتىدۇ. شۇڭا، سىلنى قوتان سالغۇدەك بىرەر جاينى مەرھەمەت قىلارمىكىن دېگەن ئۈمىدە ھۇزۇر — شەرىپلىرىگە كېلىپ قالدىم، — دەپ تەزىم بەجا كەلتۈرۈپتۇ. پادىشاھ ئۇنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل كۆرۈپ «قايسى ئورۇننى مۇۋاپىق كۆرسەڭ، شۇ يەرنى ئىشلەتكىن، كىمدە — كىم ساڭا زىيان — زەخمەت يەتكۈزسە، قىلىچىم ئۇنىڭغا رەھىم قىلمايدۇ.» دېگەن مەزمۇندا بىر يارلىق پۈتۈپ بېرىپتۇ.

دەقيانۇس يارلىقنى ئالغان كۈندىن باشلاپ «ئىشلىشىنى خالايدىغانلار ھۇزۇرۇمغا كېلىڭلار» دەپ مۇراجىئەت ئېلان قىلىپتۇ، كەلگەنلەرگە ھەقنى ئوبدان بېرىپ، خەزىنە چىققان ئورۇنغا كاتتا ئوردا بىنا قىلدۇرۇپتۇ. ئوردا پۈتكەندىن كېيىن پادىشاھ، ۋەزىر — ۋۇزرا ھەم جىمى يۇرت كاتتىلىرىنى تەكلىپ قىلىپ كاتتا زىياپەت بېرىپتۇ. پادىشاھ دەقيانۇسنىڭ ئۆزىگە كۆرسەتكەن ئىلتىپاتىدىن خۇرسەن بولۇپ، ئۇنى ئوردىغا تەكلىپ قىلىپ ئۆزىگە ۋەزىر

قىلىۋاپتۇ. دەقيانۇس ۋەزىر بولغاندىن كېيىن پادىشاھقا چىن دىلى بىلەن خىزمەت قىلىپتۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئاۋام خەلققە ياخشى مۇئامىلە قىلىپ، باج - خىراجەتنى ئازايتىپتۇ. ئاجىز - كەمبەغەللەرگە ھېلىقى خەزىنىدىن پۇل - مال ئاچىقىپ بېرىپ، پۈتۈن ئەلنىڭ ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈرۈۋېلىپ، مەخپىي بىر گۈرۈھ ئويۇشتۇرۇپتۇ. ئاندىن پادىشاھنى يوقىتىپ پادىشاھ بوپتۇ. دەقيانۇس پادىشاھ بولغاندىن كېيىن يۇرتنى بىرنەچچە يىل ئوبدان باشقۇرۇپتۇ. ھەممە ئادەم بىردەك ئىشەنگەندىن كېيىن، خۇدالىق دەۋاسى قىلىپ، مەن يەر يۈزىنىڭ خۇداسى دەپ، نەچچە مىڭ مو يەرگە مېۋىلىك دەرەخلەرنى تىكىپ باغ بىنا قىلدۇرۇپتۇ. ئەتراپىغا ھەرخىل شىرە - ئورۇندۇقلارنى ئورنىتىپ «بېھىش» دەپ نام بېرىپتۇ. نەچچە پاتمانلىق يەرگە چوڭ - كىچىك قازانلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ ياغنى قۇيۇپ قازىنىپتۇ. ھەر خىل خۇمدان، تونۇر قاتارلىق نەرسىلەرگە ئوتنى يېقىپ بۇ يەرگە «دوزاخ» دەپ نام بېرىپتۇ. پەرمانغا بويسۇنۇپ، ئىتائەت قىلغانلارنى «بېھىش» تا سەيلە - ساياھەت قىلدۇرۇپتۇ. ئىتائەت قىلمىغانلارنى قىلمىشنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە قاراپ، بەزىلىرىنى ياغقا تاشلىسا بەزىلىرىنى خۇمدان، تونۇرلارغا تاشلاپتۇ.

دەقيانۇس مۇشۇنداق دەۋر سۈرۈپ تۇرسۇن، ئەمدى گەپنى يەمەن پادىشاھىنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئاڭلايلى: يەمەن پادىشاھىنىڭ ئۈچ ئوغلى بولۇپ چوڭىنىڭ ئىسمى يەملىخا، ئوتتۇراچىسىنىڭ مىسلىنا، كەنجىسىنىڭ مەكسەلمىنا ئىكەن. بۇلار خۇدانى ئىزدەپ، يۇرتىدىن ئايرىلىپ بىر قانچە كۈن چۆل - جەزىرلەردە يۈرۈپ، ئاخىر دەقيانۇسنىڭ شەھىرىگە كېلىپ قاپتۇ.

دەقيانۇسنىڭ پاسىبانلىرى ئۇلارنى توسۇپ:

— سىلەر نېمە ئادەملەر؟ قەيەردىن كەلدىڭلار؟ نەگە بارسىلەر؟ — دەپ سوراپتۇ.

— بىز يەمەندىن بۇ يەرگە خۇدانى ئىزدەپ كەلدۇق، — دەپتۇ شاھزادىلەر.

پاسىبانلار دەقيانۇسقا خەۋەر قىپتۇ. دەقيانۇس:

— ئۇلار كىرسۇن، بېھىشقا ئورۇنلاشتۇرۇڭلار، — دەپ پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. پەرمانغا بىنائەن مەزكۇر ئۈچ شاھزادە بېھىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپتۇ. ئۇلار دەقيانۇس «بېھىش» دەپ نام بەرگەن باغدا يۈرۈپ، بەزىبىر ئىشلاردىن گۇمانلىنىپ قاپتۇ. دە، سىناپ كۆرمەك بوپتۇ. دەقيانۇسنىڭ ئۇخلىغاندا چىراغنى ياندۇرۇپ مۆشۈكنىڭ بېشىغا قويۇپ قويىدىغان ئادىتى بار ئىكەن. بىر كۈنى دەقيانۇس ئۇخلاۋاتقاندا شاھزادىلەر دەقيانۇسنىڭ ھۇجرىسىغا يېتىپ بىر چاشقانى تىقىپ كىرىپ، قويۇۋېتىپتۇ. مۆشۈك چاشقانىنى كۆرۈپلا چىراغنى ئۆرۈۋېتىپ، چاشقانىنى قوغلاپ كېتىپتۇ. دەقيانۇس بولسا ھېچنېمىنى سەزمەي ئۇخلاۋاتقۇدەك. بىرنەچچە ئادەم ئۇنىڭ ئەتراپىدا پايپىتەك بولۇپ ئۇنى چىۋىنىدىن قوغداۋاتقۇدەك. بۇلارنى كۆرۈپ شاھزادىلەر «دەقيانۇس خۇدا ئەمەسكەن، چىۋىنىدىن ئۆزىنى قوغدىيالىمىغان ئادەم قانداقمۇ خۇدا بولسۇن؟» دە ئويلاپ شۇ كېچىسىلا قېچىپ كېتىپتۇ. ئۇلار كېتىۋېتىپ دەقيانۇسنىڭ پادىلىرىنى بېقىۋاتقان پادىچىلارغا ئۇچراپ قاپتۇ.

— ئەي يىگىتلەر، قەيەردىن كەلدىڭلار، نەگە بارسىلەر؟ — دەپ سوراپتۇ پادىچىلار.

شاھزادىلەر بېشىدىن ئۆتكەن ئىشلارنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. بۇلارنى ئاڭلىغاندىن كېيىن پادىچىلارمۇ ئىمان ئېيتىپ ئۇلار بىلەن بىرگە خۇدانى ئىزدەيمەكچى بوپتۇ. پادىچىلار تۆت ئادەم بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىسمى كەكەشپۈتەن، ئازارپەت، يۈنۈس، يۇۋانسى يۈنۈس ئىكەن، ئۇلارنىڭ بىر ئىتى بولۇپ، ئىسمى قىتىمىر ئىكەن. ئۇلار خۇدانى ئىزدەپ ماڭغاندا ئىتىمۇ ئەگىشىپ بىرگە مېڭىپتۇ. پادىچىلار ئىتىنى توساپ بېقىپتۇ، ئۇرۇپمۇ بېقىپتۇ. ئاخىر پۈت - قوللىرىنى سۇندۇرۇۋېتىپتۇ. بۇ چاغدا ئىت خۇدايىتائالانىڭ كارامىتى بىلەن زۇۋانغا كېلىپ:

— سىلەرگە لازىم بولغان خۇدا ماڭا لازىم ئەمەسمۇ؟ — دەپ كەلمە شاھادەتنى

ئوقۇپتۇ. پادىچىلار ئىتىنىڭ پۈتىنى سۇندۇرغىنىغا پۇشايمان قىلىپ، ئىتىنى كۆتۈرۈپ مېڭىپتۇ. ئۇلار شۇ ماڭغانچە بىر تاغدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، بىرەر جايىنى تېپىپ ئارام ئالماقچى

بوپتۇ. پادىچىلار:

— بىز پادا باققان چاغلاردا مۇشۇ تاغنىڭ باغرىدا بىر غار بارلىقىنى كۆرگەن، بۇ غار ناھايىتى پىنھان بىزگە ھېچكىم دەخلى قىلمايدۇ، — دېيىشىپتۇ. ھەممەيلەن ھېلىقى غارغا كىرىپتۇ. كىرىپ بولۇشى بىلەنلا خۇدايىتائالانىڭ كارامىتى بىلەن ئۆمۈچۈكلەر غارنىڭ ئاغزىغا تور باغلاپ، كەپتەرلەر ئۇۋا ياساپتۇ.

ئۇلار مۇشۇ غاردا تۇرۇپ تۇرسۇن، ئەمدى گەپنى دەقيانۇستىن ئاڭلايلى: دەقيانۇس شاھزادىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ خۇدا ئەمەسلىكىنى بىلىپ قېلىپ، قېچىپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن قول ئاستىدىكى بارلىق لەشكەرلىرىنى يىغىپ، ئۇلارنى تۇتۇپ كېلىشكە بۇيرۇق قىپتۇ. لەشكەرلەر ئۇلارنى ئىزدەپ ھېچ يەردىن تاپالماي ئاخىر ھېلىقى غارنىڭ ئالدىغا كەپتۇ. قارىسا غارنىڭ ئاغزىدا ئۆمۈچۈكلەر تورباغلاپ، كەپتەرلەر ئۇۋا سېلىشقانىكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار «قاچقۇنلار بۇ يەرگە كەلگەن بولسا چوقۇم ئىزى بولغان بولاتتى. باشقا يەرگە كەتكەن ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ قايتىپ بېرىپ دەقيانۇسقا مەلۇم قىپتۇ. دەقيانۇس قۇرئە سالدۇرسا، قاچقۇنلارنىڭ غاردا ئىكەنلىكى مەلۇم بوپتۇ. دەقيانۇس يەنە لەشكەرلىرىگە «قاچقۇنلار غارغا كىرىۋاپتۇ. تولۇق ئاختۇرۇڭلار» دەپ پەرمان قىپتۇ. لەشكەرلەر قايتا بېرىپ يەنە تاپالمىغاندىن كېيىن، دەقيانۇس كۆپ باش قاتۇرۇپ ئۆز تەۋەسىدىكى قىز - يىگىت، ئەر - ئاياللارنى يىغىپ:

— سىلەر غارنىڭ ئالدىغا توپلىشىپ داپ - دۇتارلارنى چېلىپ، بىر تەرەپتىن ناخشا ئېيتىپ، بىر تەرەپتىن ئۇسسۇل ئويناپ مەشرەپ قىلىڭلار، ئۇلارمۇ ياش بولغاندىكىن چوقۇم ناخشا - موزىكا ئاۋازىنى ئاڭلاپ غاردىن چىقىدۇ، — دەپتۇ. ئاندىن يەنە لەشكەرلىرىگە: — سىلەر ھوشيار تۇرۇپ، ئۇلار غاردىن چىقىشى ھامان تۇتۇۋېلىدۇ. سىلەر ئالدىغا ئەكېلىڭلار، — دەپتۇ. دەقيانۇسنىڭ دېگىنى بويىچە ئەر - ئايال، قىز - يىگىتلەر غارنىڭ ئالدىغا توپلىشىپ كۈنىگە بىر قانچە قېتىملاپ ئۇيۇن - تاماشا، مەشرەپ قىپتۇ. لەشكەرلەر ئەتراپنى قورشاپ يېتىپتۇ. ئەمما، غاردىكىلەردىن شەپە بولماپتۇ. بۇلار مۇشۇ يەردە تۇرۇپ تۇرسۇن، ئەمدى گەپنى غاردىكىلەردىن ئاڭلايلى:

غاردىكىلەر ھېرىپ كەتكەچكە، شۇ ئۇخلىغىنىچە ئۈچيۈز توققۇز يىل ئۇخلاپتۇ. خۇدايىتائالا پەرىشتىلەرگە ئۇلارنى ھەپتىدە بىر قېتىمدىن ئۆرۈپ تۇرۇشنى بۇيرۇپتۇ. ئۇلار خۇدايىتائالانىڭ قۇدرىتى بىلەن دەقيانۇسنىڭ لەشكەرلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالماي ئامان قاپتۇ. بۇلار شۇپېتى ئۈچيۈز توققۇز يىل ئۇخلاپ، ئويغانغاندىن كېيىن (ئەمما ئۆزلىرى بىلمەيدۇ) قورسىقى ئاچقانلىقىنى ھېس قىلىپ، يەملىخانى نان ئەكېلىشكە ئەۋەتىپتۇ ئۇ بازارغا كېلىپ نان ئالغاندىن كېيىن، ناۋايغا بىر تەڭگە بېرىپتۇ. ناۋاي پۇلنى كۆرۈپ يەملىخاغا:

— سەن بۇ پۇلنى قەيەردىن ئالدىڭ؟ بۇ پۇل ھازىر ئىشلىتىلمەيدۇ. ئەسلى سەن دەقيانۇسنىڭ خەزىنىسىنى تېپىۋالغانىكەن سەن - دە، ماڭ مەن سېنى پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بارمەن، — دەپتۇ. يەملىخا ناۋايدىن مىڭ تەسلىكتە قۇتۇلۇپ، غارغا قېچىپ كىرىپلا غايىب بوپتۇ. بۇ ۋاقىت ئەيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ ھايات كەچۈرگەن ۋاقتى دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ، شەيخلەر بۇ مازارنى «تىرىكلەر مازىرى» دەپ ئاتىغان، خوجا - ئىشانلار بولسا تېخىمۇ ئۇلۇغلاپ «بۇ مازارنى زىيارەت قىلىش يېرىم ھەج قىلغانغا ئوخشاش» دېيىشكەن. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا ھېلىقى يەتتەيلىن تا ھازىرغىچە ھەپتىدە بىر ئۆرۈلۈپ قويۇپ ئۇخلاۋاتقۇدەكمىش.

ئېيتىپ بەرگۈچى پىچان ناھىيە تۇيۇق يېزا ئەسھابولكەھپ مازىرىدىن: ئابلا ئەخمەت.

توپلاپ رەتلىگۈچىلەر: **ئايلىز توختى** ، دىلنۇر ئايلىز

خۇدا ساقلىدى

ئەپەندى بىر كۈنى ئېشىكىنى يىتتۈرۈپ قويۇپ، توختىماي «خۇداغا شۈكرى» دەۋىرىپتۇ. ئاغىنىلىرى بۇنىڭدىن ھيران بولۇپ:

— ئەپەندى، ئېشىكىڭنى يىتتۈرۈپ قويغان تۇرۇقلۇق «خۇداغا شۈكرى» دەۋىرىسىزغۇ، — دەپ سورىشىپتۇ. ئەپەندى:

— نېمىشقا شۈكرى قىلمايدىكەنمەن، ئەگەر ئېشەكنىڭ ئۈستىدە ئۆزۈم بولغان بولسام، مەندىنمۇ ئايرىلىپ قالاتتىڭلار، خۇدا بىر ساقلىدى، — دەپتۇ.

تۈتۈۋېلىپ ئىگىسىگە بېرىمەن ئەپەندى كوچىدا ئادىشىپ يۈرگەن بىر قوينى تۈتۈۋېلىپ، سويۇپ يەۋىتىپتۇ ۋە بۇ سىرنى بىر ئاغىنىسىگە ئېيتىپ بېرىپتۇ. ئاغىنىسى ئۇنى قورقتىپ:

— قىيامەتتە خۇدانىڭ ئالدىدا نېمە دەپ جاۋاب بېرىسىز؟ باشقىلارنىڭ مېلىنى سۇرماي يەۋىلىش قاتتىق گۇناھ، — دەپتۇ. — تېنىۋالىمەن، — دەپتۇ ئەپەندى. — تېنىۋالمايسىز، قوينىڭ ئۆزى كېلىپ گۇۋاھلىق بېرىدۇ، — دەپتۇ ئاغىنىسى.

— ئۇنداقتا ئوڭاي ئىكەن، شۇ يەردە تۈتۈۋېلىپ ئىگىسىگە بېرىۋېتىمەن، —

دەپتۇ ئەپەندى جاۋابەن.

ئالاقىسى بار گەپ

ئەپەندى بىر باغقا ئوغرىلىقچە كىرىپ، مېۋىلەردىن ئۈزۈپ، سېۋەتنى تولدۇرۇپ تۇرغاندا، باغۋەن كېلىپ:

— ھەي ئوغرى، سەن نېمىشقا بىراۋنىڭ بېغىغا ئوغرىلىقچە كىردىڭ؟ — دەپتۇ.

ئەپەندى بىر پەس ئۈنچىقماي تۇرۇپ، بىردىنلا:

— سەن نېمىشقا خوتۇنۇڭغا كەش ئېلىپ بەرمىدىڭ؟ — دەپتۇ. باغۋەن بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئەرۋاھى ئۇچۇپ:

— بۇ ئىككى گەپنىڭ نېمە ئالاقىسى بار؟ — دەپتۇ. ئەپەندى:

— ئالاقىسى بار گەپنى تاپالمايۋاتسام، ئەمسە نېمە دەيمەن؟ — دەپتۇ.

بىلەمسىلەر

نەسىردىن ئەپەندى بىر كۈنى مەدرىستە مۇنبەرگە چىقىپ موللىلاردىن:

— مەن ھازىر نېمە دېمەكچى، بىلەمسىلەر؟ — دەپ سوراپتۇ.

— ياق بىلمەيمىز، — دېيىشىپتۇ موللىلار.

— بىلىمىگەن ئادەملەرگە سۆز قىلىشنىڭ نېمە ھاجىتى بار؟ — دەپتۇ —

دە، ئەپەندى مۇنبەردىن چۈشۈپ كېتىپتۇ.

بولۇپ، مەسخىرە تەلەپپۇزدا:
 — كېكىردەككە، — دەپتۇ. ئەپەندى
 چىرايغا كۈلكە يۈگۈرتۈپ:
 — قايتىپ كېلەمسىز ياكى شۇ ياقتىن
 ئېتىزغا چىقىپ كېتەمسىز؟ — دەپ
 سورايتۇ.

ئەپەندىنىڭ ئېشىكى

ئەپەندىنىڭ ئېشىكى ناھايىتى قاشاڭ
 ئىكەن، بىر كۈنى نەسىردىن ئەپەندى
 ئېشىكىنى مېنىپ كېتىۋاتسا، بىر ئاغىنىسى
 ئۇچراپ:
 — ئەپەندى يولىڭىز خەيرلىك بولسۇن!
 نەگە ماڭدىڭىز؟ — دەپ سورايتۇ.
 — جۈمە نامىزىغا.

— بۈگۈن پەيشەنبەغۇ! — دەپ
 سورايتۇ ئاغىنىسى ھەيران بولغان ھالدا.
 — ھەي بۇرادەر، — دەپتۇ ئەپەندى —
 ئېشىكىمنىڭ مېڭىشى شۇ تۇرسا، ئەتە جۈمە
 نامىزىغا ئۈلگۈرۈپ بارالسام چوڭ گەپ.

بۇرۇن

بىر كىشى نەسىردىن ئەپەندىنىڭ قىزىغا
 قاپاق بۇرۇن، ناماز شام قارىغۇسى بىرسىگە
 ئەلچى بولۇپ كېلىپ، ئەپەندىنىڭ بولغۇسى
 كۈيئوغلنى ماختاپ:
 — ئۇ يىگىت ناھايىتى سەۋرچان،
 ياۋاش، قىزىڭىزنىڭ ئانچە — مۇنچە
 كەمچىلىكلىرى بولسىمۇ كۆرمەسكە سېلىپ
 يۈرۈۋېرىدۇ، — دەپتۇ. ئەپەندى بۇنى
 ئاڭلاپ:

— راست ئېيتتىڭىز! مېنىڭچىمۇ
 ناھايىتى سەۋرچان بولسا كېرەك، ئوتتۇز
 يىلدىن بېرى شۇنداق يوغان بۇرۇننى
 كۆتۈرۈپ يۈرۈپتۇ. ئەمما، بۇرنى كۆزىنى
 توسۇۋېلىپ قىزىمنى كۆرمەي قالامدىكىن
 دەيمەن، — دەپتۇ.

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن ئەپەندى يەنە
 مۇنبەرگە چىقىپ، ھېلىقى سوئالنى
 قويۇپتۇ. موللىلار بۇ قېتىم «بىلىمىز» دەپ
 جاۋاب بېرىپتۇ. ئەپەندى:
 * — سىلەر بىلىدىغان گەپنى دەپ نېمە
 قىلاي، — دەپ مۇنبەردىن چۈشۈپ
 كېتىپتۇ.

ئەپەندى ئۈچىنچى قېتىم مۇنبەرگە
 چىقىپ، شۇ سوئالنى قويغاندا موللىلار
 مەسلىھەتلىشىپ:

— بەزىلىرىمىز بىلىمىمىز،
 بەزىلىرىمىز بىلمەيمىز، — دېيىشىپتۇ.
 — ئۇنداق بولسا، — دەپتۇ
 ئەپەندى — بىلگەنلىرىڭلار بىلىمگەنلى-
 رىڭلارغا ئېيتىپ بېرىڭلار.

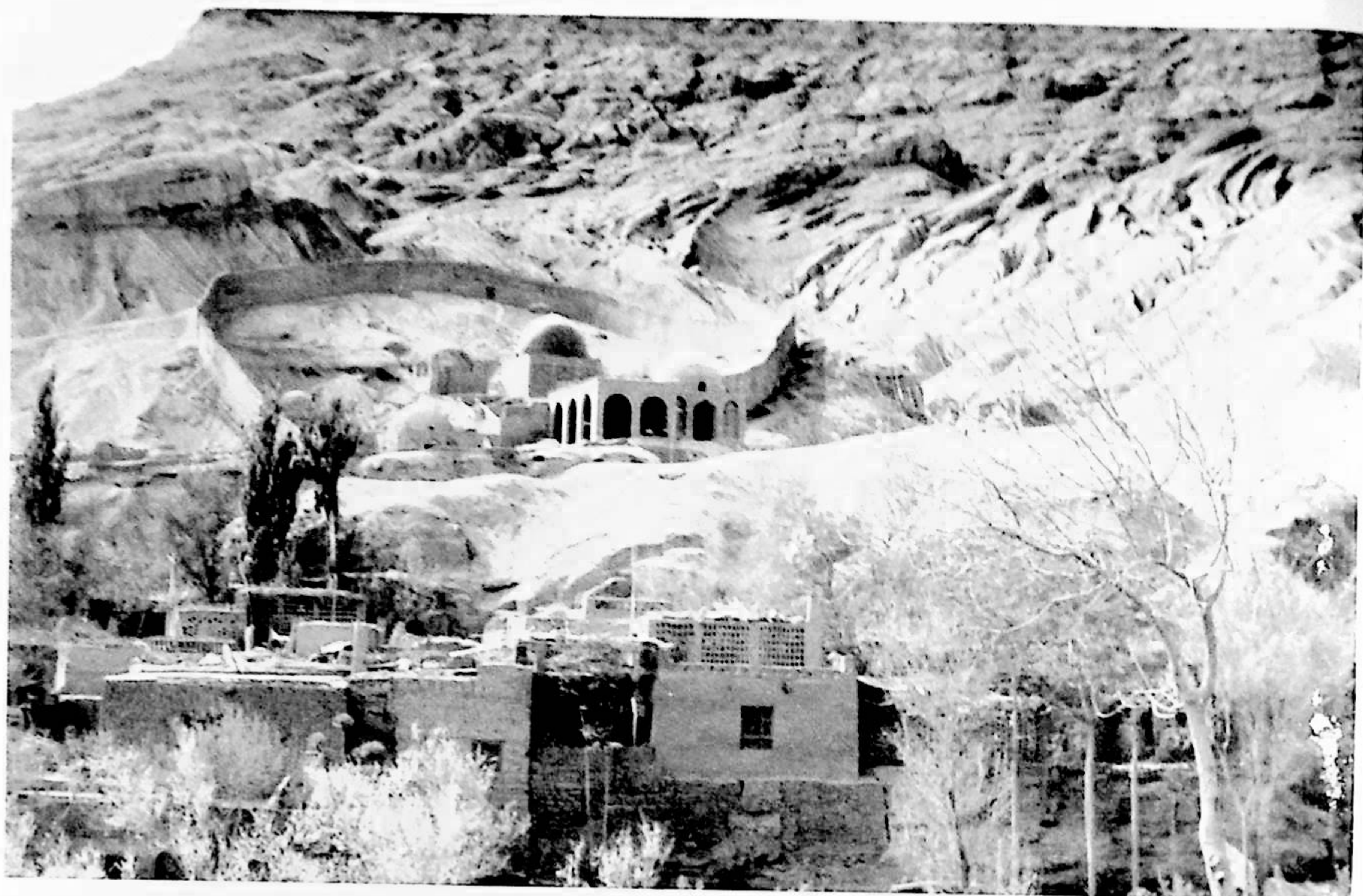
شوتا بازىرى

ئەپەندى بىر ئۇزۇن شوتىنى كۆتۈرۈپ
 بىر كىشىنىڭ بېغىغا كىرىپتۇ. باغنىڭ
 ئىگىسى ئۇنى كۆرۈپ:
 — خوش كەپسىز ئەپەندى، بۇ باغدا
 نېمە ئىشىڭىز بار؟ — دەپتۇ.
 — بۇ شوتىنى ساتماقچىدىم، — دەپتۇ
 ئەپەندى.

— شوتا ساتىدىغان ئادەم بازارغا
 بارماي، باغدا نېمە قىلىسىز؟ — دەپتۇ باغ
 ئىگىسى.

— شەھەردە مەخسۇس شوتا بازىرى
 بولمىغاندىكىن ئۆزۈم خالدا — خان جايدا
 ساتمەن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ
 ئەپەندى.

ئېتىزغا چىقىپ كېتەمسىز
 ئەپەندى ئىشكىنىڭ ئالدىدا ئولتۇرسا،
 يولدىن قازى ئۆتۈپ قاپتۇ. ئەپەندى قازىنى
 كۆرۈپ:
 — يول بولسۇن تەخسىر! يوللىرى
 قاياققىكىن؟ — دەپتۇ.
 قازى ئەپەندىنى مازاق قىلماقچى

源泉 (布拉克)(维吾尔文)总70期 (قوش ئايلىق ژۇرنال) ئومۇمىي 70 - سان **بولۇق**
 MAGAZINE OF BULAK UIGHUR LANGUAGE

新疆人民出版社编辑出版 (乌鲁木齐市解放南路348号) 乌鲁木齐市邮局发行 中国国际图书贸易总公司国外发行 全国各地邮局订阅
 شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزۈدى ۋە نەشر قىلدى (ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى N9348) ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلدى جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چات ئەللەرگە تارقىتىدۇ جايىلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇستەقىل قوبۇل قىلىدۇ

国内统一刊号: CN65-1050/1 1050/1-نومۇرى ژۇرنال كەلگەن ۋاقتىدا ۋاكالەت نومۇرى: 58-108 58-108 باھاسى: 4.50 يۈەن 4.50 يۈەن
 本刊代号: 58-108 定价: 4.50 元 ۋاكالەت نومۇرى: 58-108 ۋاكالەت نومۇرى: Q1118
 ISSN 1005-0876 国外代号 Q1118

ISSN 1005-0876

9 771005 087006 02 >